

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал № 1 (4), 2017

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)
К38

Засновник:

Київський університет імені Бориса Грінченка

Засновано у 2015 році. Виходить двічі на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р від 23.02.2016 р., видане Міністерством юстиції України

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 5 від 25 травня 2017 р.)

Науковий журнал «Київські історичні студії»
внесено до переліку фахових видань з історичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 13.03.2017 № 374)

Головний редактор:

Віталій Щербак, доктор історичних наук

Редакційна колегія:

Віталій Михайловський, доктор історичних наук (заступник головного редактора);

Оксана Салата, доктор історичних наук (заступник головного редактора);

Валентин Голубев, доктор історичних наук (Республіка Білорусь);

Василь Марочко, доктор історичних наук;

Мирослав Нагельський, доктор габілітований (Республіка Польща);

Януш Смолуха, доктор габілітований (Республіка Польща);

Ігор Срібняк, доктор історичних наук,

Ігор Тарнавський, доктор історичних наук

Сергій Троян, доктор історичних наук;

Марина Будзар, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*);

Олег Іванюк, кандидат історичних наук;

Олександр Бонь, кандидат історичних наук;

Євген Ковальов, кандидат історичних наук;

Сергій Савін, кандидат історичних наук.

Київські історичні студії : наук. журнал / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; редкол.: Щербак В.,
К38 Михайловський В., Салата О., Голубев В. [та ін.] — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. —
№ 1 (4). — 148 с.

ISSN 2524-0749 (Print), ISSN 2524-0757 (Online)

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)

© Автори публікацій, 2017
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017

УДК 355.415.8(477.53-21).94"1918"

Ігор Срібняк

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ КУЛЬТУРНОЇ ПОМОЧІ УКРАЇНЦЯМ У НІМЕЧЧИНІ У ТАБОРІ РАШТАТ (друга половина 1918 р.)¹

У статті проаналізовано діяльність раштатського відділення Комітету культурної допомоги українцям у Німеччині, який перебрав на себе проведення всієї культурно-освітньої роботи в таборі Раштат з 1 серпня 1918 р. Завдяки його заходам у таборі було засновано кілька українських організацій («Просвіта» імені І. Франка, артистичне товариство «Бандура», товариство «Січ» та деякі інші), продовжувала свою діяльність кооперативна спілка «Єдність». Спираючись на таборовий актив, Комітет зумів відновити в таборі роботу освітніх курсів, допоміг в організації таборового театру. У Раштаті продовжувала видаватись таборова газета «Розсвіт», працювала гончарна майстерня.

Ключові слова: табір, полонені українці, освітні курси, Раштат, Німеччина.

Окреслена дослідницька проблема належить до числа маловивчених в українській історіографії, бо історія табору Раштат (Німеччина) нечасто опинялась у полі наукової уваги дослідників. Першим до неї звернувся О. Терлецький, один із організаторів культурно-освітньої діяльності у цьому таборі. Підсумком його роботи стала поява комплексного дослідження діяльності таборової громади полонених українців².

Майже за 80 років потому вивчення згаданої теми поновив автор цієї статті, опублікувавши монографію з нарисом про основні прояви таборового повсякдення «раштатців»³. Ще дві його публікації були безпосередньо присвячені головнішим аспектам життєдіяльності полонених українців у Раштаті⁴. Проте цілком очевидно,

що вони не розв'язували всіх дослідницьких завдань з вивчення специфіки функціонування цього табору, не стосуючись, зокрема, останньої фази його існування. Тому актуальність цієї статті зумовлена, власне, необхідністю залучення до наукового обігу нових архівних джерел, що допоможе повніше відтворити завершальний етап діяльності української організації в Раштаті. Також вони дадуть змогу висвітлити дійсне становище полонених, їхні настрої, особливості побуту тощо.

Актуальність цієї дослідницької проблеми полягає у доцільності ретельного відтворення обставин перебування полонених українців у Раштаті напередодні його ліквідації, що хронологічно збігалось з державно-політичною дезорганізацією кайзерівської Німеччини восени 1918 р.

Метою і завданнями статті є цілісна реконструкція культурно-освітньої роботи у Раштаті в останні місяці його існування, а також аналіз чинників, які впливали на моральний стан вояцтва.

¹ Статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europu Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі. — *Авт.*

² Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918: історія української громади в Раштаті. — Київ — Ляйпциг, 1919. — Т. 1. — 429 с.

³ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). — К., 1999. — С. 72–92.

⁴ Срібняк І.В. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців

у таборі Раштат (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2014. — № 6 (120). — Листопад — грудень. — С. 309–324; Срібняк І.В. Новітня «Запорізька Січ» на чужині (творення парамілітарних структур в українському таборі Раштат, 1916 р.) // Емінак: науковий щоквартальник. — Київ — Миколаїв, 2017. — № 1 (17) (січень — березень). — Т. 1. — С. 80–85.

Припинення діяльності Союзу визволення України (далі — СВУ) (з 31 липня 1918 р.) спонукало провід таборових громад полонених у Німеччині до пошуку нових форм кооперації зусиль з метою продовження культурно-освітньої праці у таборах у змінених умовах. Вже наступного дня функції Берлінської централі СВУ перебрав Комітет культурної помочи для українців у Німеччині (ККПУН), до складу керівництва якого увійшли В. Козловський, д-р Р. Смаль-Стоцький, д-р В. Сімович, д-р К. Левицький, проф. Б. Лепкий⁵ (три останні — як представники українських таборів у Німеччині, що, у свою чергу, очолювали відповідні таборіві осередки ККПУН). Таким чином колишні функціонери та співробітники СВУ продовжували здійснювати загальний провід культурно-просвітньою роботою в таборах, намагаючись надати йому системних рис. Зрештою восени 1918 р. ККПУН зумів забезпечити проведення (хоч і в мінімальних обсягах) культурно-просвітницької та гуманітарної роботи в таборах.

31 серпня 1918 р. відбулися перші збори раштатського відділу Комітету культурної помочи українцям у Німеччині, який перебрав на себе ведення всієї культурно-організаційної роботи в таборі. До складу відділу в Раштаті увійшли референти таборових інституцій (вибрані відповідними організаціями або призначені В. Сімовичем), у т. ч. В. Сімович (голова), Григорій Петренко (заступник), Олександр Скитський (секретар); референти: сотник Олександр Скитський («Січ»), Севастьян Вдовиченко (робітничі громади), Валентин Чернявський (друкарня), Антін Шум (просвітні справи), Микола Блащаневич (мистецтво), Іван Галабанів (кооператив) і Михайло Парашук («кустарня»)⁶.

У цей час тривала ліквідація тих українських таборових інституцій, які ще були підзвітні СВУ (у т. ч. «Український Рух», «Ліквідаційний Комітет», «Просвітня рада»). Невикористані кошти організацій, які акумулювались у колишній «генеральній» касі (5 495,48 м.н. на кінець серпня 1918 р.), були частково (2204 м.н.) передані ККПУН як депозит. Але попри всі «ліквідаційні» табір продовжував своє існування, маючи у цей час близько 500 мешканців (водночас на робітничих командах перебувало ще 10–12 тис. полонених українців з Раштату)⁷.

Тоді таборіві організації зосередились винятково на культурно-просвітницькій та гуманітарній (допомоговій) роботі, натомість політичний

аспект відійшов на другий план⁸. Саме цей мети слугувало заснування у кінці серпня 1918 р. нових громад, а саме: «Просвіта» імені І. Франка, артистичне товариство «Бандура» та ін., бо полонені конче потребували моральної розради. Тож українські організації і надалі мали дбати, на думку В. Сімовича, про «духову розвагу полонених: театр, який має виховне велике значіння, музика національна, концерти, духовна оркестра, прогульки, які дають дещо з науки і скрашують прикре положення [бранців]»⁹.

Водночас В. Сімович вважав, що основну увагу в нових умовах необхідно було звернути й на організацію курсів українознавства задля «вироблення національного світогляду» у освічених полонених і надалі проводити «ширші курси для загалу» (арифметика, бухгалтерія, сільське господарство) та «курси загальної натури» (психологія, адміністрування тощо). Всім цим опікувалось вже згадуване товариство «Просвіта» імені І. Франка, метою діяльності якого стало гуртування полонених українців «задля поглиблення національної свідомости, поширення свого національного світогляду, набування знання, ведення просвітньої роботи в таборі між народом, а далі в вільних хвилинах — розраджування себе забавою»¹⁰. Для цього товариство здійснювало передплату газет і журналів для своїх членів, купувало книжки й опікувалось бібліотекою, організувало дискусії та спільні читання, а «для розради ж — товариські гри з виразним виключенням карт і гри в гроші». Щоб стати членом цієї організації, кандидат мав «стояти на становищі державної самостійности України», брати активну участь у просвітньому русі або культурно-мистецькому житті табору та сплачувати членські внески (одну марку німецьку місячно).

У статуті було зазначено, що за недостойні дії члена «Просвіти» може бути виключено зі складу товариства (за «шкідливий вчинок для національної справи», за «зраду національного ідеалу», за втрату зв'язку з товариством або за «нечесне діло»¹¹. Такі високі вимоги зумовили нечисленність складу товариства (21 дійсний член та 10 «помічних» (кандидатів)). Разом з тим це мало й свої переваги. У складі «Просвіти» об'єдналися дійсні організатори просвітньої справи, які працювали як у таборі, так і поза його межами, допомагаючи полоненим з робітничих команд.

Відносна стабілізація продовольчої ситуації в таборі (серпень 1918 р.) разом з черговим «потеплінням» у ставленні німецької влади до українців та надходженням обмеженої допомоги з боку Української Держави уможливили

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 45.

⁶ Там само. — Спр. 10. — Арк. 21–22.

⁷ Там само. — Спр. 17. — Арк. 54.

⁸ Там само. — Спр. 10. — Арк. 16–17.

⁹ Там само. — Арк. 18.

¹⁰ Там само. — Спр. 153. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Арк. 1–1 зв.

й поліпшення загального становища полонених у Раштаті. Важливим було й те, що ККПУН зі своїх невеличких фондів намагався матеріально підтримати українських активістів, виплативши їм у другій половині вересня 1918 р. 2135 м.н.¹², хоч це й не покривало всіх їхніх потреб.

Свідченням позитивних змін стало створення у середині серпня ц. р. «Гуртка Товариства Січі» (далі — «Січ» на чолі з виборною старшиною (сотник — Скицький, курінний — Олександрівський). Уявлення про деякі аспекти діяльності цього об'єднання у серпні — вересні 1918 р. дають протоколи трьох засідань його членів¹³. З цих письмових джерел можна почерпнути й дані про кількісний склад згаданої таборової організації (загалом 60 осіб, які були зведені у три чети)¹⁴. Проте виплата січовикам невеликої, але регулярної «запомоги» (9 м.н. — січовик, 15 м.н. — старшини та посадовці «Січі»)¹⁵, очевидно, зумовила її кількісне зростання (1-ша чота — 53 січовики, 2-га — 47, 3-тя — 53) більше ніж удвічі станом на вересень 1918 р.¹⁶

У жовтні кількість членів «Січі» знову досить суттєво збільшилась — до 358 осіб (на 3 жовтня 1918 р.), з яких 149 перебувало на командах. При цьому дехто з січовиків виходив зі складу організації, згадавши, що його «уезд не приналежит до України» (так написав у своїй заяві про вихід січовик Павло Голота)¹⁷. Але інші полонені, навпаки, прагнули до її складу, сподіваючись у такий спосіб принести більше користі Батьківщині. Іноді таких таборян рекомендували до складу «Січі» їхні колеги, як це сталося у випадку з Павлом Кучмасем. Про нього йшлося в листі полоненого В. Кулика до голови табору Раштат. Останній радив уважніше придивитись до П. Кучмаса, затримавши його «на декілька часу в таборі», завдяки чому той «ще більшим і опитнішим діячем вернеться в свій рідний край, [...] який потребує так дуже багато таких людей»¹⁸.

З січовиками проводились гімнастичні та рухові вправи (участь у них брали пересічно 50–80 осіб). У жовтні мала бути заснована Школа ройової старшини, до якої планувалось залучити всіх тих козаків, «які призначають себе по повороті додому до військової або міліційної служби». Всі інші заняття січовики відвідували в рамках загальних викладів¹⁹. Важливим було те, що січовики брали активну участь у всіх загальнотаборових заходах. Так, зокрема, 20 жовтня 1918 р.

113 січовиків були присутні на освяченні пам'ятника померлим полоненим українцям²⁰.

На вересень 1918 р. припадає останній «сплеск» активності полонених у таборі. Як йшлося у звітах таборових організацій за цей період, всі вони зуміли розвинути свою діяльність, працюючи для добра полонених українців. Так, зокрема, члени товариства «Просвіта» імені І. Франка (голова — полонений Шум) організували проведення курсу українознавства (для «таборової інтелігенції» та всіх охочих, незайнятих на роботах у таборі). Тут викладали В. Сімович (граматику української мови, статистику України і українську літературу), «півсотник» хорунжий Ф. Шамрай (історію України). Ці читання відвідувало 20–30 осіб.

Також «Просвіта» подбала про відкриття «спеціального курсу» з бухгалтерії (власне бухгалтерську справу викладав хорунжий С. Просунько, геометрію — сотник О. Скитський). Проводились у таборі й т. зв. загальні читання (про споживчу кооперацію, «первісну історію українських територій», «венеричні хвороби» тощо), які відвідувало 18–60 осіб. На сходах членів «Просвіти» виголошувались реферати, В. Сімович і М. Паращук виступали на загальнотаборових вічах з інформацією про події у світі²¹.

У таборі відновилось і культурно-мистецьке життя, бо українськими активістами табору відразу ж було вжито заходів «для заложення нової організації, яка з'єднала б у собі всі музично-драматичні інституції табору». Вже у вересні в Раштаті поновили свою діяльність гурток Драматичного товариства, хор, «балалаечна оркестра». З метою «гуртування українців Раштатського табору задля плекання драматичного мистецтва, розвитку рідної мови» їх було об'єднано в артистичне товариство «Бандура» імені І. Тобілевича (голова — сотник Блощаневич, диригент — поручник Незведський). До складу товариства увійшло 45 членів, які «брали весь час живу участь» в його роботі²².

У цей час були придбані музичні інструменти, вжито заходи для повернення з робітничих команд музикантів. У вересні товариство влаштувало вистави «Батькова казка» І. Тобілевича, «Хатня революція» А. Володарського, підготувало з нагоди 75-ліття роковин смерті Квітки-Основ'яненка «Ювілейне свято» (у програмі музично-вокально-літературна частина і три дії драми «Щира любов»). У всіх виставах брав участь хор, в антрактах грала «балалаечна оркестра». Охочі мали можливість відвідувати таборове кіно, причому «в час демонстрації картин

¹² Там само. — Спр. 10. — Арк. 33–34.

¹³ Там само. — Спр. 138. — Арк. 1–20.

¹⁴ Там само. — Арк. 21–21 зв.

¹⁵ Там само. — Спр. 143. — Арк. 3–8.

¹⁶ Там само. — Арк. 3–8.

¹⁷ Там само. — Спр. 144. — Арк. 24.

¹⁸ Там само. — Арк. 27–27 зв.

¹⁹ Там само. — Спр. 10. — Арк. 54.

²⁰ Там само. — Спр. 143. — Арк. 23–23 зв.

²¹ Там само. — Спр. 10. — Арк. 45–46.

²² Там само. — Арк. 47.

грав завсіди струнний квартет під акомпанемент роялю»²³.

Продовжувала досить успішно працювати й таборова торговельна спілка «Єдність». Проте через від'їзд у червні — липні значної частини полонених на роботи та обмеження закупівлі членами спілки продуктів харчування, прибутки останніх зменшились на 40 % (замість 400 м.н. денна виручка становила лише 250 м.н.). Після повернення до табору частини полонених торгівля поживалась, але в силу того, що «подарунки вже скінчились майже у всіх, голод поступово збільшується, й люди купують поголовно все те, що тільки доставляється» до табору (рибні консерви, печиво тощо). У спілці на постійних посадах працювало 12 осіб. Загалом до її складу належало 715 осіб (з яких частина вже перебувала в Україні, найбільше — на робітничих командах, у таборі — 35 осіб)²⁴.

Не припиняли у цей час свою діяльність і всі підрозділи Видавничого товариства (редакція, друкарня, переплетення, «адміністрація», книгарня). У друкарні було виготовлено 350 примірників часопису «Розсвіт», театральні афіші для таборового театру (на замовлення товариства «Бандура»), а також виконувались замовлення спілки «Єдність» і секретаріату. Крім того, у друкарні тиражувалась книга В. Сімовича «Граматика української мови», брошури та навчальні матеріали, оголошення таборової комендатури. «Адміністрація» займалась розсилкою до робітничих команд газет, які надходили з інших таборів та України (зокрема, журналу «Око»)²⁵.

Заходами М. Парашука було відновлено роботу «кустарні», успішно провадила свою діяльність таборова гончарня, в якій за вересень було виготовлено 348 предметів (тарілок, глечиків, ваз, чайних сервізів тощо). Крім того, він часто відвідував робітничі команди задля залагодження суперечок між німецькими урядовцями та полоненими. Це було тим більш важливо з огляду на те, що непорозуміння з місцевою вадою мали місце і надалі, так само час від часу траплялись випадки побиття полонених вартовими. Моральний стан багатьох українських військовополонених був незадовільним, бо «після довгого вичікування на поворот до рідного краю [вони] зневірилися і не хочуть вірити всьому тому, що їм розказують». Проблемою було й те, що таборові підфіцери не зважали на стан здоров'я полонених, і «коли хто зостається в бараці хворий, не дають їсти, а крім того карають арештом»²⁶.

На жаль, у вересні 1918 р. таборова організація була змушена долати наслідки дуже неприємного «сюрпризу», зумовленого крадіжками значних сум з каси секретаріату та «генеральної» каси. Загалом з каси секретаріату зникло 196 м.н.²⁷ Крадія було знайдено. Ним виявився полонений Іван Дубовик, який, маючи доступ до грошей, використав їх для картярської гри та програв. При цьому він не пам'ятав, якою саме була сума, адже перебував тоді у стані сильного алкогольного сп'яніння (аж настільки, що не міг навіть пригадати, з ким він грав у карти). З «генеральної» каси було вкрадено набагато більше — 2288,10 м.н., що стало болючою втратою для всіх українських організацій. Злодія знайдено не було, але опосередковано вина за зникнення грошей лежала на касирі С. Просунько. Останній погодився відшкодувати 1280 м.н., а решту мали внести таборові організації. (У кінці жовтня 1918 р. хорунжий С. Просунько мав відбути (разом з іншими офіцерами) до табору в Ганновер-Мюндені. Не маючи на той час потрібної суми, він обіцяв її внести після свого повернення в Україну. Через брак інформації неможливо з'ясувати, чи було це ним зроблено. — *Авт.*)

Під час обговорення цих справ на засіданні ККПУН (протокол № 3 від 25 вересня 1918 р.) було вирішено створити дві комісії з числа полонених, які мали всебічно дослідити всі обставини крадіжок. У тому разі, якщо особи крадіїв не буде встановлено, належало звернутися до німецької комендатури²⁸. На цьому засіданні було ухвалено рішення — надалі гроші зберігати в одному з німецьких банків. На жаль, у справі крадіжки коштів з «генеральної» каси комісія не знайшла жодних слідів, які б допомогли встановити винуватця цього злочину. Розраховувати ж на допомогу комендатури було не варто — окремі її службовці відігравали в таборі цілком деструктивну роль. У цьому контексті слід згадати фельдфебеля Флегенгаймера, який у вересні 1918 р. розповсюджував чутки, що виїзд з табору полонених нібито затримують офіцери-українці, які перебувають у Раштаті. Аналогічні плітки серед полонених поширював і німецький лікар з таборового лазарету²⁹. Коли ж комендант табору зажадав пояснень від цих службовців, останні «відхрестились від своїх слів. Очевидно, що все це робилось задля того, аби перекласти проблеми з «хворої голови на здорову», бо відправка полонених українців додому затягувалась центральною військовою владою Німеччини, яка не була зацікавлена у втраті робочих рук.

У жовтні 1918 р. Раштат залишили всі офіцери-українці (військовий старшина Олександр

²³ ЦДАВО України. — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 48.

²⁴ Там само. — Арк. 50–51.

²⁵ Там само. — Арк. 52–53.

²⁶ Там само. — Арк. 49–50.

²⁷ Там само. — Арк. 37.

²⁸ Там само. — Арк. 37–38.

²⁹ Там само. — Арк. 56.

Олександрівський, сотники Олександр Скитський і Микола Блощаневич, значковий Олександр Незвідський, хорунжі Семен Просунько, Федір Шамрай, Валентин Чернявський), які були відражені до Ганновер-Мюндену³⁰. Це була відчутна втрата для табору, бо Раштату в цей час гостро бракувало організаторів культурно-просвітнього життя.

5 листопада 1918 р. відбулось одне з останніх засідань раштатського ККПУН, на якому В. Сімович констатував (це стосувалось всіх трьох українських таборів), що «обставини і умови праці по таборах складаються так, що майже цілком унеможливають усяку продукційну (конструктивну. — *Авт.*) роботу». Через «брак авторитету в зносинах з німецькою владою» ККПУН не мав майже жодних можливостей обстоювати права полонених, і всі його заяви та заходи перед місцевою комендатурою не мали ніяких наслідків. Особливо багато перешкод виникало в справі захисту інтересів тих полонених, які працювали на робітничих командах.

Також В. Сімович був змушений визнати, що попри всі здобутки останнього часу «культурна праця по таборах дуже невелика і поставити її на широку скалю цілком неможливо». До того ж «загальна байдужість, уперте недовір'я фізична і моральна перевтома» призводили до того, що «усякі спроби не тільки поширити, а навіть піддержати існуючі просвітні організації та їх працю являються даремним витрачанням сил і не дають найменшого задовольняючого вислідку»³¹. Жоден з керівників культурної праці у таборах не відчував «найменшого задоволення з своєї діяльності», бо через поширення різних неправдивих пліток у таборян посилювалась апатія та недовіра.

З огляду на це все ККПУН ухвалив припинити свою діяльність з 1 грудня 1918 р., поінформувавши про це полонених та німецьку владу. Тоді ж мали бути ліквідовані всі існуючі в таборі інституції, але до цього моменту слід було

спакувати майно та забезпечити його зберігання (раніше планувалось, що воно буде вивезене в Україну). Було прийнято рішення про негайну ліквідацію читальні, бібліотеки, музею. Натомість майно товариства «Бандура», фотографічного товариства та друкарні тимчасово залишалось у розпорядженні її членів. Було вирішено, що кошти громади «Самостійна Україна» зберігатимуться у одному з німецьких банків як «залізний фонд»³².

Тож у своєму зверненні «До товаришів на робітничих командах» від 15 листопада 1918 р. В. Сімович поінформував полонених про розпуск ККПУН з 1 грудня 1918 р. та перебирання всіх справ, пов'язаних з полоненими, окремою урядовою комісією. У зверненні також йшлося про цілковиту ліквідацію всіх таборових інституцій у Раштаті та завершення видання «Розсвіту». Озираючись у минуле, В. Сімович зазначав: «Цілих три роки ми, табір і робітничі команди — творили одне, ми були зв'язані спільними інтересами, усіх нас єднала спільна неволя, всі ми подавали собі всепомічну руку, де того було треба, ділилися думками, раду давали одні другим. Через те ми могли добитися поліпшення в нашому важкому становищі, змогли своєю зорганізованістю викликати до себе поважання»³³.

В. Сімович закликав полонених зберігати цілковитий спокій та залишались на місцях, «спокійно робити свою роботу» в очікуванні вивезення додому заходами німецького уряду. Очевидно, що переважна більшість полонених українців не сприйняла такий заклик і відразу після краху Німецької імперії вдались до самочинного виїзду з таборів та залишення робітничих команд, прямуючи пішки у східному напрямку до кордону.

Отже, заява ККПУН стала останнім акордом у понад трьохлітній діяльності українських організацій у таборі Раштат, яка була позначена надзвичайно вагомими здобутками у культурно-просвітній та національно-організаційній роботі.

³⁰ Там само. — Арк. 68.

³¹ Там само. — Арк. 71–72.

³² Там само. — Арк. 73–75.

³³ Там само. — Спр. 30. — Арк. 63.

ДЖЕРЕЛА

1. Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918: історія української громади в Раштаті / О. Терлецький. — Київ — Ляйпциг, 1919. — Т. 1. — 429 с.
2. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) / І. Срібняк. — К., 1999. — С. 72–92.
3. Срібняк І.В. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915–1917 рр. / І.В. Срібняк // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2014. — № 6 (120). — Листопад — грудень. — С. 309–324.
4. Срібняк І.В. Новітня «Запорізька Січ» на чужині (творення парамілітарних структур в українському таборі Раштат, 1916 р.) / І.В. Срібняк // Емінак: науковий щоквартальник. — Київ — Миколаїв, 2017. — № 1 (17) (січень — березень). — Т. 1. — С. 80–85.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1–106.
5. ЦДАВО України. — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 1–73.
7. ЦДАВО України. — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 1–95.
8. ЦДАВО України. — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 1–41.
9. ЦДАВО України. — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 1–32.
10. ЦДАВО України. — Ф. 4406. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 1–58.

REFERENCES

1. Terlets'kyi O. Ukrayintsi v Nimechchyni 1915–1918: istoriia ukrainskoi hromady v Rashtati. — Kyiv — Lyaupstyg, 1919. — Т. 1. — 429 s.
2. Sribniak I. Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.). — К., 1999. — S. 72–92.
3. Sribniak I.V. Natsionalno-orhanizatsiina ta kulturno-prosvitnytska diialnist polonennykh ukraintsiiv u tabori Rashtat (Nimechchyna) u 1915–1917 rr. // Siverianskyi litopys. — Chernihiv, 2014. — № 6 (120). — Lystopad — hruden. — S. 309–324.
4. Sribniak I.V. Novitnia «Zaporizka Sich» na chuzhyni (tvorennia paramilitarnykh struktur v ukraiinskomu tabori Rashtat, 1916 r.) // Eminak: naukovyi shchokvartalnyk. — Kyiv — Mykolaiv, 2017. — № 1 (17) (sichen — berezen). — Т. 1. — S. 80–85.
5. TsDAVO Ukrainy. — F. 4406. — Op. 1. — Spr. 10. — Ark. 1–106.
6. TsDAVO Ukrainy. — F. 4406. — Op. 1. — Spr. 17. — Ark. 1–73.
7. TsDAVO Ukrainy. — F. 4406. — Op. 1. — Spr. 30. — Ark. 1–95.
8. TsDAVO Ukrainy. — F. 4406. — Op. 1. — Spr. 138. — Ark. 1–41.
9. TsDAVO Ukrainy. — F. 4406. — Op. 1. — Spr. 143. — Ark. 1–32.
10. TsDAVO Ukrainy. — F. 4406. — Op. 1. — Spr. 144. — Ark. 1–58.

Игорь Срибняк

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМИТЕТА КУЛЬТУРНОЙ ПОМОЩИ УКРАИНЦАМ В ГЕРМАНИИ В ЛАГЕРЕ РАШТАТ (вторая половина 1918 г.)

В статье проанализирована деятельность раштатского отделения Комитета культурной помощи украинцам в Германии, который взял на себя проведение всей культурно-образовательной работы в лагере Раштат с 1 августа 1918 г. Благодаря его усилиям в лагере были образованы несколько украинских организаций («Просвита» имени И. Франко, артистическое общество «Бандура», общество «Сич» и др.), продолжал свою деятельность кооператив «Единство». Опираясь на лагерный актив, Комитет сумел возобновить в лагере работу образовательных курсов, помог в организации лагерного театра. В Раштате продолжала издаваться лагерная газета «Рассвет», работала гончарная мастерская.

Ключевые слова: лагерь, военнопленные украинцы, образовательные курсы, Раштат, Германия.

Ihor Sribnyak

ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF “COMMITTEE ON CULTURAL ASSISTANCE TO THE UKRAINIANS IN GERMANY” IN RASTATT CAMP (Second Half of 1918)

The article analyses the activity of the Rastatt department of the Committee on Cultural Assistance to the Ukrainians in Germany which took over the running of all cultural and educational work in the camp Rastatt since August 1, 1918. Thanks to its efforts at the camp it was established several Ukrainian organizations (“Prosvita” named after I. Franko, Artistic Association “Bandura”, Community “Sich” and others), a cooperative union “Yednist” (“Unity”) continued its activities. Based on the asset of the Camp leaders, the Committee was able to restart the work of educational courses at the camp, helped to organize the camp theater. At Rastatt camp the newspaper “Rozsvit” was published, and the pottery workshop worked.

Key words: camp, Ukrainian war prisoners, educational courses, Rastatt, Germany.

Дата надходження статті до редакції: 21.02.2017 р.

Галина Саган**НАВЧАННЯ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
(1900–1918)**

У статті всебічно схарактеризовано навчання студентів південних слов'ян у Київській духовній академії на початку ХХ ст. Показано зацікавленість влади Російської імперії у підготовці духовенства для Балкан. Розкрито солідарність південнослов'янської молоді з українською громадськістю щодо неприйняття жандармсько-поліцейських методів управління в Україні, простежено долю випускників після здобуття освіти в Києві.

Ключові слова: південні слов'яни, навчання, Балкани, Київська духовна академія.

Перебування слов'янських земель протягом кількох століть у складі Османської та Австро-Угорської імперій негативно вплинуло на розвиток освіти балканських народів. Так, на територіях, підконтрольних Туреччині, на рубежі ХІХ–ХХ ст. чисельність неграмотного населення переважала: у Сербії — 77 %, в Чорногорії та Македонії — понад 80 %. Національно-визвольні рухи повільно почали змінювати ситуацію: 1886 р. відкрито Сербську академію наук і мистецтв, 1905 р. — Белградський університет, зростає мережа початкових шкіл, гімназій, спеціальних навчальних закладів. Важливою особливістю розвитку освіти в південнослов'янських землях Австро-Угорщини була боротьба за навчання рідною мовою. У Словенії її запровадили 1869 р., але тільки в початкових школах, а вся подальша освіта залишалася німецькою. Значним досягненням хорватської культури стало відкриття 1866 р. Югославської академії наук і мистецтв та 1874 р. університету в Загребі.

Мета цього дослідження — окреслити причини навчання вихідців із південних слов'ян у Київській духовній академії (далі — КДА), зміст навчального процесу та участь південнослов'янської молоді у суспільному житті тогочасної України.

Здобути спеціальність на балканських землях на початку ХХ ст. було складно, тому прагнення отримати фахову освіту за кордоном серед молоді південних слов'ян стало поширеним явищем. Це збільшувало чисельність освічених людей у регіоні, хоча не всі поверталися на батьківщину та спрямовували свої знання для розвитку рідної землі. За підтримки габсбурзької адміністрації на хорватських та словенських землях відбирали обдаровану молодь та дітей, навчали у вищих школах Європи й залучали до розбудови австрійської науки. Освітніми питаннями вміло оперували держави, зацікавлені в поширенні своїх впливів на Балканах. До таких дій вдавалася

також і Російська імперія. Навчаючи на своїх просторах балканську молодь, царська Росія виховувала надійних союзників та потенційних провідників власних інтересів. До цих процесів у силу історичних обставин долучилася й Україна. На долю її вищих навчальних закладів припадала більша частина контингенту південних слов'ян, які здобували освіту в Російській імперії.

Комісії, які працювали на Балканах, щоб збалансувати розподіл абітурієнтів, на свій розсуд визначали вищ, до якого буде надіслано стипендіата. Набирали кандидатів для навчання спеціальні агенти при дипломатичних місіях у Туреччині та слов'янських країнах. З агентів формувалися спеціальні місії при генеральних консульствах. Для сербів така місія була відкрита у Белграді, чорногорців — у Цетині, македонців — у Салоніках. В окремих югославських містах приймали прохання на навчання у віце-консульствах і передавали в генеральні консульства. Роботу з набору південних слов'ян для навчання в Російській імперії проводили у віце-консульствах, розташованих у Бітолі (Македонія), Призрені (Сербія), Ніші (Сербія), Сараєво (Боснія і Герцеговина) та інших містах. Цей процес мав бути завершений до 1 квітня поточного року, після чого документи абітурієнтів розглядала Комісія з освіти при уряді Росії. Пакет документів містив різнопланову інформацію про претендентів на отримання стипендії. Першою мала бути заява із вказівкою на той чи інший заклад Російської імперії, в якому хотів навчатися кандидат. Подавалось також свідоцтво про народження, атестат закладу, в якому він здобував освіту на батьківщині, з переліком предметів. Претендент мав надати інформацію про батьків, зокрема про їхній матеріальний стан. Бажаною була рекомендація від місцевої влади чи духовних осіб. Особливою вимогою було знання російської мови. Також враховувалася потреба православного населення у священнослужителях.

Релігійну освіту православні слов'яни (серби, черногорці, македонці, боснійці та герцеговинці) на початку ХХ ст. зазвичай здобували у Київській духовній академії аж до 1918 р., що було продовженням традиції щодо пріоритетного отримання вищої освіти південними слов'янами на території Російської імперії, закладеної у попередні століття. Не лише югослов'яни здобували освіту в КДА, а й болгари, румуни, сирійці, чехи, греки та інші православні іноземці. При виборі місця навчання нерідко студенти звертали увагу насамперед на ті заклади, які були розташовані на території України. Офіційно така позиція пояснювалася кліматичними умовами, які більше нагадували їм рідну природу. Проте відгуки іноземних студентів свідчать, що провідну роль у виборі навчального закладу відігравали поширювані за кордоном позитивні оцінки про південноруські (українські) виші.

Слов'яни здобували освіту переважно в київських, харківських та одеських освітніх закладах. На початок ХХ ст. Російська православна церква та державні чиновники продовжували надавати навчання іноземців на території Росії великого значення. Органами влади було посилено контроль над усіма сферами, пов'язаними зі здобуттям освіти іноземними студентами, аби виключити поширення небажаних думок, носіями яких могла бути ця категорія молоді. Особлива увага приділялася православним слов'янам, з яких на ґрунті релігійної та етнічної спорідненості готували провідників русофільства.

Під гаслом «духовної допомоги» Росія не просто підтримувала православних побратимів серед південних слов'ян, але й намагалася нав'язати там власні церковні та суспільні порядки. Один із російських викладачів у Сербії професор П. Кулаковський закликав російських колег «не допустити утворення особливого тексту сербських церковних книг, особливої літургійної мови»¹. А подальші його поради розкривають справжню суть «духовної освіти» в Росії. «Питання про виховання слов'ян дуже важливе, — зазначав П. Кулаковський у листі до обер-прокурора Святого синоду К. Победоносцева, — слов'яни, особливо південні, не повинні мати своїх — болгарських, сербських та інших — університетів. ...тепер, при всьому безладді у вихованні у нас, все-таки кращі патріоти у сербів і болгар — наші вихованці»². Звичайно, до нас дійшло мало фак-

тів про конкретні механізми діяльності російських агентів на Балканах, оскільки їхні звіти і листи переважно знищувалися. Цитований лист П. Кулаковського теж має гриф секретності та припис автора: «Щиро прошу, щоб цей лист був прихований від митрополита Михайла і взагалі від слов'ян»³.

Офіційна позиція з приводу освіти південних слов'ян у Російській імперії була сформована наприкінці ХІХ ст. Уряд ухвалив документ, який нормував процес навчання південних слов'ян у Росії, а саме: Правила вибору і рекомендації слов'янських уродженців в російські навчальні заклади⁴ (далі — Правила) (прийняті 24 квітня 1897 р.). Ці норми були розроблені Комісією з освіти південних слов'ян у Росії. Згідно з ними дозволялося брати на навчання іноземних слов'ян і утримувати їх на кошти Святого синоду. І оскільки православними студентами опікувався останній, то Правила розроблялися спеціально для них. У цьому документі було розписано всі умови набору та навчання південних слов'ян в освітніх закладах Російської імперії. До речі, південними слов'янами на той час вважались уродженці Сербії, Болгарії, Македонії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини. Хорватів та словенців, а також чехів і словаків визначали як австрійських слов'ян, тому стипендію на навчання їм не виділяли. Позбавлялися права на отримання стипендії і православні з території Російської імперії⁵. Також на утриманні Св. синоду в 1900–1918 рр. перебували румунські та сирійські студенти. З їхніми православними церквами Російська православна церква підтримувала зв'язки. Під час Першої світової війни румуни та сирійці фактично були єдиними студентами, які презентували іноземців у Київській академії⁶.

Також Правилами (ст. 4) було передбачено обов'язкове повернення стипендіатів після навчання на батьківщину, принаймні категорично заборонялося брати їх на службу в Росії. Приймати на навчання могли лише певні освітні заклади. До їх числа входили Санкт-Петербурзький, Московський, Київський, Харківський і Новоросійський університети, усі військово-медичні училища та духовні семінарії, а також гірничі й лісотехнічні інститути Санкт-Петербурга і Харкова. Також було визначено перелік середніх освітніх закладів, в яких могли навчатися слов'яни. Це, зокрема, всі духовні училища,

¹ Кулаковский П.А. Начало русской школы у сербов в XVIII в. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — Т. XVIII. — Кн. 2. — СПб., 1903. — С. 6–9.

² Проф. Кулаковский П. Победоносцеву К.П. Письмо 8.03.1889 г. из Варшавы «О необходимости поставить Сербскую Церковь в зависимость от России» // Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. XIII. — Спр. 350. — Арк. 3.

³ Там само. — Арк. 3 зв.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2576. — Арк. 2–3.

⁵ Там само. — Спр. 2576. — Арк. 3.

⁶ Там само. — Спр. 2680. — Арк. 3–36; Спр. 2680. — Арк. 26, 54.

семінарії та кадетські корпуси. До останніх набирали лише неповнолітніх хлопчиків — дев'ятидесятирічного віку. Перевага надавалась охочим навчатись у духовних училищах і семінаріях, оскільки, за інформацією російських дипломатів, на Балканах спостерігався дефіцит священнослужителів у православних храмах.

Значно менше було пропозицій для навчання дівчат. На теренах України вони могли вибрати Слов'янський розсадник в Одесі та Керченський Кушніковський дівочий інститут. У Росії дівчат з Балкан приймали Астраханська жіноча гімназія і два інститути у Санкт-Петербурзі, які мали медичну спеціалізацію.

Частку іноземців, у тому числі південних слов'ян, у загальній кількості студентів Київської духовної академії розкриває *табл. 1*⁷.

⁷ Там само. — Спр. 2551. — Арк. 6–7; Спр. 2868. — Арк. 1–4; Спр. 3051. — Арк. 1–2; Спр. 3151. — Арк. 1–4;

Набрані кандидати отримували статус стипендіата, тобто перебували на повному забезпеченні навчального закладу. Також у Російській імперії слов'яни та інші іноземці могли здобувати освіту за власний рахунок або перебувати на забезпеченні синодів своїх країн. Абсолютна більшість південних слов'ян, прийнятих у Київську духовну академію, фінансувалася Св. синодом. Відомо, що протягом 1900–1918 рр. з 46 осіб, які здобували освіту в цьому виші, лише шестеро навчались за власні кошти або отримували стипендію від своїх ієрархів. Так, 1907 р. на навчання за власний кошт було прийнято двох болгар — Станіслава Аргізова і Афанасія Димитрова, 1912 р. чорногорця Лазара Радони́ча і болгарина Сафронія Човдорова — за кошти місцевих ієрархів⁸,

Спр. 3179. — Арк. 3–4; Спр. 3621. — Арк. 1–2; Спр. 3732. — Арк. 81–82; Спр. 3931. — Арк. 4–11.

⁸ Там само. — Спр. 3151. — Арк. 1; Спр. 3621. — Арк. 1.

Таблиця 1

ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В КДА

Роки прийому	Загальна кількість студентів	Іноземці							
		Південні слов'яни				Інші		Разом усіх іноземців	
		Югослов'яни		Болгари					
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
1900	55	1	1,8	4	7,2	13	23,4	18	32,4
1901	48	2	4,2	–	–	–	–	2	4,2
1902	49	1	2,5	–	–	1	2,5	2	5
1903	52	4	7,6	–	–	2	3,8	6	11,4
1904	51	1	2	3	6	5	10	9	18
1905	50	–	–	1	2	–	–	1	2
1906	54	2	3,8	5	9,5	1	1,9	8	15,2
1907	49	1	2,5	3	7,5	1	2,5	5	2,5
1908	47	1	2,2	3	6,6	–	–	4	8,8
1909	48	–	–	1	2,1	3	6,3	4	8,4
1910	48	1	2,1	–	–	–	–	1	2,1
1911	56	1	1,8	1	1,8	1	1,8	3	5,4
1912	50	1	2	1	2	2	4	4	8
1913	55	1	1,8	5	9	1	1,8	7	12,6
1914	28	–	–	–	–	–	–	–	–
1915	91	2	2,2	–	–	–	–	2	2,2
1916	58	–	–	–	–	2	3,4	2	3,4
1917	105	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом за всі роки	944	19	1,9	27	2,7	32	3,2	78	7,8

1915 р. два серби Ніконор і Кирил перебували на власному утриманні⁹.

Студенти, які навчалися в Російській імперії, були під постійним контролем не лише російських спецслужб, а й установ країни походження. Особливим нагляд був у тих випадках, коли студентів утримували світські чи духовні особи з їхньої батьківщини. З цією метою Академія регулярно наприкінці навчального року надсилала до синодів церков південних слов'ян витяги з оцінками за пройдені курси та поведінку студентів.

1903 р. у черговий раз змінюється стратегія російської влади щодо навчання південних слов'ян в освітніх закладах імперії. В умовах економічної та політичної нестабільності, що розпочалася на початку століття, було вирішено скоротити прийом іноземців у освітні заклади. Наказом імператора № 2395 від 13 грудня 1903 р. запроваджувалися поправки до Правил вступу підданих осіб інших держав¹⁰. Насамперед йшлося про навчання у духовних установах. У наказі було зазначено, що до російських освітніх духовних закладів прийматимуть тільки тих іноземців, які не можуть отримати належної освіти вдома. Південні та східні слов'яни мали змогу здобувати в себе необхідну початкову та середню освіту, а тому їх не приймали до російських духовних училищ і семінарій, а брали лише до академій. Як зазначалось у наказі, такі зміни були викликані недостатністю місць та коштів для утримання російських малолітніх дітей. Понад це, указ закріпив вже існуючу ситуацію, коли в силу соціально-економічних обставин навчальні установи імперії ще наприкінці XIX ст. почали впроваджувати норми, узаконені цим документом. І навіть при прийомі у виші перевага надавалася тим абітурієнтам, які мали змогу навчатися за власний кошт або за рахунок синодів тих країн, які направляли студентів.

У Київській духовній академії, як і в інших освітніх закладах, досить часто траплялися випадки, коли кошти з дому надходили невчасно або їх взагалі припиняли пересилати. Це змушувало іноземних студентів звертатися з проханнями до керівництва КДА надати їм стипендію. Академія не задовольняла такі прохання, оскільки жодних фінансових зобов'язань перед цими іноземцями на себе не брала¹¹. Також не гарантувала лікування хворих студентів іноземного походження, які навчалися за власний кошт. Їх або відправляли додому й приймали назад після цілковитого одужання, або ж вони лікувалися за власні

кошти¹². Зазначимо, що медичне забезпечення при Академії було на хорошому рівні. При КДА працювала лікарня, співробітники якої доклали значних зусиль для покращення здоров'я студентів.

Важливим для іноземців було питання, пов'язане із забезпеченням навчальною літературою. При Київській академії створили фундаментальну бібліотеку, яка постійно поповнювалася новою літературою. Станом на 1912–1913 навчальний рік у бібліотеці було 52 737 назв книг, які налічували 96 538 томів. З них — 356 підручників у кількості 2282 примірників. Також при КДА була студентська бібліотека, яка поповнювалася за рахунок пожертв редакцій духовних журналів, наставників вишу і колишніх вихованців, а також невеликими щорічними студентськими внесками. У цій бібліотеці на 1913 р. було 1772 назви книг і брошур у кількості 2675 томів¹³.

Та найціннішим надбанням навчального закладу, за свідченнями випускників¹⁴, були його викладачі, серед яких виділялися професори М. Смирнов, С. Голубев, В. Попов, М. Скабаланов та ін. Завдяки їхнім цікавим та високопрофесійним лекціям авторитет цього вишу утримувався незмінно високим.

У контексті порушеного питання слід зазначити, що південні слов'яни вирізнялися у навчальному процесі. Порівняно з іншими іноземцями їхня успішність була кращою¹⁵. Практично всі південні слов'яни, навчаючись у духовних семінаріях чи інших середніх закладах у себе вдома, не вивчали стародавні мови, що було обов'язковим в аналогічних установах Російської імперії. Тому при вступі вони не могли успішно скласти іспит з цього предмета. Керівництво Академії проявило розуміння і дозволило таким абітурієнтам не складати вступних іспитів зі стародавніх мов¹⁶. Слід зазначити, що навчання в КДА не передбачало спецпрограми для іноземців з вивчення стародавніх мов. Тож вони були змушені разом із місцевими студентами, які вже мали певні знання, опановувати новий для себе предмет. Проте результат вивчення мов болгарами та югослов'янами був не гірший за рівень місцевих студентів (у курсі стародавніх мов вивчали зазвичай латинь). Це свідчить про те, що рівень викладання мов у Росії в середніх навчальних закладах був недостатній. Найважче всім студентам, у тому числі й іноземцям, давався іврит. Але й тут останні мали успіхи. Коли на курсі

⁹ Извлечение из журналов совета Императорской Киевской Духовной Академии за 1915–1916 учебный год. — К., 1916. — С. 90.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2852. — Арк. 2.

¹¹ Там само. — Спр. 2576. — Арк. 2.

¹² Там само. — Спр. 2616. — Арк. 1–3.

¹³ Там само. — С. 117.

¹⁴ Преловська І. Київська Академія: історія і сучасність // Труды Київської духовної академії. — К., 2003. — № 1. — С. 21.

¹⁵ ЦДІАК України. — Спр. 2600. — Арк. 2, 4, 6, 7, 9.

¹⁶ Там само. — Спр. 2603. — Арк. 1–4.

діапазони залікових оцінок з єврейської коливалися від трьох з двома мінусами до чотирьох, а з латині — від трьох з двома мінусами до п'яти, то південні слов'яни мали вищі результати (табл. 2)¹⁷.

Вивчення мов було визначальним для іноземних слов'ян при здобутті освіти в Академії. Недостатнє знання російської суттєво впливало на якість знань з інших предметів, які викладались цією мовою. Майже в усіх випадках перздачі з якогось предмета слов'яни та й інші іноземці мотивували наслідком недостатнього знання російської. З цієї ж причини всі іноземці навчалися на історичному відділенні академії, оскільки там були нижчі вимоги до знань російської мови. Зазначимо, що вступали до Києва одні з кращих випускників з Балкан чи інших зарубіжних країн. Про це свідчать рекомендації духовних осіб та витяги з атестатів, які абітурієнти подавали при вступі до Академії. На жаль, змінити на краще успішність іноземців КДА не змогла.

Слід зазначити, що й місцеві студенти неграмотно писали російською. У двох відділеннях, що були в Академії, а саме — історичному та словесному (філологічному), лише на філологічному два роки читали курс російської мови (разом з церковнослов'янською). На першому курсі було дві години на тиждень, на другому — одна, і лише з 1910 р. мову стали читати три роки.

Загалом предмети, що викладались в Академії з 1900 р., ділились на три частини: загальнообов'язкові, перша і друга групи наук. Загальнообов'язкові предмети читались для всіх студентів. Перша група — на словесному відділенні, а друга — на історичному.

На початку ХХ ст. студенти Київської академії мали змогу вивчати такі предмети (табл. 3 та 4)¹⁸.

Отже, як бачимо, студенти не були надто перевантажені навчальним процесом, особливо на двох останніх курсах. Це відчували навіть самі студенти, які не раз звертались до керівництва КДА з проханням дозволити слухати лекції з не своєї групи предметів. Аналогічна ситуація була й в інших духовних академіях Російської імперії. Сміливість порушити це питання перед обер-прокурором Св. синоду взяв на себе ректор Казанської духовної академії. Він запропонував обговорити можливість для студентів однієї спецгрупи академічного курсу слухати і складати екзамени з предметів іншої групи з тим, щоб отримати з цих предметів бали і занести їх в атестат.

Натомість після розгляду цього питання Св. синод видав наказ № 4881 від 7 листопада 1902 р., яким заборонялося слухати студентам лекції понад норму предметів своєї спецгрупи¹⁹. Мотивацією такого рішення було те, що в академіях читають багато предметів для різних груп в одні й ті ж години. Проте навіть побіжний аналіз розкладів занять у Київській академії засвідчує, що розвести викладання предметів з різних спеціальностей не викликало особливих проблем. Розклад на 1903 р. (з 1 січня), тобто на наступний рік після прийняття наказу, був виправлений так, щоб групові предмети читались паралельно, а студенти самовільно, як це вони робили раніше, не мали змоги відвідувати лекції не своєї групи. При такому підході до навчального процесу слов'яни об'єктивно не могли покращити свої знання з російської мови. Як вже зазначалося, усі вони навчалися на історичному відділенні, а там взагалі не викладали цей предмет.

¹⁷ Підрахунки за ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3732. — Арк. 81–82.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2868. — Арк. 8.

¹⁹ Там само. — Спр. 2668. — Арк. 2.

Таблиця 2

УСПІШНІСТЬ СТУДЕНТІВ — ВИХІДЦІВ З ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

Імена та прізвища	Іврит		Латинь	
	Річна	Іспит	Річна	Іспит
Данііл Милушич (серб)	4	4	4	4
Матей Хрїстов (болгарин)	3	3	5 -	5
Ніколай Стефанов (болгарин)	3	4	4	4 +
Петр Стоїлов (болгарин)	4	4	4 +	4 +
Ілья Попов (болгарин)	3	3	4	4 -
Ніколай Інґлізов (болгарин)	3	3 +	4	4 +

ПРОГРАМА НАВЧАННЯ В КДА (1–2 РОКИ НАВЧАННЯ)

Курси	Загальнообов'язкові предмети	Годин на тиждень	Перша група предметів (філологічний)	Годин на тиждень	Друга група предметів (історичний)	Годин на тиждень
I	Святе Письмо Старого Заповіту	1	Теорія словесності та історія іноземної літератури	4	Стародавня і загальна історія	3
	Єврейська мова	2	Англійська (чи німецька) мова	1	Французька мова	1
	Біблійна історія	4	Російська й церковнослов'янська мови	2	Російська і громадянська історія	4
	Психологія	3	Стародавні мови	2	Стародавні мови	2
	Патристика	2				
	Історія філософії	3				
Разом	6 предметів	15	4 предмети	9	4 предмети	10
II	Історія російського розколу	4	Англійська (німецька) мова	2	Французька мова	2
	Патристика	2	Біблійна археологія	1	Нова і загальна громадянська історія	4
	Святе Письмо Старого Заповіту	2	Російська і церковнослов'янська мови	1	Стародавні мови	2
	Педагогіка	3	Історія російської літератури	1		
	Логіка і метафізика	4	Стародавні мови	2		
	Вступ до богосл. наук	3				
Разом	6 предметів	18	5 предметів	7	3 предмети	8

Цим проблеми з викладанням російської мови не завершувалися. Неграмотність, яка була поширена серед усіх студентів, і не дуже високі оцінки із загальноосвітніх предметів спонукали керівництво навчального закладу до рішучих дій. Після прийняття нового статуту (1910) були внесені зміни й до навчальних програм. На I–II курсах розпочали читати новий спецкурс — історія й розвінчання західного віросповідання. Російську і церковнослов'янську мови почали викладати замість двох три роки. На III курсі, окрім загальноосвітніх, додали спецпредмети: для відділення словесності — російську і церковнослов'янську, для істориків — історію російської і західної церкви. Також збільшили години з викладання загальноосвітніх курсів. Тому на II і III курсах вже щодня було по 5–6 пар, а не 2–3, як раніше. Четвертий курс мав два вихідні дні для підготовки кандидатських

робіт²⁰. В останні роки діяльності Академії студентам дозволили слухати лекції не зі свого відділення. Окрім цього, усіх студентів та викладачів зобов'язали щодня відвідувати служби Божі.

Напередодні Першої світової війни майже всі гуртожитки були віддані під школу прапорщиків, тому перед студентами Київської духовної академії постало житлове питання. З 1913 р. студентів стали набирати за умови, що вони мешкатимуть на приватних квартирах. У документах Академії зафіксовано, що 1913 та 1915 рр. були останніми, коли південні слов'яни вступали до КДА. А це: серб Данііл Милушич (1913) та ієромонахи Никанор і Кирил (1915). Вони навчалися за свої кошти, проте їм надали гуртожиток,

²⁰ Речь о Отчете о состоянии Императорской Киевской Духовной Академии за 1912–1913 учебный годъ. — К., 1914. — С. 99–100.

ПРОГРАМА НАВЧАННЯ В КДА (3–4 РОКИ НАВЧАННЯ)

Курси	Загальнообов'язкові предмети	Годин на тиждень
III	Моральне богослов'я (ректорський курс)	4
	Гомілетика	3
	Історія і розбір західних віросповідань	2
	Історія рос. церкви	4
	Церковна археологія	2
	Загальна церковна історія	2
	Догматичне богослов'я	3
	Св. Письмо Нового Заповіту	3
Разом	8 предметів	23
IV	Догматичне богослов'я	1
	Св. Письмо Нового Заповіту	1
	Історія і розбір західних віросповідань	2
	Пастирське богослов'я	1
	Літургіка	2
	Церковне право	3
	Гомілетика	1
	Разом	7 предметів

що було нетиповим²¹. У ці набори були зараховані п'ятеро болгар: Матей Христов, Ніколай Стефанов, Петр Стоілов, Ілья Попов, Ніколай Інгілізов. Намагався стати студентом КДА ще один болгарин — Георгій Антонов. Його прохання про вступ розглядали 7 вересня 1915 р. Проте через затримку подачі заяви, незважаючи на те, що місця ще були (Академія могла набирати 150 осіб, див. *таб. 1*), прохання болгарина відхилили. Ймовірно, головною причиною цього став той факт, що Росія тоді перебувала у стані війни з Болгарією.

Також особливістю набору 1915 р. була велика кількість галичан — 18 осіб. Усі вони отримали спеціальну синодальну стипендію. Тут знову варто відзначити чергові політичні мотиви, які воююча Росія намагалася врахувати в усіх сферах життя, передусім у духовній. Адже для імперії територія і населення Галичини мали великий інтерес. У стані бездержав'я галичани шукали собі надійних союзників чи захисників. Росія не була їхньою єдиною надією, але збільшення до такої кількості студентів з Галичини — показник

пріоритетів і Російської імперії, і галичан. Адже раніше в Академії фактично зовсім не було студентів з цього регіону України (в окремі роки — один студент). Окрім галичан, ще 27 студентів отримали стипендію Св. синоду, яку останній виділяв Київській академії з початку ХХ ст. Через військовий стан 1915 р. навчання затрималось і з дозволу військової влади розпочалося лише 1 грудня. Під час навчального процесу багатьох студентів призивали до армії. Тому в 1916–1917 навчальному році в КДА освіту здобувало майже вдвічі менше студентів. Так, наприклад, на другому курсі з 91 студента залишилося 47. Такі ж скорочення відбулися й на інших курсах. 1916 р. жоден з південних слов'ян не з'явився на навчання.

Під час війни у Київській академії, як і в інших освітніх закладах України, з кожним роком ставало все важче організувати нормальний навчальний процес. 1917 р. було поширене чи не останнє оголошення з набору студентів до Академії. Окрім стандартної інформації для такого типу оголошення, привертають увагу кілька особливостей. Зокрема, зазначалось, що набиратимуть 75 осіб, тобто вдвічі менше за попередні роки. Усі студенти мали проживати на приватних квартирах. Водночас в оголошенні

²¹ Извлечение из журналов совета Императорской Киевской Духовной Академии за 1915–1916 учебный годъ. — С. 90.

повідомлялось, що Св. синод виділяє, як і раніше, 27 стипендій, двадцять з яких призначалися для вихованців семінарії²².

На нормальний розвиток навчального процесу вселило надію розпорядження Народного комісаріату освіти більшовицької України, який у квітні 1919 р. прийняв рішення про те, що помешкання, садиби та інші угіддя Академії не підлягатимуть конфіскації і лише у разі «пекучої» потреби реквізиція може бути проведена після згоди НКО, у віданні якого перебував цей виш²³. Як виявилось згодом, «пекуча» потреба була не за горами. За наказом більшовицького уряду вже 1920 р. КДА була закрита. Хоча є повідомлення про продовження навчання до 1923 р. Відновити нормальний навчальний процес вже не вдалося. Частина професорсько-викладацького складу Академії емігрувала, інші були репресовані²⁴. Так трагічно завершилась доля Київської академії на початку 20-х років ХХ ст. Ці останні два десятиліття існування КДА були насичені багатьма особливими процесами і подіями. Вони мали не тільки історичне значення для України в галузі теологічної освіти, але й міжнародний резонанс, відлуння якого пробивається в сьогодення.

Отже, на початку ХХ ст. і до встановлення радянської влади в Україні південні слов'яни здобували тут вищу та спеціальну освіту. Мала кількість навчальних закладів на батьківщині, економічна та політична нестабільність на Балканах майже до завершення Першої світової війни

сприяли виїзду молоді до зарубіжних держав для отримання освіти. Ситуацією користувалися країни, які через навчання у своїх закладах втлумачували іноземним студентам ідеологію, що виправдовувала і забезпечувала успішне проникнення їхньої політики на землях південних слов'ян. Ті студенти, які здобували освіту в Україні, мали стати виразниками інтересів Російської імперії на Балканах. Власне, навчальні заклади успішно з цими завданнями справлялися. Так, Київська духовна академія обстоювала й пропагувала імперські ідеї царської Росії через навчання в ній іноземців. Добір кандидатів на навчання з інших країн був не випадковим.

Релігійний чинник був провідним у лобюванні зовнішньополітичних інтересів Російської імперії. З цих міркувань запрошували на навчання у духовні заклади південних слов'ян: болгар, сербів, словенців, чорногорців, македонців, боснійців, герцеговинців. Навчаючись у КДА, вони занурювалися у ті суспільно-політичні процеси, які мали місце в Україні до встановлення більшовицької влади. Зміст невідправлених листів додому балканських студентів свідчив про розуміння розбіжності між тим, що говорив професорсько-викладацький склад Академії, й тим, що вони бачили і чули на вулицях Києва та інших міст. Південнослов'янська молодь висловлювала солідарність з українською громадськістю стосовно неприйняття поліцейських методів управління в Україні. Розуміючи ці обставини, південнослов'янські студенти змінювали своє ставлення до імперської пропаганди стосовно того, що Росія є центром слов'янського єднання і борцем за незалежність балканських слов'ян.

²² ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3928. — Арк. 10; Спр. 3863. — Арк. 5–6.

²³ Там само. — Спр. 4057. — Арк. 8.

²⁴ Преловська І. Зазнач твір. — С. 21.

ДЖЕРЕЛА

1. Извлечение изъ журналовъ совѣта Императорской Киевской Духовной Академіи за 1915–1916 учебный годъ. — К., 1916. — С. 90–93.
2. Кулаковский П.А. Начало русской школы у сербов в XVIII в. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — Т. XVIII. — Кн. 2. — СПб., 1903. — С. 6–9.
3. Преловська І. Київська Академія: історія і сучасність / І. Преловська // Труды Київської духовної академії. — К., 2003. — № 1. — С. 16–25.
4. Проф. Кулаковский П. Победоносцеву К.П. Письмо 8.03.1889 г. из Варшавы «О необходимости поставить Сербскую Церковь в зависимость от России» // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. XIII. — Спр. 350. — 128 арк.
5. Речь о Отчетъ о состояніи Императорской Киевской Духовной Академіи за 1912–1913 учебный годъ. — К., 1914. — С. 99–100.
6. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2551. — 237 арк.
7. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2576. — 175 арк.
8. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2852. — 242 арк.
9. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2600. — 269 арк.
10. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2603. — 148 арк.

11. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2616. — 345 арк.
12. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2668. — 256 арк.
13. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2680. — 254 арк.
14. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2868. — 482 арк.
15. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3051. — 234 арк.
16. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3151. — 147 арк.
17. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3179. — 244 арк.
18. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3621. — 344 арк.
19. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3732. — 190 арк.
20. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3863. — 258 арк.
21. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3928. — 210 арк.
22. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3931. — 341 арк.
23. ЦДІАК України. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 4057. — 248 арк.

REFERENCES

1. Izvlecheniie iz zhurnalov soveta Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii za 1915–1916 uchebnyi god. — K., 1916. — S. 90–93.
2. Kulakovskiy P.A. Nachalo russkoi shkoly u serbov v XVIII v. // Izvestiia otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk. — T. XVIII. — Kn. 2. — SPb., 1903. — S. 6–9.
3. Prelovska I. Kyivska Akademiia: istoriia i suchasnist // Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii. — K., 2003. — № 1. — S. 16–25.
4. Prof. P. Kulakovskiy Pobedonostsevu K.P. Pismo 8.03.1889 g. iz Varshavy «O neobkhdimosti postaviti Serbskuiu Tserkov v zavisimost ot Rossii» // Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. — F. XIII. — Spr. 350. — 128 ark.
5. Rech o Otchete o sostoianii Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii za 1912–1913 uchebnyi god. — K., 1914. — S. 99–100.
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi (CzDIAC Ukrainy). — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2551. — 237 ark.
7. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2576. — 175 ark.
8. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2852. — 242 ark.
9. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2600. — 269 ark.
10. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2603. — 148 ark.
11. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2616. — 345 ark.
12. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2668. — 256 ark.
13. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2680. — 254 ark.
14. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 2868. — 482 ark.
15. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3051. — 234 ark.
16. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3151. — 147 ark.
17. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3179. — 244 ark.
18. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3621. — 344 ark.
19. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3732. — 190 ark.
20. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3863. — 258 ark.
21. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3928. — 210 ark.
22. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 3931. — 341 ark.
23. CzDIAC Ukrainy. — F. 711. — Op. 3. — Spr. 4057. — 248 ark.

Галина Саган

ОБУЧЕНИЕ ЮЖНЫХ СЛАВЯН В КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ (1900–1918)

В статье всесторонне охарактеризовано обучение южных славян в Киевской духовной академии. Показана заинтересованность власти Российской империи в подготовке духовенства для Балкан. Раскрыта солидарность южнославянской молодёжи с украинской общественностью относительно неприятия жандармско-полицейских методов управления в Украине, прослежены судьбы выпускников после обучения в Киеве.

Ключевые слова: южные славяне, обучение, Балканы, Киевская духовная академия.

Galyna Sagan

EDUCATION OF THE SOUTH SLAVS AT KIEV THEOLOGICAL ACADEMY

The article fully characterises education of the South Slavs at the Kiev Theological Academy according to the studying new archival documents. It was found the content of the educational process, the problems faced by foreign students and how they were solved in the academy. It is shown the Russian Empire authorities' interest in the preparation of the clergy for the Balkans. It is exposed the solidarity of the South Slavic youth with the Ukrainian people concerning the non-acceptance of gendarmerie-police management methods in Ukraine. The fates of graduates after studying in Kiev are studied.

The purpose of this study is to determine the reasons of education of the South Slavs at the Kiev Theological Academy, the content of the educational process and participation of the South Slavic youth in the public realities of contemporary Ukraine. In the early twentieth century and before the establishment of Soviet authority in Ukraine, the South Slavs received higher and professional education here. A small number of educational establishments at homeland, economic and political instability in the Balkans almost to the end of the First World War contributed to the moving of young people to foreign countries for education. The situation was used by countries, who inculcated their ideology on foreign students during the study process, justifying and ensuring the successful penetration of their policies on the lands of the South Slavs. Those students who studied in Ukraine, had to become the spokesmen for the interests of the Russian Empire in the Balkans. Actually, educational institutions successfully coped with these tasks. Thus, the Kiev Theological Academy defended and propagated the imperial ideas of tsarist Russia through education of foreigners in it. Selection of candidates from other countries for studying was not accidental.

The religious factor was the leading in lobbying foreign policy interests of the Russian Empire. The South Slavs were represented by Bulgarians, Serbs, Montenegrins, Macedonians and Bosnians with Herzegovinians. The Croats and Slovenes were called Austrian Slavs at that time in Russia, and since they belonged to the Catholic world, the work with them was in other spheres. The South Slavs who studied at the KTA were plunged into the social and political processes that took place in Ukraine, and together with the Ukrainian intelligentsia and studentship formed the international educational process that lasted in Ukraine till the establishment of the Bolshevik regime. The content of unsent letters to the home of Balkan students indicated an understanding of the difference between what the higher-education teaching personnel of the Academy said and what they saw and heard on the Kyiv streets and other cities of Ukraine. The South Slavic youth expressed solidarity with the Ukrainian people concerning the non-acceptance of the gendarmerie-police management methods in Ukraine. The ideas of the Slavic consolidation and equality, declared by the Russian Empire and determined as the core of foreign policy activity, were not supported by the authorities on its lands. Understanding these circumstances, the South Slav students were cooled to imperial propaganda that Russia is the centre of Slavic unity and a fighter for the independence of the Balkan Slavs. Public moods of Ukrainian community significantly influenced the formation of such a position of the South Slavs.

Key words: South Slavs, education, Balkany, Kiev Theological Academy.

Дата надходження статті до редакції: 14.04.2017 р.

Ольга Лях

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОСЕРЕДКУ У ГРИНВІЧ-ВІЛЛИДЖ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті висвітлено формування культурного центру в районі Гринвіч-Віллідж у Нью-Йорку та життя нью-йоркської богеми. Увагу акцентовано на соціальних та економічних передумовах переселення до цього району письменників та художників, умови їхнього проживання та соціальної взаємодії. Аналіз причин формування культурного центру у Гринвіч-Віллідж зробив можливим розгляд питання соціальної та етнічної неоднорідності мешканців району.

Ключові слова: Гринвіч-Віллідж, культура, нью-йоркська богема.

Культура — це надбання усього людства, що виникає з гармонійного поєднання усіх світових процесів, що так чи інакше впливають один на одного. Проте деякі місця дуже часто стають каталізаторами або середовищем виникнення локальних культурних явищ та осередків, які багато в чому визначають свою епоху. Одним із таких вважається район Гринвіч-Віллідж. З другої чверті ХІХ ст. він був одним із найбільших культурних центрів Сполучених Штатів Америки.

Вивчення процесу формування та розвитку Гринвіч-Віллідж як осередку творчої діяльності мистецької спільноти міста є важливим у контексті розгляду того, як виникають епіцентри культурних зрушень, центри тяжіння для багатьох талановитих осіб свого часу, що здатні надихати.

Мета статті — дослідити, як відбувалося перетворення району Гринвіч-Віллідж на центр життя нью-йоркської богеми та один із найбільших культурних осередків США, що не втрачати своєї ролі майже до кінця ХХ ст.

У вітчизняній історіографії історія району Гринвіч-Віллідж як культурного та суспільно-політичного центру Нью-Йорка ще не стала об'єктом окремого наукового дослідження. Водночас значних успіхів у висвітленні цього питання було досягнуто в історіографії США. Наявний масив наукових розвідок американських істориків, що торкаються аспектів цієї тематики, можна поділити на три групи: тексти з історії виникнення та формування Гринвіч-Віллідж; біографічні розвідки, присвячені окремим представникам мистецької спільноти цього району; культурологічні дослідження різних етапів розвитку культури у Віллідж.

До першої групи насамперед треба віднести шеститомне дослідження історії міста Нью-Йорк Ісааком Ньютоном Фелпс Стоуксом «Іконографія острова Мангеттен, 1498–1909: складена з оригінальних джерел та ілюстрована фотокопіями

репродукції важливих карт, планів, видів та документів з публічних та приватних колекцій». Над цим виданням автор працював понад двадцять років, воно стало одним із найважливіших досліджень ранньої історії Нью-Йорка. Ця праця, вперше опублікована у 1915 р., базувалась на величезній джерельній базі, зокрема на документах і звітах голландських колоністів, а також на мапах та зображеннях Мангеттену, завдяки чому Фелпс Стоукс простежив зміну забудови острова від ХV до ХХ ст. Нами використано зібрані автором матеріали з історії раннього періоду існування Гринвіч-Віллідж, вміщені у першому¹, другому² та шостому³ томах «Іконографії».

Також до цієї групи слід віднести роботу, що доповнює інформацію про існування індіанського поселення на території Гринвіч-Віллідж ще до того, як сюди прибули перші колоністи. Це комплексне дослідження історії індіанського населення на острові Мангеттен, здійснене Алансоном Скіннером та викладене в матеріалах його праці «Індіанці на острові Мангеттен та в околицях»⁴, що вийшла друком у 2012 р. Свідчення про заснування голландського поселенням Нортвейк, що вже наприкінці ХVІІ ст. буде перейменоване у Гринвіч, містяться у праці Дугласа Хантера «Півмісяць: Генрі Гудзон та подорож, що перекопіла мапу Нового Світу»⁵, яка присвячена особі Генрі Гудзона та його подорожі в Новий Світ.

¹ I. N. Phelps Stokes The Iconography of Manhattan Island, 1498-1909: compiled from original sources and illustrated by photo-intaglio reproductions of important maps, plans, views, and documents in public and private collections. — New York: Robert H. Dodd, 1915. — Vol. I. — 784 p.

² Ibid. — Vol. II. — 874 p.

³ Ibid. — Vol. VI. — 908 p.

⁴ Alanson Skinner The Indians of Manhattan Island and Vicinity. — Paderborn: SalzwasserVerlag GmbH, 2012. — 68 p.

⁵ Douglas Hunter Half Moon: Henry Hudson and the Voyage that Redrew the Map of the New World. — New York — Berlin — London, 2009. — 336 p.

До другої групи відносимо праці Чарльза М. Олівера «Життя та творчість Уолта Уїтмена: Літературна довідка його життя та творчості»⁶, в якій автор характеризує період життя Уолта Уїтмена у Гринвіч-Віллідж і його участь у творчих зібраннях у Чарлі Пфаффа, а також розділ зі збірки «Відомі американські жінки: біографічний словник, 1607–1950»⁷, присвячений дослідженню життя Енн Шарлоти Лінч, засновниці одного з найбільш відомих літературних салонів у Гринвіч-Віллідж.

Третю групу складають дослідження, присвячені безпосередньо культурним процесам, що відбувались у Віллідж. Тут слід виділити працю Роса Вецтеона «Республіка мрій Гринвіч-Віллідж: Американська богема, 1910–1960»⁸, в якій автор, незважаючи на зазначену в назві хронологію, доволі детально описує процес формування богеминого суспільства — від його зародження в середині XIX ст. до золотого віку початку XX ст.

Ще одним дослідженням, вартим уваги в цій групі, є праця Кароліни Ф. Вар «Гринвіч-Віллідж 1920–1930. Коментар до американської цивілізації в післявоєнні роки»⁹. Взнявши за мету вивчення причин занепаду культурної спільноти у Гринвіч-Віллідж у післявоєнні роки, автор доволі багато уваги приділяє передумовам цього процесу, а також змінам, що привнесла в район активна розбудова транспортних шляхів кінця 1910-х років.

Перш за все слід визначити, що є предметом розгляду. Сучасний Гринвіч-Віллідж — це невеличкий район, що територіально розташований у Нижньому Мангеттені. «Нижнім Мангеттеном» називають найбільш південну частину острова Мангеттен у Нью-Йорку, що є бізнесовим, культурним та урядовим центром одного з найбільших міст Сполучених Штатів Америки. Межі району на сьогодні окреслюються простором від річки Гудзон на заході до Четвертої авеню і Бауері на сході та від Х'юстон-стріт на півдні до Чотирнадцятої вулиці на півночі¹⁰. Проте історична частина Гринвіч-Віллідж охоплює територію трохи більшу за окреслені кордони.

⁶ Charles M. Oliver *Critical Companion to Walt Whitman: A Literary Reference to His Life and Work*. — New York: Facts on File, 2006. — 408 p.

⁷ *Notable American Women: A biographical dictionary, 1607–1950* / Edited by Edward T. James, Janet Wilson James, Paul S. Boyer. — Cambridge: Belknap Press, 1971. — 686 p.

⁸ Ross Wetzsteon *Republic of Dreams Greenwich Village: The American Bohemia, 1910–1960*. — New York: Simon and Schuster, 2002. — 582 p.

⁹ Caroline F. Ware *Greenwich Village 1920–1930. A comment on American civilization in the post-war years*. — New York: Harper & Row, 1935. — 464 p.

¹⁰ *Greenwich Village Historic District Designation Report*. — P. 11.

Слід зазначити, що мешканці Нью-Йорка досить рідко використовують повну назву району Гринвіч-Віллідж, надаючи перевагу скороченій версії — Віллідж (The Village). Тому називають себе «вілладжерами» (Villagers), що найбільш точно перекладається українською як «мешканці Віллідж» (не слід плутати зі словом «селянин», що в англійській мові має аналогічне написання).

Перша згадка про поселення на місцевості, що пізніше стала називатися «Гринвіч», відноситься до початку XVII ст. У той час на узбережжі річки Гудзон розташовувалося індіанське поселення Саппоканікан, відомості про яке збереглися у голландських колоністів. Вони прибули на ці землі на початку століття і в 1625 р. заснували на Мангеттені форт Амстердам, навколо якого з часом і розвинулось місто Новий Амстердам (Нью-Амстердам)¹¹. Ця територія, яку місцеві жителі використовували як простір для полювання та риболовства, з приходом голландських колоністів була перетворена на плантацію тютюну. Голландське поселення, що було засноване на цих землях, отримало назву Нортвейк (Noortwyck) — «Північний район», оскільки воно лежало на півночі міста Новий Амстердам¹². Сама ж назва «Гринвіч» вперше з'являється у документах у 1696 р., а саме — у «Заповіті Єліса Мандевілля з Гринвіча»¹³.

На 1820-ті роки припала активна розбудова міста Нью-Йорк. У 1825 р. тут було споруджено понад триста нових будинків. Проте житла все одно не вистачало. Відомі випадки, коли люди заселялися в ще не добудовані будівлі¹⁴. Потреба у нових будинках торкнулась і поселень, що хоч і розташовувалися навколо Нью-Йорка, проте формально не входили до території міста або відокремлювалися від нього смугами незабудованої землі. До таких поселень на початок XIX ст. можна віднести і Гринвіч, який у цей час теж зазнав активної розбудови. Оскільки процеси збільшення поселення Гринвіч та міста Нью-Йорк відбувалися паралельно, то в 1830-х роках їх межі об'єдналися. Тож Гринвіч, який ще у 1918 р. був «трохи більший, ніж ферма»¹⁵, перетворився на заселений район Нью-Йорка¹⁶. Назва району Гринвіч-Віллідж вже у складі міста пояснюється дослівним перекладом — «поселення Гринвіч», що відображає існування цієї території як окремого населеного пункту до його включення в межі міста.

¹¹ Alanson Skinner *The Indians of Manhattan Island and Vicinity*. — P. 51.

¹² Douglas Hunter *Half Moon: Henry Hudson and the Voyage that Redrew the Map of the New World*. — P. 184.

¹³ I. N. Phelps Stokes *The Iconography of Manhattan Island*. — Vol. VI. — P. 159.

¹⁴ *Ibid.* — Vol. III. — P. 520.

¹⁵ *Obituary // The Sun*. — May 21, 1893. — P. 2.

¹⁶ Bayrd Still, Joseph J. Roberto *Greenwich Village*. — P. 6.

Збільшенню кількості населення у Віллідж також сильно посприяла епідемія чуми у 1822 р., коли десятки тисяч жителів Нью-Йорка намагалися втекти від цієї хвороби за межі міста. Ті, в кого не було достатньо коштів, аби переїхати на далеку відстань, осідали у Гринвічі, що на той час все ще був околицею, і залишались там на постійне проживання¹⁷. Внаслідок цього кількість населення у Гринвіч-Віллідж у період з 1825 по 1840 рр. зросла вчетверо. Приблизно в цей час, у 1830-х роках, було побудовано основний масив будівель, що й досі складають центр району навколо площі Вашингтона.

Сама ж площа Вашингтона — центр і серце Гринвіч-Віллідж — почала розбудовуватись між 1829 та 1833 рр., коли на її північній стороні було зведено перший ряд будинків з червоної цегли. Територія, на якій розташовувалася площа, раніше слугувала місцем для страт та цвинтарем для бідняків, що налічував близько 22 тисяч могил¹⁸. Північна частина була Німецьким цвинтарем, тоді як у південній ховали усіх підряд. Найвідоміший пам'ятник у Гринвіч-Віллідж — арка посеред площі Вашингтона — була зведена дещо пізніше і споруджувалась протягом п'яти років (з 1890 по 1895 р.) за дизайном Стенфорда Уайта¹⁹.

Хоча Гринвіч-Віллідж доволі часто позиціонується як заможний та фешенебельний район, де мешкають багаті сім'ї міста, насправді таким він був лише до початку ХХ ст., коли тут дійсно жили лише середній та вищий класи. У 1875 р. у районі мешкало майже 11 тисяч іноземців, проте їхня частка у загальній кількості населення складала лише 32 %, що було найнижчим співвідношенням між місцевим та іноземним населенням серед усіх районів Нью-Йорка²⁰. Незважаючи на те, що тут часом можна було почути італійську чи французьку мову, пануючим був все ж таки американський елемент. У 1893 р. Гринвіч-Віллідж описується як найбільш «нью-йоркське» місце Нью-Йорка, що зберегло характер раннього міста та в якому можна зустріти найбільшу кількість корінного місцевого населення²¹. Проте наприкінці століття імміграційні процеси, що досить сильно впливали на Нью-Йорк, який майже з самого початку своєї історії формувался як мультикультурне місто, дісталися й до Гринвіч-Віллідж. Активний пік переселення іноземців у цей район припав на період між 1890-ми

та 1910-ми роками. У цей час їхня кількість починає зростати швидкими темпами, збільшуючи вже існуючий відсоток іноземного населення у районі, яке переселилось сюди у середині ХІХ ст.²²

Найстаріші та найпрестижніші родини, що вибирали Гринвіч-Віллідж районом свого постійного проживання, мешкали в маєтках у північній частині Вашингтон Сквер і на прилеглих вулицях. Це були заможні сім'ї голландського, англійського та французького походження, спадкоємці сімейних багатств та гарних резиденцій, побудованих ще їхніми пращурами до Громадянської війни²³. Іммігранти ж, що прибували у район, оселялись переважно на південь від площі Вашингтона. Тут на початку ХХ ст. один за одним було перебудовано певну кількість будинків на нові, шести- та семиповерхові, в яких здавались в оренду квартири з двох, трьох, або чотирьох кімнат²⁴.

Не було однорідним суспільство і в релігійному плані. Кожна з частин району мала свою, іноді навіть не одну церкву. Афроамериканське населення південної частини Гринвіч-Віллідж поділялось на баптистів та католиків, а італійці, що також проживали в цій частині, були виключно католиками і мали свою церкву — Богоматері Помпеї. Більш заможне населення північної частини — це переважно протестанти.

На кінець ХІХ ст. Віллідж став центром однієї з найбільших афроамериканських громад у місті, що існувала у районі ще з часів голландського колоніального періоду, коли тут почали першими оселятися колишні раби. Їхня чисельність була настільки великою, що частина, де вони проживали, стала відома як «Маленька Африка»²⁵. Саме у Гринвіч-Віллідж було відкрито перший театр, в якому виступали актори афроамериканського походження, та випущено першу «чорну» газету на території Сполучених Штатів. Поруч із ними, у південній частині, у 1860-х роках був створений італійський анклав, що охоплював територією між вулицями Канал і Х'юстон. Проте найбільш національно неоднорідною була західна частина Віллідж, в якій проживали мешканці німецького, французького, англійського, голландського і африканського походження, а також ірландці, які були найбільшою підгрупою в області²⁶.

Хоча Гринвіч-Віллідж передовсім відомий як мистецький рай та центр життя і діяльності богеми у Нью-Йорку на початку ХХ ст., проте на культурний осередок він почав перетворюватися

¹⁷ Elizabeth Bisland Old Greenwich. — P. 289.

¹⁸ Ross Wetzsteon Republic of Dreams Greenwich Village: The American Bohemia, 1910–1960. — P. 5.

¹⁹ I. N. Phelps Stokes The Iconography of Manhattan Island. — Vol. II. — P. 829.

²⁰ Caroline F. Ware Greenwich Village 1920–1930. — P. 11.

²¹ New York is Enough for Him // The Sun. — July 23, 1893. — P. 1.

²² Greenwich Village Historic District Designation Report. — P. 11.

²³ Ibid. — P. 77.

²⁴ Caroline F. Ware Greenwich Village 1920–1930. — P. 12–13.

²⁵ Greenwich Village Historic District Designation Report. — P. 23.

²⁶ Gerald W. McFarland inside Greenwich Village. — P. 23.

приблизно на сімдесят років раніше. Перші переселенці з числа творчих особистостей, зокрема письменники, художники, скульптори, журналісти, почали з'являтися у Віллідж після того, як поселення територіально увійшло до складу міста Нью-Йорк. Цьому сприяла ціла низка факторів, що так чи інакше вплинули на перетворення району на центр тяжіння для митців.

Першим чинником, що сприяв формуванню культурного осередку в Гринвіч-Віллідж, можна вважати привабливість останнього як безтурботного і неспішного острівця у вируючому бізнесовому центрі, яким на той час був Нью-Йорк. У свідомості мешканців Віллідж цей район виключався із загального простору Нью-Йорка, ніби створюючи «місто всередині іншого міста». Гринвіч-Віллідж від самого початку позиціонувався його жителями як протиположний галасливим та заможним бізнес-кварталам Нью-Йорка і так само гамірним його жителям, що постійно кудись рухаються, ніколи не зупиняючись на перепочинку, і завжди намагаються дати настанови іншим, як їм слід жити. Так, у вірші, опублікованому в "Spectator", газеті, що видавалась у Віллідж, усіх, хто втомився від «клопітких бізнес вулиць» та «прагне мирного, натурального, правдивого», запрошували відвідати Гринвіч-Віллідж²⁷.

Таке відокремлення Віллідж від інших районів міста, що зазнавали значних змін під впливом комерції, пояснюється віддаленням від основних напрямків руху транспорту, що проходили лише його околицею і ускладнювали вільне потрапляння у Гринвіч-Віллідж, та наявністю багатьох заможних сімей, що мали свої маєтки і проживали тут протягом багатьох поколінь, утворюючи постійне житлове ядро²⁸. Ці два фактори призвели до того, що комерційна забудова не поширилась далі околиць району. Саме таке відокремлення від решти міста врятувало Гринвіч-Віллідж від долі інших районів Нью-Йорка — перетворення на нетрі для бідних іммігрантів або гамірки, багатолюдні бізнес-квартали.

Не останню роль у набутті Гринвіч-Віллідж статусу мистецького центру Нью-Йорка відіграла побудова Студійної Будівлі на Десятій вулиці (Tenth Street Studio Building) у 1857 р. — першої на той час будівлі, яка була призначена виключно для задоволення потреб художників. Дешева оренда, опалення, гарне освітлення, художня спільнота, галерея, мистецькі вечори та багаті покровителі — все це сприяло переселенню до Нью-Йорка художників з усієї Америки та орендування ними студій у цій будівлі²⁹. Зокрема, свої

студії у Студійній Будівлі на Десятій вулиці мали Вільям Мерріт Чейз (1849–1916), Едвард Лемсон Генрі (1841–1919), Гомер Вінслов (1836–1910) та одні з найвизначніших представників Школи живопису річки Гудзон — Фредерік Едвін Черч (1826–1900) і Альберт Бірштадт (1830–1902).

Другим і, мабуть, головним фактором, який стимулював переселення людей мистецтва у Гринвіч-Віллідж, була наявність великої кількості дешевого житла, що здавалось в оренду. З плином часу, коли заможні родини, що тримали свої сімейні маєтки у Віллідж, почали переїжджати до інших міст або їхні нащадки не мали коштів на утримання споруд з такою великою площею, більшість цих старовинних будинків залишились пустими і незаселеними. Знайти нового власника, який мав би гроші на їх утримання, було доволі складно. Проте поява попиту на житло у Гринвіч-Віллідж внаслідок збільшення його привабливості як мистецького району та росту числа митців, котрі хотіли там оселитися, призвела до появи дрібних ріелторів. Вони знайшли вигоду в купівлі груп цих будинків XIX ст. та реконструкції їх внутрішніх приміщень у багатоквартирні комплекси, кімнати та студії, де письменники та художники могли знімати кімнати за доволі низьку орендну плату³⁰.

Третім фактором, що сприяв переселенню освічених людей до Гринвіч-Віллідж у більш пізній період, вже наприкінці XIX — на початку XX ст., було суцільне розчарування певної групи науковців у традиційних центрах інтелектуального життя — університетах. Нове співтовариство так званих «незалежних інтелектуалів» було ворожим до обмеження рамок та спеціальностей, що змусило їх до існування поза академічними центрами³¹. Генрі Адамс писав про університет як про «величезну трату грошей та часу, результат, якого не варто було досягати»³². Проте слід зазначити, що його погляди на той час поділяли не так уже й багато науковців.

Основною проблемою, що почала закидатись університетам наприкінці XIX ст., стала суцільна відірваність від матеріального світу та тяжіння до марних теорій³³. Другим аспектом, що підштовхував інтелектуалів до розірвання стосунків з вишами, була рутинна читання лекцій і тягар викладання, що не залишав ніяких сил на обмірковування та розвиток власних ідей. Усе це призвело до відокремлення певної групи переважно молодих науковців, що надавали перевагу

³⁰ Greenwich Village Historic District Designation Report. — P. 12–13.

³¹ Steven Beal Independent Intellectuals in the US. 1910–1945. — P. 2.

³² Henry Adams The Education of Henry Adams: An Autobiography. — P. 304.

³³ Steven Beal Independent Intellectuals in the US. 1910–1945. — P. 14.

²⁷ Are you? / Greenwich Village in poetry. — P. 4.

²⁸ Greenwich Village Historic District Designation Report. — P. 12.

²⁹ Ewoking the World of Winslow Homer // The New York Times. — August, 17. — New York, 1997.

інтелектуальній роботі поза університетами. Одним із центрів такого позаакадемічного зібрання і став Гринвіч-Віллідж. Сюди, окрім митців, переселялось також багато науковців та літераторів. Інтелектуальна спільнота, що зосереджувалась у Нью-Йорку, отримала назву «нью-йоркських інтелектуалів» і досягла найбільшої активності дещо пізніше, у 30-х — 40-х роках ХХ ст.

До середини ХІХ ст. у Гринвіч-Віллідж набувають поширення художні та літературні салони. Вони засновувались успішними художниками та письменниками і були місцем зібрання творчої спільноти того часу. Один із найбільш відомих літературних салонів був заснований Енн Шарлотою Лінч (Ботта), яка переїхала у Віллідж у 1845 р. та поселилась у будинку № 116 по вулиці Уейверлі Плейс. Її літературний салон, відомий своєю приємною атмосферою, свободою пліткування, відвідували такі видатні письменники, як Едгар Алан По, Вільям Каллен Брайант, Фітц-Грін Геллек, Горас Грілі, Маргарет Фуллер, Річард-Генрі Стоддард та Бейард Тейлор³⁴.

Також відомими стали літературні салони Еверта Августа Дуйкінка у будинку № 20 на Клінтон Плейс та Річарда Уотсона Гілдера у будинку № 13 по Східній Восьмій вулиці³⁵. Найбільш ексклюзивним художнім клубом на той час був «Tile Club». Він був заснований під час «Естетичного руху» та «декоративної манії» 1870–1880-х років. Учасники цього клубу займались переважно створенням ручних декорованих об'єктів та декоруванням плитки, з якої планували отримувати дохід («tile» з англійської перекладається як «кахель, плитка»), розташовувався за адресою Західна Десята Вулиця, 58³⁶.

Літературні та мистецькі салони давали митцям змогу обмінюватись ідеями та спілкуватися між собою. Проте не кожен письменник чи художник міг до них потрапити. Більшість таких зібрань були ексклюзивними, і бідні, невідомі та самотні митці не мали доступу до таких салонів. Місце зібрання для цієї частини творчої спільноти Гринвіч-Віллідж було створено у 1857 р. Це був пивний підвал Чарлі Пфаффа, розташований за адресою Бродвей, 653 на околиці Гринвіч-Віллідж. У цьому приміщенні, під керівництвом Ади Клер, «королеви богемки», зустрічались редактори газет та журналісти, актори театру, музиканти, критики, поети та письменники — «великі особистості», як про них казав сам

Чарлі Пфафф³⁷. Серед частих відвідувачів пивної Пфаффа були Уолт Уйтмен, Джон Берроуз, Бейард Тейлор, В.В. Стедман, Джордж Август Гері Сала, Джон Суїнтон та Генрі Клеп³⁸. Створення Чарлі Пфаффом альтернативи більш ексклюзивним салонам зробило свій внесок у подальший розвиток району. Це був перший крок, що започаткував перетворення барів, ресторанів та кафе на творчий простір. Після відкриття пивної Пфаффа кількість таких закладів у Гринвіч-Віллідж невпинно зростає. Хоча під поняттям «нью-йоркська богема» досить часто розуміють творчу спільноту в Гринвіч-Віллідж початку ХХ ст., фактично саме з групи митців, що збирались у Пфаффа, починається історія богемки у Нью-Йорку. Вони були першими, хто ідентифікував себе з цим поняттям, обравши «короля» та «королеву» богемки.

Втім, слід зазначити, що першим справжнім представником богемки Америки багато хто з дослідників вважає Едгара Алана По, який наприкінці 1830-х — на початку 1840-х років жив у Віллідж. Він приїхав у Нью-Йорк у лютому 1837 р. зі своєю дружиною Вірджинією та мачухою місіс Клем і оселився в будівлі на розі Шостої Авеню та Уейверлі. Навесні того ж року вони переїхали в будинок № 113-1/2 по Кармін-стріт, де Едгар По написав «Повість про пригоди Артура Гордона Піма», «Вбивства на вулиці Морг» та «Золотий жук». Після іншого переїзду, на Західну Третю Вулицю, він написав вірш «Ворон», що приніс йому заслужену популярність³⁹. І хоча Едгар Алан По жив у Віллідж більше ніж за півстоліття до періоду, який в історії Нью-Йорка прийнято вважати часом існування богемної спільноти, на думку дослідника американської богемки Росса Ветцона, яку він виклав у праці «Республіка мрій Гринвіч-Віллідж: Американська Богема, 1910–1960», По став її представником ще до того, як Америка почала використовувати це слово для описання культурних процесів, що накрили Віллідж у другій половині ХІХ ст.⁴⁰

Отже, Гринвіч-Віллідж від самого початку свого існування був окремою, віддаленою від решти Нью-Йорка територією. До 1830-х років це розмежування було територіальним, а після — суто уявним у свідомості людей.

Перетворення Гринвіч-Віллідж на центр поширення культурних ідей було зумовлено цілою низкою факторів, які у сукупності й сформували той богемний Нью-Йоркський Віллідж початку ХХ ст. Перш за все привабливість цього

³⁴ Notable American Women: A biographical dictionary, 1607–1950. — P. 213.

³⁵ Greenwich Village Historic District Designation Report. — P. 21.

³⁶ Ronald G. Pisano The Tile club and The Aesthetic Movement in America. — P. 12.

³⁷ The Bohemians and Thief Host // New York Herald. — March 20, 1869. — P. 6.

³⁸ Charles M. Oliver Critical Companion to Walt Whitman. — P. 332–333.

³⁹ Ross Wetzsteon Republic of Dreams Greenwich Village: The American Bohemia, 1910–1960. — P. 5.

⁴⁰ Ibid. — P. 6.

району для проживання була пов'язана зі специфікою забудови його вулиць та відсутністю транспортних магістралей, що проходили б через його територію. До 1910–1920-х років, коли у Гринвіч-Віллідж було побудовано декілька станцій метро, ця відокремленість від шляхів сполучення перетворювала район на своєрідну оазу в гамірному та швидкому русі Нью-Йорка. Друга обставина, яка була ключовим фактором для вибору цього району творчими особистостями, — наявність великої кількості вільних будівель, перероблених у багатоквартирні приміщення з невисокою орендною платою, що мало важливе значення для доволі бідних митців. Також окремо можна виділити прихильне ставлення та заохочення до переселення у Гринвіч-Віллідж творчих особистостей з боку домовласників, які іноді навіть дозволяли

своїм мешканцям не платити орендну плату через брак коштів.

Третім фактором стала криза університетів як академічних центрів і відповідно намагання молодих науковців до відокремлення та проведення своїх досліджень поза їх межами. Не менш важливим чинником була різнобарвність та мультикультурність простору й населення у Віллідж, що для багатьох письменників та художників стало джерелом натхнення.

Усі ці фактори разом на початок ХХ ст. створили особливий культурний конгломерат, що надихав ще декілька поколінь митців, які приїздили до Гринвіч-Віллідж протягом наступних десятиліть і творили під враженням від цього унікального району Нью-Йорка.

ДЖЕРЕЛА

1. Alanson Skinner *The Indians of Manhattan Island and Vicinity*. — Paderborn : SalzwasserVerlag GmbH, 2012. — 68 p.
2. Bayrd Still, Joseph J. Roberto *Greenwich Village. A brief architectural and historical guide with illustrations and a walking tour map*. — New York : New York University, 1975. — 36 p.
3. Caroline F. Ware *Greenwich Village 1920–1930. A comment on American civilization in the post-war years*. — New York: Harper & Row, 1935. — 464 p.
4. Charles M. Oliver *Critical Companion to Walt Whitman: A Literary Reference to His Life and Work*. — New York : Facts on File, 2006. — 408 p.
5. Douglas Hunter *Half Moon: Henry Hudson and the Voyage that Redrew the Map of the New World*. — New York — Berlin — London, 2009. — 336 p.
6. Elizabeth Bisland *Old Greenwich // Historic New York during two centuries*. — New York and London : The Knickerbocker Press, 1897. — 26 p.
7. *Evoking the World of Winslow Homer // The New York Times* [Електронний ресурс]. — August, 17. — New York, 1997. — Режим доступу : <http://www.nytimes.com/1997/08/17/realestate/evoking-the-world-of-winslow-homer.html>
8. *Greenwich Village Historic District Designation Report*. — Vol. 1. — New York, 1969. — 398 p.
9. *Greenwich Village Historic District Extension II Designation Report*. — New York, 2010. — 376 p.
10. *Greenwich Village in Poetry. Showing the Village as it really was and as is actually is / Edited by C. Grand Pierre*. — New York, 1923. — 36 p.
11. Guido Bruno *Among Our Aristocrats // Bruno's Weekly*. — December, 18. — New York, 1915. — 30 p.
12. Henry Adams *The Education of Henry Adams: An Autobiography (With an introduction by Donald Hall)*. — Boston — New York : A Mariner Book, 2000. — 544 p.
13. I. N. Phelps Stokes *The Iconography of Manhattan Island, 1498–1909: compiled from original sources and illustrated by photo-intaglio reproductions of important maps, plans, views, and documents in public and private collections*. — Vol. III. — New York : Robert H. Dodd, 1915. — 962 p.
14. I. N. Phelps Stokes *The Iconography of Manhattan Island, 1498–1909: compiled from original sources and illustrated by photo-intaglio reproductions of important maps, plans, views, and documents in public and private collections*. — Vol. II. — New York : Robert H. Dodd, 1915. — 874 p.
15. I. N. Phelps Stokes *The Iconography of Manhattan Island, 1498–1909: compiled from original sources and illustrated by photo-intaglio reproductions of important maps, plans, views, and documents in public and private collections*. — Vol. VI. — New York : Robert H. Dodd, 1915. — 908 p.
16. *New York is Enough for Him // The Sun*. — July 23, 1893. — 10 p.
17. *Notable American Women: A biographical dictionary, 1607–1950 / Edited by Edward T. James, Janet Wilson James, Paul S. Boyer*. — Cambridge : Belknap Press, 1971. — 686 p.
18. *Obituary // The Sun*. — May 21, 1893. — 28 p.

19. Ronald G. Pisano *The Tile Club and The Aesthetic Movement in America*. — New York : The museums at Stoney Brook, 1999. — 112 p.
20. Ross Wetzsteon *Republic of Dreams Greenwich Village: The American Bohemia, 1910–1960*. — New York : Simon and Schuster, 2002. — 582 p.
21. Steven Beal *Independent Intellectuals in the US. 1910–1945*. — New York and London : New York University Press, 1995. — 310 p.
22. *The Bohemians and Thief Host* // *New York Herald*. — March 20, 1869. — 12 p.

Ольга Лях

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРА В ГРИНВИЧ-ВИЛЛИДЖ В XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье освещено формирование культурного центра в районе Гринвич-Виллидж в Нью-Йорке и жизнь нью-йоркской богемы. Внимание акцентируется на социальных и экономических предпосылках переселения писателей и художников в этот район, условия их проживания и социального взаимодействия. Анализ причин формирования культурного центра в Гринвич-Виллидж сделал возможным рассмотрение вопроса социальной и этнической неоднородности населения района.

Ключевые слова: Гринвич-Виллидж, культура, нью-йоркская богема.

Olga Liach

FORMATION OF THE CULTURAL CENTER IN GRINVICH VILLAGE IN 19 — EARLY 20 CENTURIES

The article focuses on the formation process of cultural centre in the area of Greenwich Village in New York and life of New York bohemians. Research followed the process of formation of the settlement of Greenwich and its transformation into the New York City area after its affiliation by the city. During the research it is raised the questions of social and economic conditions of the resettlement of writers and artists in the neighborhood and their living conditions and social interaction between themselves. In the process of exploring the prerequisites for the formation of Cultural Center in Greenwich Village was also considered social and ethnic heterogeneity in the neighborhood and its division into zones, each of which corresponded to certain ethnic or social groups. It was determined the existence of the phenomenon of Greenwich Village as a "city in the city" caused by isolation of the area from the rest of the New York from the earliest period of Village history. By the 1830s it was the territorial delimitation and after — a purely imaginary in people's minds. It is defined three main reasons for the transformation of the Greenwich Village into a cultural centre: its isolation from the rest of the city, low rent prices and the crisis of universities, which forced young intellectuals to settle outside of it.

Key words: Greenwich Village, culture, New York bohemia.

Дата надходження статті до редакції: 28.04.2017 р.

Геннадій Надтока

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЧОРНОСОТЕННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено діяльність монархічних чорносотенних організацій в Україні початку ХХ ст. Йдеться, зокрема, про Союз руського народу, «Двуглавий орел» та інші реакційні утворення, що діяли під керівництвом не тільки шовіністично налаштованих політичних партій, а й Російської православної церкви. Розкрита сутність пропагандистської діяльності чорносотенних організацій та їхня участь у погромах, спрямованих проти національних меншин.

Ключові слова: Російська імперія, Російська православна церква, українські землі, чорносотенні організації, Союз руського народу, «Двуглавий орел», монархічна ідеологія, шовінізм, погроми.

Остаточне зрощення Російської православної церкви (РПЦ) з державою, що відбулося під час Першої російської революції (1905–1907), спричинило подальшу деградацію панівної церковної інституції імперії й поглиблення її розколу з народом. Послідовно сповідуючи формулу «православ'я — самодержавство — народність», РПЦ утвердила за собою статус основного рупора і захисника монархії. Показово, що цезарепапизм, як і похідна від нього безумовна підтримка православною церквою внутрішньої політики держави, отримали однозначно негативну оцінку в дореволюційній, радянській та новітній історіографії, включно з українською¹.

Український напрям російської православної місії на початку ХХ ст. не обмежувався відкритою пропагандою «триєдиноросійства». Існували й завуальовані канали, користуючись якими церковні структури транслювали російську ідеологію у південно-західні епархії імперії. У цьому контексті особливе місце належало напівцерковним чорносотенним організаціям: Російській монархічній партії на чолі з архіпастирем Іоаном Кронштадтським, Союзу руських людей, поміж інших засновників якого виділявся архієпископ Анастасій², Союзу руського народу (СРН), створеному після 1905 р. А. Дубровіним. Слід зазначити, що остання, перемістившись на терени України (1906), знайшла у місцевому церковному середовищі благодатний політичний ґрунт.

¹ Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. — М., 1906; Кривелев И.А. Русская православная церковь в первой четверти ХХ века. — М., 1982; Зінченко А.Л. Благовістія національного духу. — К., 1993.

² Ростов Н. Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых. — Б. м., 1930. — С. 58–59.

Активізація курсу на збереження єдиної російської держави з неподільною православною церквою закономірно збіглася в часі з загостренням міжнаціональних відносин та новим піднесенням українського, польського, грузинського та інших національних рухів. Вибрана чорносотенними структурами тактика подолання останніх передбачала поглиблення політики русифікації. Популяризуючи свою програму, керівник Головної ради СРН доктор А. Дубровін, зокрема зазначав: «Проти Православної Росії підготовлено змову. Точиться боротьба з засадничими основами, на яких тримається Російська земля: з православ'ям, самодержавством і Руською народністю». У тій змові, на думку А. Дубровіна, взяли участь три групи «ворожих державі сил». До першої належали підкорені Росією іногородці, що намагалися посісти у ній панівне становище. Другу групу складало єврейство, котре «розбещує та нищить нації, серед яких поселяється». Нарешті, до третьої групи належали «найгірші з усіх — російські зрадники, котрі служили ворогам Росії за особисті вигоди»³.

У цьому конгломераті супротивників «російської ідеї», визначених на основі не тільки етнічних, але й політичних критеріїв, важливе місце посідало й українство, яке, на думку «союзників», «гострим мечем ворожнечі... розсікало на нерівні половини населення 150-мільйонної імперії»⁴.

Реакційні засади СРН набирали додаткової ваги із залученням до монархістської організації православного духовенства. Цей процес бурхливо проявив себе на Правобережжі, де багатоманітність національних та релігійних форм,

³ Почаевские известия. — 1908. — 28 января.

⁴ Там же. — 1908. — 2 января.

помножена на соціальну напругу, давала для того достатньо підстав.

Як справедливо зазначав дослідник Ю. Самойлович, своєрідною фортецею російського імперіалізму стала волинська Почаївська лавра. Вона однією з перших у Росії (у серпні 1906 р.) заснувала регіональний Союз руського народу. Микола II, який згодом став почесним патроном цієї організації, надіслав архимандриту Віталію телеграму. Імператор вітав створення СРН, метою якого було збереження монархії та цілісності Росії⁵. Показово, що Святий синод, який у травні 1906 р. заборонив священикам навіть у проповідях торкатися політичних подій⁶, не відреагував на безпосереднє залучення духовенства до політичного руху.

Основну ідеологічну підтримку чорносотенцям забезпечувало чернецтво. Своїх представників у лавах СРН мала більшість монастирів України. Ця тенденція стала помітною навіть на відносно спокійному в національному сенсі південному сході України. Одним із могутніх форпостів цієї організації став тут Святогірський монастир, ченці якого надсилали свої пожертви та телеграми підтримки в редакцію центрального органу «союзників» — газету «Русское знамя»⁷.

Однак організатори монархістського об'єднання залишалися невдоволені ставленням до себе священнослужителів. На їхнє переконання, основна частина духовенства все ж засуджувала ідеологію войовничого шовінізму. Так, у березні 1908 р. під час «патріотичних» урочистостей у місті Чудново Житомирського повіту четверо пастирів відмовилися приєднатися до хресного ходу від 11 сіл, а священик Троїцької церкви не дозволив їм увійти в храм, вимагаючи дозволу від архієрея. І лише біля Петропавлівської церкви, як писали «Почаевские известия», назустріч чотиритисячному ходу вийшов місцевий православний отець⁸.

Подібні ситуації виникали і в інших єпархіях, зокрема в Херсонській. Місцеве населення виявляло певну байдужість до СРН. «У нас, — писав херсонський благочинний, — хіба що десяток парафій заявили про захист влади російського Царя, священики відмовляються поширювати серед пастви «патріотичну російську літературу», до затьмарення зачитуючись «Звонарем» та «Домашнім університетом»⁹.

Сподіваючись заручитися кадровою підтримкою з боку духовенства, «союзники» здійснювали

постійний тиск на вищу церковну ієрархію. Перші його прояви мали місце в Києві у 1907 р., коли за наполяганням «патріотів» митрополит Флавіан санкціонував «союзницькі» молебні за російське самодержавство в Печерській лаврі¹⁰. А весною 1908 р. у Синод було відправлено звернення СРН з проханням дозволити в усіх церквах скринькові збори на потреби організації. Таку процедуру передбачалося здійснювати чотири рази на рік: на свято Казанської Божої Матері, у день Покрови Пресвятої Богородиці, під час святкування Святого Георгія Победоносця та на Великдень¹¹.

З метою розширення пропаганди єдиноросійської національної ідеї в Україні поступово формувалася ціла мережа «патріотичних» громад. Чернеча преса закликала вступати до монархістських об'єднань, «відданих справі освічених осіб, здатних наставляти, розтлумачувати, розвивати й підтримувати в народі ідеї СРН, формувати його нові філії, а також виступати посередниками у відносинах між місцевими відділами та Почаєвом». Звернення з цього приводу до Київської духовної консисторії на початку 1908 р. мало наслідки — духовенству було запропоновано визначити свого представника в кожний округ¹².

Збори, присвячені обранню священиків на керівні посади у благочинні округи Союзу руського народу, розпочалися в січні 1908 р., а один із перших мандатів отримав пастир з Кременецького повіту Йосип Чайковський. До початку березня своїх провідників мали округи Житомирського повіту, серед яких священик с. Глубочок В. Балковський, пастир с. Кричильське Ровенського повіту В. Селецький та інші. Загалом своїх духовних наставників отримали 10 округів СРН¹³.

Кожен із новообраних одержував від Головного управління статут, програму та посвідчення члена СРН, мав право вільно відвідувати парафії, «вчити народ з церковної кафедри», збирати церковні сходи та розраховувати на допомогу місцевих волосних органів. Характерною слід вважати й ту деталь, що відкриття нових філій Союзу руського народу проголошувалося головною функцією православного духовенства¹⁴.

У лютому 1908 р. СРН зважився на вирішальний крок — було порушено клопотання перед Святим синодом про надання ним дозволу «православному духовенству вступати до «Союзу». Слід зазначити, що вища церковна інстанція не наважилася відкрито стимулювати «злиття»

⁵ Самойлович Ю. Українська церква на послугах національної контрреволюції // Революція й релігія : зб. ст. — Харків — Київ, 1930. — С. 202.

⁶ Церковная газета. — 1906. — 11 июня.

⁷ Почаевские известия. — 1908. — 16 октября.

⁸ Там же. — 1908. — 7 марта.

⁹ Там же. — 1908. — 27 июня.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 296. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 27.

¹¹ Почаевские известия. — 1908. — 8 марта.

¹² Там же.

¹³ Почаевские известия. — 1908. — 5 марта.

¹⁴ Там же.

чорносотенної й церковної організації. Беручи до уваги, що чинними правилами заборонялося особам духовного відомства брати участь лише в протидержавних та протицерковних партіях, Синод визнав можливим надати єпархіальним преосвященим право на власний розсуд дозволити і благословити участь підвідомчого духовенства в діяльності СРН та інших монархічних об'єднань, «якщо статuti та функціонування таких товариств залишалися у згоді з настановами православної церкви і служили на благо Вітчизни»¹⁵.

Справі збирання «російських патріотичних сил» великою мірою сприяли чорносотенні з'їзди. Один із таких форумів, що відбувся у жовтні 1906 р. у Києві, вітав митрополит Флавіан Городецький, назвавши його делегатів «представниками великого православного ополчення». Показово, що свою пошану до всеросійського зібрання реакціонерів засвідчили російський та германський монархи¹⁶.

Відкрився з'їзд молебнем, здійсненим Флавіаном у соборному співслужінні з єпископами Платоном і Агапітом, архімандритами Амвросієм та Назарієм, протоіереєм Преображенським і численним міським духовенством. Протоіерей Ф. Васютинський підніс з'їзду ікону від Чернігівського Союзу руського народу. Саме йому належала й пропозиція щорічного збору представників СРН на день Покрови¹⁷. Великодержавні зібрання мали відбуватися на найбільш шановане українське козацьке свято.

З'їзд, що пройшов у традиційному дусі ствердження панросійської ідеї, засвідчив, на думку Київського генерал-губернатора Веретеннікова, загальне єднання навколо «російського прапора»¹⁸. Українство не без підстав вбачало у цьому серйозну небезпеку, адже Київ перетворювався на один із центрів боротьби з національно-визвольним рухом. Черговий київський форум монархічних організацій (1909) вітав активне приєднання православного духовенства до Союзу руського народу¹⁹.

Посиленню цієї тенденції на вітчизняних землях сприяла й позиція Київського митрополита. Відповідаючи на чисельні запити духовенства щодо доцільності вступу в СРН, Флавіан запевнив Київську консисторію в тому, що «патріотичний» рух відповідає ідеї збереження цілісності Російської держави на чолі з монархом, а також забезпечує підтримку православної месіанської

ідеології. Факти засвідчували, на його переконання, постійне й динамічне зростання популярності СРН в Україні. Лише у Київській єпархії в 1911 р. налічувалося 17 місцевих відділів цієї організації. На Волині ж міцність його позицій була беззаперечною. Виходячи з цих обставин, митрополит запропонував головам благочинних округів підтримувати діяльність «союзників»²⁰.

Той факт, що рекомендації митрополита були надіслані в консисторію після відповідних вказівок синоду, не може бути оцінений лише як прояв ієрархічної підлеглості. Прихильність Флавіана до Союзу руського народу проявила себе ще до синодального пояснення 1908 р. Проаналізовані показники книги надходжень та витрат Київського митрополита засвідчують, що, починаючи з червня 1907 р., він здійснював фінансування окремих відділів СРН, у тому числі й Одеського²¹. Небезпідставними є також твердження Ю. Самойловича щодо особистого почесного членства Київських митрополитів Флавіана та Володимира у Союзі руського народу²².

Те ж саме стосувалося й більшості єпископату України. Роль лідера цієї групи преосвящених належала Антонію Храповицькому, піднесення якого в церковній ієрархії розпочалося саме на Волині. Точних даних про те, яка кількість єпископів входила до складу Союзу руського народу, віднайти поки що не вдалося. Можемо послатися лише на заяву депутата II Державної думи Караулова, який сповістив з парламентської трибуни, що СРН налічував 32 єпископи.²³

Таке єднання вищих церковних чинів з організацією, яка не тільки сповідувала російську самодержавну ідеологію, але й вороже ставлення до іногородців, було підготовлене протекціоністською політикою офіційної влади. Досить згадати, що прихильний до монархістського об'єднання Микола II здійснював корегування свого політичного курсу під час періодичних аудієнцій з головою СРН А. Дубровіним²⁴.

За таких умов немало важив тиск «союзників», який відчував на собі єпископат України. Ще в 1906 р. газета «Церква і народ», повідомляла, що СРН звинувачує єпископів «...у неспівчутті патріотичній діяльності монархістів». Серед «опальних» опинились Одеський єпископ Іаков і Таврійський — Олексій. З цього приводу редакція газети зауважувала: «Нам зовсім незрозуміле гаряче бажання Головної ради “Союзу” долучити до своєї діяльності все духовенство»²⁵.

¹⁵ Почаевские известия. — 1908. — 7 марта; 1908. — 29 марта.

¹⁶ Ростов Н. Указ. соч. — С. 99.

¹⁷ Там же. — С. 100.

¹⁸ Там же. — С. 102.

¹⁹ Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX — начало XX в.). — М., 1969. — С. 86.

²⁰ ЦДДАУК. — Ф. 127. — Оп. 789. — Спр. 743. — Арк. 1–2, 2-а.

²¹ Там само. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 254. — Арк. 13.

²² Самойлович Ю. Зазнач. твір.

²³ Ростов Н. Указ. соч. — С. 140.

²⁴ Там же.

²⁵ Церковь и народ. — 1906. — № 10.

Стосунки єпископа Олексія з чорносотенною організацією виявились особливо драматичними. Справжній терор проти нього розпочався звинуваченням з боку волинського архієпископа Антонія. «Союзники» вдалися до крайнощів, організувавши три замаху на його життя: у жовтні 1905 р. стріляли вночі у вікно архієрейської опочивальні; восени 1906 р. під час об'їзду єпархії була попереджена спроба підпалити будинок, в якому відпочивав єпископ; наприкінці 1906 р., перебуваючи в Севастополі, преосвященний ледве не став жертвою двох терористів, у яких «були відібрані бомби»²⁶.

Безцеремонного тиску «союзників» зазнавали навіть поважні представники державної адміністрації. Характерною у цьому відношенні стала подія у Харкові, де через зловживання кримінального характеру було закрито приміщення СРН. Ця подія викликала неприховані погрози з боку керівництва цієї організації (протоіерейв Скубачевського і Знаменського) на адресу генерал-губернатора. Архієпископ Арсеній домагався закриття справи на підлеглих з огляду на їх «видатні здібності» й «високі моральні якості»²⁷. Показово також, що скарга губернатора на голову місцевої громади Союзу руського народу Котко-Котковича, подана у Міністерство внутрішніх справ (МВС), залишилася без наслідків.²⁸

Пропаганда чорносотенним духовенством великодержавної російської ідеології набувала конфронтаційної орієнтації. Справа дійшла до створення «союзницьких» військових угруповань. Так, у 1909 р. архімандрит Віталій звернувся до віруючих з пропозицією «утворити силами почайців постійно діючу дружину» для захисту «русських» інтересів». Лише під тиском МВС Святий синод доручив єпископу Волинському Антонію припинити публікацію «Почаевскими известиями» звернень войовничого характеру, призначивши у Почаївську лавру цензора²⁹. У червні 1909 р. за наполяганням прем'єра П. Столипіна синод погодився перетворити «Почаевские известия» у світське видання³⁰.

Проте відсторонення духовенства від засобів масового поширення русифікаторської ідеології не відповідало офіційному курсу держави та церкви. Тому налагоджена ще у 1908 р. співпраця волинських чорносотенців із спорідненим «патріотичним» товариством «Двуглавый орел»,

в тому числі й у галузі видавничій³¹, урядовими установами сприймалася вельми лояльно.

Апологетика «триєдиноросійства» сягала свого піку, коли накладалася на урочистості, пов'язані з імператорськими візитами в губернії. У 1909 р. зустріч Миколи II у Києві готували дев'ять чорносотенних організацій. Їхні представники перебували у найближчому оточенні митрополита Флавіана під час молебну у Святий Софії³².

Розпочате у Києві святкування ювілею перемоги Росії у Полтавській битві 1709 р. продовжилося у Полтаві. Глумливий для українства акт супроводжувався хресним ходом з-під Харкова. Він ніс Каплунівську ікону Божої Матері — ту саму, перед якою молився Петро I напередодні битви. У Самсонієвському храмі імператора вітало вище духовенство та представники монархічних організацій. «Під час молитви, — за словами очевидця, — лунали чарівні, чисті, дзвінкі південні голоси співаків... Виконувався прекрасний двохоровий концерт Бортнянського, напрочуд вдало підібраний батюшкою-регентом»³³. То були плоди й духовної асиміляції, тривалого розчинення українства у російському культурному середовищі.

Освячений офіційною церквою Союз руського народу помітно прискорював уніфікаційні процеси, залучаючи у свої ряди різні верстви українського населення.

Русифікаторським центром на теренах Слобожанщини став Харків. До кінця 1905 р. за підтримки православного духовенства тут функціонували гуртки «Русских женщин», «Русских студентов» та ін. Організуючи привабливі для цих категорій населення каси взаємодопомоги, СРН використовував їх у своїх виборчих кампаніях. Таким чином, наприклад, «союзники» отримали сім мандатів на Губернські збори, а члени «Союзу» професор Вязигін та протоіерей Скубачевський були обрані до Державної думи.³⁴

Проповідь великоруської консолідації, як зазначав свого часу Михайло Драгоманов, завжди виходила в Росії із спотвореної суміші ідей космополітизму та русифікації. Відому формулу Інтернаціоналу «Пролетарі всіх країн, єднатесь!» дуже серйозно сприймали у вигляді: «Пролетарі всіх країн, підкорених російській державі, русифікуйтесь!» В Україні штучно створювався для цього «фабричний тип малороса»³⁵.

²⁶ Там же. — № 1; 1906. — № 9.

²⁷ Ткачуков И. Темные силы в дни первой революции и в годы реакции // Пути революции. — 1926. — № 2-3 (5-6). — С. 224-225.

²⁸ Там же. — С. 225.

²⁹ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 857. — Спр. 312. — Арк. 126, 130, 131.

³⁰ Там само. — Арк. 130, 133.

³¹ Там само. — Ф. 127. — Оп. 790. — Спр. 331. — Арк. 1, 5; Почаевские известия. — 1908. — 17 октября.

³² Туткевич Д. Полтавское торжество и пребывание Государя Императора Николая II в Полтаве и Киеве. — К., 1910. — С. 36-37.

³³ Там же. — С. 12, 27, 28.

³⁴ Ткачуков И. Указ. соч. — С. 224.

³⁵ Драгоманов М.П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. — Казань, 1906. — С. 10, 19.

У цьому руслі російські чорносотенні організації послідовно домагалися залучення у свої структури саме представників робітничих професій. І хоч помітних успіхів у цьому напрямі досягти не вдалося, вже у 1908 р. низка міністерств офіційно запропонувала своїм співробітникам вступати до СРН. Особливою активністю, як писали «Почаевские известия», відзначився міністр шляхів сполучення, котрий звернувся до робітників від власного імені³⁶. Передвісником перетворення СРН у широку народну організацію вважалося її «масове поповнення робітництвом», зокрема приєднання до цієї організації Київської залізничної артілі у складі 600 осіб³⁷.

Проте ставку було зроблено на селянство, сподіваючись на його консервативний монархічний світогляд. Агітація з боку частини православного духовенства забезпечувала постійний приток до Почаєва підписів волинських домохазяїв «За царя і Вітчизну». За даними чорносотенної преси, Почаївська лавра щоденно отримувала від 30 до 50 підписних листів, а на кінець березня 1908 р. їх загальна кількість сягала вже 200 тисяч³⁸. Очевидно, ці показники, як і наведені А. Дубровіним про загальну чисельність волинського «Союзу» в 1,7 млн осіб, свідомо перебільшувались³⁹. Однак не варто й замовчувати популярність СРН серед частини українського селянства. Про це свідчать і офіційні дані, згідно з якими вже через декілька місяців після створення цієї організації у 1905 р., вона налічувала на теренах України 29 відділів з дванадцятьма тисячами членів⁴⁰.

Селян свідомо вводили в оману псевдонаціональні ідеї чорносотенців. З одного боку, СРН затушовував українське питання, трансформуєючи його в коло загальноросійських національних інтересів. З іншого, єдиноросійське, а отже, православне протиставлялося польському (католицькому) та єврейському (юдейському) елементам. «Руські царі, — читаємо у чорносотенній пресі, — завжди надто милостиво ставилися до підкорених народів», намагаючись «породити в них не почуття рабів, а свідомість менших братів»⁴¹.

Союз руського народу вдавався навіть до риторичного «захисту» від поляків «Русько-уніатської церкви» в Західній Україні, яка зберігала традиції східного християнства⁴². Все це лягало на родючий ґрунт історичної пам'яті українського селянства про часи польського панування.

Ідеологічно спотвореним виявився і соціально-економічний аспект діяльності Союзу руського народу. Масове створення «русських» кооперативних складів та споживчих лавок відбувалося в руслі антипольської та антиєврейської акцій. «Союзницький» кооперативний рух виконував, безумовно, й позитивну економічну функцію, адже споживчі спілки намагалися обслуговувати всю округу⁴³. До того ж ціни на товари в них були нижчі ринкових. Так, у Почаєві «союзна споживча кооперація» продавала дешеве жито, керосин, здійснювала оптові операції з місцевими сільськими лавками⁴⁴.

Економічна активність СРН приваблювала українське селянство, яке також підключалося до кооперативного руху. Згідно з повідомленням газети «Благовест», за три роки існування Союзу руського народу на Волині торгово-промислова сфера діяльності була «наполовину відвойована людьми руської національності»⁴⁵.

Проте господарські структури чорносотенців вели боротьбу і з українським кооперативним рухом, який об'єднував невеликі акціонерні спілки. Ідеологічно заангажований дослідник Ю. Самойлович називав їх власністю національної буржуазії, котра, конкуруючи з російським капіталом, намагалася завоювати ринки збуту⁴⁶. Утискам СРН піддалося, наприклад, товариство дрібного кредиту, на чолі якого у 1910 р. стояв відомий український письменник Д. Маркевич. Для нейтралізації цього об'єднання лаврські ченці використовували свою «союзницьку» кооперацію — «Почаєво-Волинський народний кредит»⁴⁷.

Таким чином, чорносотенний аспект російської громадсько-політичної й державно-церковної місії набув на українських землях агресивного вияву. Звичайно, більшість православного духовенства намагалася дистанціюватися від войовничого великодержав'я. Однак духовне освячення офіційною церквою чорносотенних організацій значною мірою зашкодило розвитку українського національного відродження, складовою якого було патріотичне піднесення українського духовенства.

Реалізація реакційного напрямку місії була справою світських і церковних шовіністичних об'єднань, ідеологічне ядро яких становила концепція зумовленості революційних народних рухів національними чинниками. Політичне кредо чорносотенців найточніше сформулював відомий натхненник Союзу руського народу почаївський чернець Іліодор. «У гідри революції, — зазначав

³⁶ Почаевские известия. — 1908. — 4 декабря.

³⁷ Благовест. — 1910. — 28 марта.

³⁸ Там же. — 1908. — 27 марта.

³⁹ Почаевские известия. — 1908. — 28 января.

⁴⁰ Ткачуков И. Указ. соч. — С. 224.

⁴¹ Почаевские известия. — 1908. — 7 июля.

⁴² Там же. — 1908. — 27 сентября.

⁴³ Там же. — 1908. — 12 января.

⁴⁴ Там же. — 1908. — 15 февраля.

⁴⁵ Благовест. — 1909. — 21 октября.

⁴⁶ Самойлович Ю. Зазнач твір.

⁴⁷ Там само.

він на з'їзді «союзників», — голова жидівська, черево вірменське, ноги польські, а руки російські. Голова замислює, черево обіцяє, ноги втікають, а руки попадаються»⁴⁸.

Сприйняття народної революції як інородчеської, передусім єврейської інтриги надихало право-монархічні напівцерковні організації на переслідування всього єврейства. Невдоволення шовіністичних кіл в Україні пронизувало основні соціальні пласти. Деформація у сфері народонаселення вбачалася у порівняно високій питомій вазі євреїв (8 % в Україні проти 4 % у середньому в імперії)⁴⁹. У сфері віросповідній подразнюючим чинником виступала, зокрема, краща забезпеченість іудеїв культовими спорудами, які начебто мали показники «на третину вищі, ніж православні»⁵⁰. Нарешті, соціально-економічні підвалини антисемітизму корінилися, за переконанням єпархіальних архієреїв, у надуманій монополії євреїв на торгівлю і промислове виробництво та у викликаній цією обставиною «надмірній експлуатації народу»⁵¹. Чимало церковних ієрархів в Україні беззастережно стверджували, що саме в народній уяві єврейство виступало «головною причиною революції»⁵².

Кампанії дискримінації «інородців» не обмежувалися пропагандистськими закликами до «очищення армії»⁵³ та «регулювання прийому євреїв в навчальні заклади» Правобережжя⁵⁴. В Україні, як і в цілій імперії, називали акти антиєврейського екстремізму. Весною — влітку 1905 р. відбулися погроми в Житомирі та Керчі, охопивши при цьому й окремі села.

Нам видаються надуманими традиційні звинувачення священників у освяченні кровопролиття⁵⁵, адже молебні, котрі передували кожній терористичній акції зазвичай не присвячувались їм безпосередньо. Тавро істинних ідеологів погромів несла на собі чернеча верхівка. Віхою на цьому шляху стало сприяння Почаївської лаври формуванню бойових «стрілецьких товариств»

при Союзі руського народу. Одна з їхніх функцій полягала у «попередженні ініційованих інородцями» селянських бунтів та робітничих страйків»⁵⁶.

Відновлені у жовтні 1905 р. погроми, що охопили Одесу та Київ, призвели до загибелі близько тисячі осіб. Тоді у відповідь на маніфестації страйкуючих київських робітників були влаштовані багатотисячні збройні «патріотичні ходи» за участю духовенства, метою яких було проголошено «умиротворення міста, відновлення законності і порядку»⁵⁷.

З поширенням в Україні відозви петербурзьких монархічних організацій: «Причини нещастя в Росії і засоби запобігання зла від євреїв» (квітень 1906 р.)⁵⁸, шовіністичні тенденції набули нового поживлення. Полтавське відділення «Русского собрания» надіслало відкритого листа Голові Держдуми Муромцеву з ультимативним застереженням від ухвалення рішень про амністію політичних в'язнів та з погрозою вчинення масових безпорядків у «районах єврейської осілости»⁵⁹. Згодом чорносотенне духовенство краю виступило проти судового виправдання учасників робітничих бунтів на Полтавщині, які проходили у справі «Лубенецької самооборони»⁶⁰.

Разом з тим чорносотенна монастирська пропаганда демонструвала вдаване намагання монархічних об'єднань виступати у ролі захисників робітничо-селянських інтересів. Активно культивувалася ідея єдності народу і монархістів у їхніх намірах «збройного викорінення “інородчеської революції”», «масового переселення євреїв у Палестину» й «економічного звільнення» корінного населення⁶¹.

Зростання соціальної напруги було спричинене серією провокаційних акцій. Серед них сфабрикована справа Менделя Бейліса⁶², використання архімандритом Андріаном для відкритого заклику до погромів⁶³, вбивство в Києві анархістом-революціонером Д. Богровим прем'єра Росії П. Столипіна (вересень 1911 р.)⁶⁴.

⁴⁸ Почаевские известия. — 1908. — 18 февраля.

⁴⁹ Там же. — 1908. — 3 января.

⁵⁰ До речі, реальні показники були близькими: перед 1914 р. в Україні діяло 1400 синагоги на 2,1 млн єврейського населення, тоді як у розпорядженні 21 млн 745 тис. православних перебувало 11 тис. церков. Згідно з цією статистикою, одна синагога припадала на 1500 іудеїв і одна церква на 1980 православних. — Підраховано за: Ярославский Е. Господствующая великодержавная нация и инородцы // История классовой борьбы в царской России и религия. — М., 2003 — С. 77.

⁵¹ Центральный государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. — Ф. 796. — Оп. 442. — Д. 2118. — Л. 12 об.

⁵² Там же. — Д. 2117. — Л. 19–20.

⁵³ Почаевские известия. — 1908. — 30 апреля.

⁵⁴ Державний архів у м. Кам'янець-Подільськ. — Ф. 315. — Оп. 1. — Спр. 9202. — Арк. 2.

⁵⁵ Ростов Н. Указ. соч. — С. 65.

⁵⁶ Почаевские известия. — 1908. — 28 февраля.

⁵⁷ Киевлянин. — 1905. — 20 октября.

⁵⁸ Народ. — 1906. — 2 (15) апреля.

⁵⁹ Церковная газета. — 1906. — 25 июня.

⁶⁰ Благовест. — 1909. — 21 октября.

⁶¹ Почаевские известия. — 1908. — 9 января; 24 января; Благовест. — 1910. — 28 марта.

⁶² Менделя Бейліса було звинувачено у вбивстві (12 березня 1911 р.) 13-річного учня Києво-Софійського духовного училища Андрія Ющинського. Підставами для підозри були названі ритуальний характер нанесених 47 ран та віднайдення тіла загиблого на цегельному заводі, що належав єврейській хірургічній клініці // Двуглавый орёл. — 1913. — 26, 27, 29 октября; 17 ноября.

⁶³ Там же. — 1912. — 11 марта.

⁶⁴ Очікування у зв'язку з цим нової хвилі терору викликало паніку — майже всі євреї в ніч з 1 на 2 вересня змушені були залишити Київ. Трагедія охопила населен-

Посиленню шовіністичних настроїв сприяло також редакційне повідомлення газети «Двуглавый орёл» (головний редактор — священик Ф. Синькевич) про арешт у Києві 17 агітаторів-підбурювачів робітничого страйку, які належали до есерів та єврейської соціал-демократичної організації «Бунд»⁶⁵.

ня чисельністю понад 200 тис. осіб. Див.: ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 790. — Спр. 172. — Арк. 10.

⁶⁵ Там само.

Таким чином, у процесі протидії робітничо-селянському руху та захисту монархії реакційні кола духовенства Російської православної церкви виявилися причетними до застосування широкого спектра силових засобів — від політичних провокацій до масового терору на національному ґрунті. Подальший розвиток чорносотенства не привів до формування густої мережі його організацій. Але вкраплення їх в усіх регіонах тогочасної України суттєво підірвало народну довіру до соціальної церковної ідеології або спотворювало світогляд значної частини українства.

ДЖЕРЕЛА

1. Благовест. — 1908. — 27 марта.
2. Благовест. — 1909. — 21 октября.
3. Благовест. — 1910. — 28 марта.
4. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX — начало XX в.) / Е.Ф. Грекулов. — М., 1969. — 184 с.
5. Двуглавый орёл. — 1912. — 11 марта.
6. Двуглавый орёл. — 1913. — 26, 27, 29 октября; 17 ноября.
7. Державний архів у м. Кам'янець-Подільський. — Ф. 315. — Оп. 1. — Спр. 9202. — Арк. 2.
8. Драгоманов М.П. Великоорусский интернационал и польско-украинский вопрос / М.П. Драгоманов. — Казань, 1906. — 57 с.
9. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А. Зінченко. — К., 1993. — 256 с.
10. Киевлянин. — 1905. — 20 октября.
11. Кривелев И.А. Русская православная церковь в первой четверти XX века / И.А. Кривелев. — М., 1982. — 64 с.
12. Народ. — 1906. — 2 (15) апреля.
13. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы / С.В. Познышев. — М., 1906. — 316 с.
14. Почаевские известия. — 1908. — 2 января; 3 января; 9 января; 12 января; 24 января; 28 января.
15. Почаевские известия. — 1908. — 15 февраля; 18 февраля; 28 февраля.
16. Почаевские известия. — 1908. — 5 марта; 7 марта; 8 марта; 29 марта.
17. Почаевские известия. — 1908. — 30 апреля.
18. Почаевские известия. — 1908. — 27 июня.
19. Почаевские известия. — 1908. — 7 июля.
20. Почаевские известия. — 1908. — 27 сентября.
21. Почаевские известия. — 1908. — 16 октября; 17 октября.
22. Почаевские известия. — 1908. — 4 декабря.
23. Ростов Н. Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых / Н. Ростов. — Б. м., 1930. — 156 с.
24. Самойлович Ю. Українська церква на послугах національної контрреволюції / Ю. Самойлович // Революція й релігія: Зб. Комісії для дослідження релігійної ідеології. — Х. — К., 1930. — С. 198–302.
25. Ткачуков И. Темные силы в дни первой революции и в годы реакции / И. Ткачуков // Пути революции. — 1926. — № 2–3 (5–6). — С. 224–225.
26. Туткевич Д. Полтавское торжество и пребывание Государя Императора Николая II в Полтаве и Киеве / Д. Туткевич. — К., 1910. — 43 с.
27. Центральный государственный исторический архив России в г. Санкт-Петербурге. — Ф. 796. — Оп. 442. — Д. 2117; Д. 2118.
28. Центральный державний історичний архів у м. Києві. — Ф. 127. — Оп. 789. — Спр. 743; Оп. 790. — Спр. 172, 331; Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 254; Ф. 296. — Оп. 1. — Спр. 3; Ф. 442. — Оп. 857. — Спр. 312.

29. Церковная газета. — 1906. — 11 июня; 25 июня.
30. Церковь и народ. — 1906. — № 1; № 9; № 10.
31. Ярославский Е. Господствующая великодержавная нация и инородцы / Е. Ярославский // История классовой борьбы в царской России и религия. — М., 2003. — С. 64–87 с.

REFERENCES

1. Blagovest. — 1908. — 27 marta.
2. Blagovest. — 1909. — 21 oktiabria.
3. Blagovest. — 1910. — 28 marta.
4. Grekulov E.F. Tserkov, samoderzhaviiie, narod (2-ia polovina XIX — nachalo XX v.) / E.F. Grekulov. — M., 1969. — 184 s.
5. Dvuglavyi oriol. — 1912. — 11 marta.
6. Dvuglavyi oriol. — 1913. — 26, 27, 29 oktiabria; 17 noiabria.
7. Derzhavnii arkhiv u m. Kamianets-Podilskiyi. — F. 315. — Op. 1. — Spr. 9202. — Ark. 2.
8. Dragomanov M.P. Velikorusskii internatsional i polsko-ukrainskii vopros / M.P. Dragomanov. — Kazan, 1906. — 57 s.
9. Zinchenko A.L. Blagovistia natsionalnogo dukhu. Ukrainska tserkva na Podilli v pershii tretini XX st. / A.L. Zinchenko. — K., 1993. — 256 s.
10. Kievlianin. — 1905. — 20 oktiabria.
11. Kryvelev I.A. Russkaia pravoslavnaia tserkov v pervoi chetverti XX veka / I.A. Kryvelev. — M., 1982. — 64 s.
12. Narod. — 1906. — 2 (15) apreliia.
13. Poznyshev S.V. Religioznyie prestupleniia s tochki zreniia religioznoi svobody / S.V. Poznyshev. — M., 1906. — 316 s.
14. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 2 yanvaria; 3 yanvaria; 9 yanvaia; 12 yanvaria; 24 yanvaria; 28 yanvaria.
15. Pochaevskiiie izvestiia. — 1908. — 15 fevralia; 18 fevralia; 28 fevralia.
16. Pochaevskiiie izvestiia. — 1908. — 5 marta; 7 marta; 8 marta; 29 marta.
17. Pochaevskiiie izvestiia. — 1908. — 30 apreliia.
18. Pochaevskiiie izvestiia. — 1908. — 27 iiunia.
19. Pochaevskiiie izvestiia. — 1908. — 7 iiulia.
20. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 27 sentiabrja.
21. Pochaevskiiie izvestiia. — 1908. — 16 oktiabria; 17 oktiabria.
22. Pochaevskiiie izvestiia. — 1908. — 4 dekabria.
23. Rostov N. Dukhovenstvo i russkaia kontrrevoliutsiia kontsa dinastii Romanovykh / N. Rostov. — B. m., 1930. — 156 s.
24. Samoilovych Yu. Ukrainska tserkva na posluhakh natsionalnoi kontrrevoliutsii / Yu. Samoilovych // Revoliutsiia i relihiia: Zb. Komisii dlia doslidzhennia relihiinoi ideologii. — H. — K., 1930. — S. 198–302.
25. Tkachukov I. Temnyie sily v dni pervoi revoliutsii i v gody reaktsii / I. Tkachukov // Puti revoliutsii. — 1926. — № 2–3 (5–6). — S. 224–225.
26. Tutkevich D. Poltavskoie torzhestvo i prebyvaniie Gosudaria Imperatora Nikolaia II v Poltave i Kieve / D. Tutkevich. — K., 1910. — 43 s.
27. Tsentralnyi gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv Rossii v g. Sankt-Peterburge. — F. 796. — Op. 442. — D. 2117; D. 2118.
28. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv u m. Kyievi. — F. 127. — Op. 789. — Spr. 743; Op. 790. — Spr. 172, 331; F. 182. — Op. 1. — Spr. 254; F. 296. — Op. 1. — Spr. 3; F. 442. — Op. 857. — Spr. 312.
29. Tserkovnaia gazeta. — 1906. — 11 iiunia; 25 iiunia.
30. Tserkov i narod. — 1906. — № 1; № 9; № 10.
31. Yaroslavskii Ye. Gospodstvuiushchaia velikoderzhavnaia natsiia i inorodtsy / Ye. Yaroslavskii // Istoriia klassovoi borby v tsarskoi Rossii i religiiia. — M., 2003. — S. 64–87 s.

Геннадий Надтока

**УЧАСТИЕ РОССИЙСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЧЕРНОСОТЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

В статье освещена деятельность черносотенных организаций в Украине начала XX века. Речь идет, в частности, о Союзе русского народа, «Двуглавым орле» и других реакционных образованиях, которые функционировали под руководством не только шовинистически настроенных политических партий, но и Российской православной церкви. Раскрыта сущность пропагандистской деятельности черносотенных организаций, а также их участие в погромах, направленных против национальных меньшинств.

Ключевые слова: Российская империя, Российская православная церковь, украинские земли, черносотенные организации, Союз русского народа, «Двуглавый орел», монархическая идеология, шовинизм, погромы.

Hennadij Nadтока

**RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE ACTIVITIES OF THE BLACK HUNDRED ORGANIZATIONS
ON THE UKRAINIAN LANDS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

The article is devoted to the activity of the monarchical Black-Hundred organizations in Ukraine at the beginning of the 20th century. The article is, in particular, about the "Union of the Russian People", "Two-Headed Eagle" and other reactionary formations that acted under the leadership of not only chauvinistic political parties, but also under the Russian Orthodox Church (ROC). It is proved that the Orthodox clergy fulfilled social state orders, aimed at national unification, undermining the revolutionary movement and preserving the monarchical regime in the country.

It was found out, in particular, that the leaders of the Russian Orthodox Church, ranked bishops and metropolitans, were members of monarchical organizations as honorary members, encouraged the enrollment of sacred and clerics and monks to them, were tempted by the process of conversion of temples and monasteries into the cells of these reactionary structures. The higher hierarchs also used the powerful opportunities of the church press to propagate chauvinistic ideology. There has been proved participation of the Black-Hundred organizations in mass pogroms against the national minorities. Historical facts, mentioned in the article, test the deep ideological crisis of the Russian Orthodox Church at the beginning of the 20th century and the total loss of public authority.

Key words: Russian Empire, Russian Orthodox Church, Ukrainian lands, Black-Hundred organizations, "Union of the Russian People", "Two-Headed Eagle", monarchical ideology, chauvinism, pogroms.

Дата надходження статті до редакції: 15.05.2017 р.

Володимир Головченко

ІСТОРИКО-ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розкрито сутність історико-інформаційної складової збройної агресії Російської Федерації проти незалежної України після перемоги Революції гідності. Історичний екскурс з часів Київської Русі засвідчує тенденцію правителів Московського князівства, царства, Російської імперії та радянського режиму вести проти України політику за аналогом, який сьогодні означений «гібридною війною». Сучасна політика Кремля лише підтверджує ментальну сутність ординської імперії, яка живиться виключно зовнішніми завоюваннями з використанням новітніх політичних технологій, попираючи міжнародне право.

Ключові слова: агресія, гібридна війна, держава, історія, незалежність, стратегія.

25-річний ювілей своєї незалежності Українська держава зустріла в стані неоголошеної війни з Російською Федерацією — державою-продовжувачем «почилого в Бозі» СРСР, зруйнованого насамперед завдяки суверенізації України та вибору українців, понад 90 % яких на референдумі 1 грудня 1991 р. висловились за самостійну і соборну державу. Світ дипломатично визнав незалежну Україну. І лише Росія, ця одвічна геополітична проблема України, й досі ставить під сумнів нашу державність, прагнучи до глобального перегляду статус-кво, встановленого за результатами холодної війни. Так сталося не в останню чергу й тому, що міжнародна спільнота й вітчизняний політикум не надто звертали увагу на висновки фахівців, що знаються на особливостях сучасних міждержавних відносин на пострадянських теренах.

М. Мандельбаум, колишній радник президента США В. Клінтона, у книзі «Світанок миру в Європі», виданій у 1996 р., аналізуючи кремлівську політику на пострадянському просторі, зауважив: «Сьогодні найнебезпечнішим місцем на континенті є кордон між Росією та Україною... Зусилля Росії, спрямовані на поглинання України цілком або її частини, чи на розпад цієї країни, що буде результатом цілеспрямованої політики відтворення великої Російської держави, чи то внаслідок будь-якого поєднання цих двох чинників... матимуть серйозні наслідки для всієї Європи. Вони можуть істотно пошкодити, а, ймовірно, навіть цілком знищити спільно вироблене після закінчення холодної війни відчуття безпеки. Росія після успішного поглинання України знову може стати міжнародною потугою, що вестиме політику експансії на

Захід і становитиме серйозну загрозу для цілої Європи»¹.

Утім, до цього застереження Захід не дослухався, нарощуючи обсяги фінансово-економічних і торговельних зв'язків із Росією. Навіть після «призупинення» в 2007 р. участі РФ у Договорі про звичайні збройні сили в Європі саме чільні учасники Європейського Союзу — ФРН, Франція та Італія — заблокували ухвалення Планів дій щодо членства (ПДЧ) у НАТО (Membership Action Plan) для України, Грузії й Македонії на квітневому 2008 р. саміті Альянсу в Бухаресті. Чотири місяці по тому ганебна реакція «Старої Європи» на російську воєнну агресію проти Грузії, мабуть, остаточно переконала президента В. Путіна в безкарності будь-яких агресивних дій на теренах колишнього СРСР. Офіційні Берлін, Париж і Рим тоді навіть позірно не звернули уваги на очевидні паралелі між Гітлером і Путіним, що відштовхувалися від тези про національне приниження Німеччини чи Росії, яке слід подолати й піднятися з колін шляхом загарбання сусідніх територій під гаслом захисту «співвітчизників» та «історичних прав».

Провівши Олімпійські ігри 2014 р. у Сочі (як і Гітлер у 1936 р. в Берліні), покликані піднести міжнародний престиж Росії, В. Путін, скориставшись ситуацією зміни влади в Україні внаслідок Революції гідності, вдався до агресії проти нашої держави, анексувавши Крим і розпочавши війну на Сході України, виставивши попереду зрадників-сепаратистів із числа місцевого населення. Але

¹ Mandelbaum M. The Down of Peace in Europe // Twentieth Century Fund Book. — New York: Priority Pr Pubns, 1996. — С. 112.

якщо в 1938 р. західні демократії пішли на ганебну Мюнхенську змову з Гітлером, зрадивши інтереси Чехословаччини й наснаживши фюрера на агресію та нову війну в Європі, то в 2014 р. попри всі старання Путіна й нерішучість ЄС такий сценарій не пройшов. Та й в Україні нападник зустрів не очікувано потужний опір, чого й близько не було в Чехословаччині.

Але спершу зловісний сенс руйнівних процесів, що розгорнулися в останню декаду лютого — на початку березня 2014 р. у Криму, а невдовзі й у східних областях України, мало хто розумів. Суспільство ментально й інтелектуально не було готове до такого кривавого розвитку подій. Українці вже звикли до дипломатичного, інформаційного, економічного й фінансового тиску з боку Росії, її перманентного втручання у внутрішні справи нашої держави, але всерйоз не передбачали початку справжньої війни. Коли Україна досить швидко втрачала контроль над своїми територіями, лише тоді на Заході заговорили про ведення В. Путіним гібридної війни.

Попри те, що гібридні війни мають свою історію, комплексне фахове опрацювання їх проблематики набуло актуальності у вітчизняній і західній політології міжнародних відносин лише з початком активної фази гібридної агресії РФ проти України. Як зазначив директор Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбулін, науковцями мають бути додатково досліджені та опрацьовані «генеза формування російської концепції “гібридної війни”, етапи її розгортання, складники, стан реалізації “гібридного” протистояння в Україні та можливі напрямки протидії планам Російської Федерації в цій сфері»². Автор у низці публікацій розглянув витoki й особливості збройної агресії Кремля після перемоги в Україні Революції гідності³. Але історико-інформаційна складова гібридної війни Росії проти Української держави тривалий час залишалася поза увагою вітчизняних дослідників.

Пафосні епітети про нібито «спільне минуле», «тісне переплетіння історичних доль», «глибоке

² Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Стратегічні пріоритети. — 2014. — № 4 (33). — С. 6.

³ Головченко В.І. «Новоросія»: містифікація й реалії // Наук. записки Міжнарод. гуманітар. ун-ту : зб. матер. Першої міжнародної мультидисциплінарної конференції Міжнарод. гуманітар. ун-ту, 15 травня 2015 р. — Одеса : Фенікс, 2015. — Вип. 23. — С. 142–146; Головченко В.І. «Новоросія» чи Україна? (Українсько-російський державний кордон у ретроспективі) // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К. : ІПЕНД, 2015. — № 1 (75). — С. 231–243; Головченко В. Витoki агресивності зовнішньої політики Росії // Київ. іст. студ.: науковий журнал. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. — № 2. — С. 68–75; Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження. — К. : Ніка-Центр, 2016. — 184 с.

усвідомлення нерозривної єдності», «братне походження й родинні зв'язки» не втомлюються повторювати щодо розвитку українсько-російських стосунків всі кремлівські державники, політики, політтехнологи й абсолютна більшість інтелектуалів Російської Федерації. На жаль, і досі від них не відстає помітна частина української еліти (як у столиці, так і в регіонах), ураженої хронічним вірусом меншовартості. Насправді ж такі голосні заяви не витримують навіть елементарної політико-історичної перевірки і не що інше, як відверта ідеологічна маніпуляція, покликана «аргументувати» стратегічні наміри Кремля будь-що втримати Україну на своїй геополітичній орбіті. Вони не мають нічого спільного зі справжньою канвою українсько-російських взаємин, що є нескінченним потоком гострих непорозумінь і збройних конфліктів.

Починаючи з часів княжої Русі, протистояння ніколи не вщухало з огляду на питомі відмінності між українським світом як органічною частиною Європи та російським, побудованим на цілком інших цивілізаційних засадах. Візитівкою українсько-російських взаємин є не обопільне усвідомлення нібито спільності історичних коренів з часів Київської Русі (чи належності до «одного народу»), а, навпаки, постійна протидія українства планам Росії (Московії) поглинути Україну.

Внаслідок кривавого трагічного процесу «збирання» спершу «руських», а потім і сусідніх земель початкова російська держава, яка, за даними В. Ключевського, у 1462 р. контролювала територію у 430 тис. км², у 1914 р. вже охоплювала 22 млн. 429 тис. км², тобто в середньому збільшувалася на 130 км² щодня(!)⁴. Водночас із територіальним зростанням розбудовувалася гігантська управлінська машина, поступово перетворюючись на «річ-для-себе», зорієнтовану на власне самоствердження шляхом тотального одержавлення всіх сфер життя.

Насильницька вестернізація Петра I не змінила принципової суті російської владної моделі, навпаки, унітаризм іще глибше просякнув усі ділянки суспільного буття — економіку, політику, культуру, релігію, підкоряючи життя кожної людини вищій ідеї — примножити міць абсолютистської «добре керованої» держави, сконструйованої на раціональних принципах просвітництва. Останні, по суті, зводилися до того, що неодмінною умовою розумного і справедливого ладу є впровадження всезагальних та однакових законів.

На цьому монолітному тлі імперського державного організму неприродною аномалією

⁴ Російський імперіалізм / пер. з англ. Тараса Цимбала. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. — С. 11.

виглядали новоздобуті західні «окраїни», суспільний уклад яких спирався на засади поліцентризму й договірною співжиття «народу» та «правителів». Тому на долю Петра I та його наступників випало, як висловилося імператриця Катерина II, усунути «зухвалі мрії» з голів нових російських підданих — українців, білорусів, естонців, латишів, пізніше — поляків і литовців.

Ще відвертіше такий імперський підхід Катерина II сформулювала в 1764 р. в одній з інструкцій генерал-прокуророві князю О. В'яземському: «Мала Росія, Лифляндія і Фінляндія (Карелія. — *Авт.*), — писала імператриця, — є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій же основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську (населену етнічними білорусами. — *Авт.*) треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, неначе вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб з часом і назва гетьманів щезла»⁵.

Але росіяни на момент вступу до модерної доби так і не розв'язали власної проблеми національної ідентичності, тобто, як влучно висловився директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Р. Шпорлюк, коли на поч. XIX ст. поляки були нацією без держави, то росіяни — державою без нації⁶.

Росія стала багатонаціональною імперією ще до того часу, як сформувалася власне модерна російська нація. На Заході ж творення імперій відбувалося хронологічно й територіально окремо від процесу формування національної держави (зазвичай західні метрополії і їх колонії були розділені морями чи континентами). Натомість росіяни завойовували сусідні й етнічно чужі їм народи, не будучи самі певні, що таке власне «Росія», а що є лише «територіями під російським пануванням».

В імперії Романових формування модерної російської нації сповільнювалося особливим характером її деспотичної політичної системи. На Заході ж громадянське суспільство виникало незалежно від політичної влади монарха,

оскільки той був правителем своїх підданих, але не їх власником. У Росії ж монархія мала риси так званої патримоніальної системи. Цар був не лише правителем, а й повним власником і розпорядником долі своїх підданих. Оскільки громадянське суспільство залишалося слаборозвинутим, не існувало іншого поняття нації поза тим, що пов'язувалося з державою.

Династії Рюриковичів і Романових офіційно брали початки від правителів Київської Русі, тому як московські царі, так і петербурзькі імператори вважали всі землі, що колись належали їй (у тому числі й українські), частиною своєї історичної спадщини. Те, що українські землі з часом увійшли до складу Великого князівства Литовського і Руського, Речі Посполитої або ж мали власну політичну автономію й встигли виробити свої культурні, релігійні й політичні традиції, сприймалося як збочення, зумовлене нібито примусовим відмежуванням України від царя.

До часу приєднання / поглинення України Велике князівство Московське й Московське царство дуже слабо пов'язували себе з Київською Руссю, мало хто у тодішній Москві взагалі думав про Русь як про попередника Російської держави. Такий «київський міф», що й сьогодні залишається невід'ємною частиною російської національної свідомості, виник пізніше. Його сформулював у другій половині XVII ст. автор «Синопису» — архімандрит Києво-Печерської лаври І. Гізель, що зобразив Московське царство спадкоємцем Русі. «Синопис» став підручником з історії у російських школах, а його концепція була розвинута пізнішою імперською російською (й радянською) історіографією.

Існує декілька причин, чому вихідці з Малоросії (колишньої Гетьманщини) охоче брали участь у побудові ідеологічних засад Російської імперії. Топонім «Русь» від часів середньовіччя не мав суто етнічного навантаження, а вживався як синонім східного православ'я, тому гострий польсько-український конфлікт XVII ст. мав сильну релігійну основу, а для української духовної еліти природно було шукати підтримки у православній Москві — «Третього Рима». Та оскільки цей новий центр світового православ'я після заходу «Другого Рима» — Константинополя — ідеологічно був дуже слабким, київські інтелектуали подбали про його зміцнення.

Хоча реакція козацької еліти на інкорпорацію Гетьманщини до складу новопосталої Російської імперії була різною — від відкритого збройного опору аж до запопадливої служби, — врешті-решт перемогла ідея лояльності до офіційного Санкт-Петербурга. Значну роль відіграла й та обставина, що Російська імперія в останній третині XVIII ст. завдала поразок Речі Посполитій та Кримському ханату й вийшла на Північне узбережжя Чорного моря, відкривши його для української колонізації.

⁵ Сборник Императорского Русского исторического общества. — СПб. : Типография Императорской академии наук, 1871. — Т. 7. — С. 348.

⁶ Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/sporl/sh09.htm>

Українські («малоросійські») інтелектуали й чиновники мали всі підстави вважати Російську імперію «своєю» батьківщиною, оскільки її геополітичне зростання було в їхніх інтересах. Своєю відданою службою вони мостили шлях цій імперії до світового тріумфу. Багато з них оплакували долю Козацької України, але вважали, що повернення до минулого неможливе. Це тривало доти, доки Російська імперія не опинилася перед викликом нових прозахідних політичних ідеологій і потреби модернізації свого суспільно-політичного й господарського ладу.

Але в 1830–1840-х роках стався величезний стрибок у розвитку вітчизняного національного руху, українські діячі вирішили творити нову українську ідеологію не на тих засадах, які пропонувала стара еліта, а на народній основі. Таке рішення мало драматичні наслідки: по суті, молоде покоління українських інтелектуалів добровільно відкидало стару спадщину й почало будувати традицію заново. Найвдаліше нову формулу української нації висловили діячі Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847), які протиставляли демократичність українського народу російському деспотизму й польському аристократизму. Абсолютна ж більшість провідних європейських державних діячів продовжувала вважати український народ, використовуючи термін Г. Гегеля, «неісторичним» і «недержавним».

Проте з поч. ХХ ст. українсько-російське протистояння вибухнуло з небаченою силою: Визвольні змагання 1917–1921 рр. і селянський повстанський рух 1920-х — початку 1930-х років, збройний опір Української повстанської армії встановленню комуністичного тоталітарного режиму в 1943–1960 рр. і сучасна Вітчизняна війна за незалежність, розпочата у відповідь на збройну агресію Кремля в лютому 2014 р., стали прямим і логічним продовженням майже тисячолітнього (починаючи з варварського погрому Києва великим князем Володимирським Андрієм Боголюбським у березні 1169 р.) протиборства українства російській експансії.

Зрозуміло, що за такого спадку українсько-російських взаємин в умовах гібридної війни сильніші позиції має та сторона, яка здатна нав'язати суспільству власне тлумачення національної історії, тобто змінити ключові акценти в історичній пам'яті й базованій на ній національній пам'яті, а також проектувати свої трактування в інформаційний простір супротивника. Відразу ж після підписання 5 вересня 2014 р. першого Мінського протоколу щодо врегулювання становища на Сході України провідний науковий співробітник Фонду Карнегі в Москві Л. Шевцова досить влучно визначила місце й роль історії України в політичній стратегії В. Путіна.

Зокрема, вона зазначила, що після ознайомлення з фаховою літературою Путін «усвідомив,

що без України важко підтвердити легітимізацію як російського православ'я, так і російської держави, яка нібито веде свій початок від Київської Русі. Україна, що йде на Захід, забирає з собою легітимізацію російської державності, й ми залишаємося Московією, яка була населена незрозуміло ким. Росія тоді повинна буде почати відлік своєї історії не з тисячолітньої історії християнства й Хрещення Русі, а з Андрія Боголюбського, з ХІІ ст. — а це вже зовсім інша історія. Тому Україна має для Росії величезне значення. Перше: Україна для Росії — це захист власної історії, а значить, і держави. Друге — це захист Кремлем власної легітимізації. Третє — це недопущення Майдану в Росії. Четверте — виклик для Європи і західного світу»⁷.

У пошуках прийнятної версії російської історії путінський режим спершу вдався до акцентування на провідній ролі Новгороду й Старої Ладоги (а не Києва) в започаткуванні Русі й етногенезі росіян. Насправді ж навколо «Господина Великого Новгороду» і Пскова формувалася самобутній етнос, що мав чужий Москві вільнолюбний менталітет і європейську геополітичну орієнтацію, оскільки Новгород був провідним торговельним партнером Ганзейського союзу.

Згодом у Кремлі вдалися до перевіреного засобу — паплюження й викривлення історії під прикриттям «комісії з протидії фальсифікаціям історії Росії», створеної в травні 2009 р. за тодішнього президента РФ Д. Медведева. Головним завданням цього «міністерства брехні» й інформаційного знаряддя гібридної війни проти України стало розроблення відповідного змісту шкільних підручників з історії. Вже за два роки про їх зміст можна було судити хоча б із таких оцінок щодо ключових подій з історії України й Росії:

— діяльність Петра I та Катерини мала «позитивне значення» для України, оскільки український народ отримав захист від економічного гноблення козацькою старшиною й від грабінницьких нападів турецько-татарських феодалів;

— проголошення у 1918 р. незалежності УНР було «проявом сепаратизму», «не відповідало інтересам» українського народу й «не мало» всенародної підтримки;

— в Україні в 1918–1920 рр. відбулася «громадянська війна», що завершилася «закономірною перемогою» радянської влади над «зрадниками» українського народу;

— у результаті «союзу українських націоналістів із Польщею» в 1921 р. Західна Україна була «тимчасово втрачена Росією»;

⁷ Чернышев Р. Лилия Шевцова: Путин ищет новые способы удешевления Украины [Електронний ресурс]. — 17.09.2014. — Режим доступу : http://news.liga.net/interview/politics/3329055-liliya_shevtsova_putin_ishchet_novye_sposoby_udusheniya_ukrainy.htm

— голод 1921 р. в УСРР стався «внаслідок посухи»;

— Голодомор 1933 р. «не був геноцидом» українського народу, оскільки: 1) голодом були уражені також окремі райони Росії й Казахстану; 2) в УСРР голодували не лише українські селяни, а й представники етнічних меншин; 3) голод стався внаслідок посухи; 4) голод відбувся внаслідок помилок, скоєних низовими органами влади під час проведення колективізації; 5) голод був Божою карою для українців за участь в атеїстичних кампаніях влади;

— українські націоналісти «перебували на службі німецьких окупантів»; чимало з них «служило в німецькій воєнізованій організації СС»;

— УПА «стріляла в спину» Червоній армії-визволительці;

— вояки УПА — це «бандити, кримінальні злочинці»;

— голод 1946–1947 рр. в УРСР «був наслідком засухи»;

— у розпаді СРСР винні «зрадники та зовнішні сили»;

— незалежна Україна — це «неприродне державне утворення, приречене на швидку загибель» тощо⁸.

Тим часом теза про Україну як «неприродне державне утворення» була офіційно озвучена Путіним у кулуарах вищезгаданого Бухарестського саміту НАТО 2–4 квітня 2008 р., де очікувалося надання Албанії, Македонії, Хорватії, Україні й Грузії Плану дій щодо членства в Альянсі. Оскільки значною мірою внаслідок неочікуваного візиту президента РФ В. Путіна на засідання «Ради НАТО — Росія» кандидатський статус було затверджено лише за Албанією й Хорватією, а щодо України, Грузії й Македонії його відклали на невизначений термін (формально — з огляду на протидію ФРН, Франції, Італії й Греції), варто процитувати найбільш значущі пасажі з бухарестських висловлювань президента Росії.

Спершу він безапеляційно запевнив глав держав і урядів членів Альянсу, що «на Україні там третина взагалі етнічні росіяни... Є регіони, де цілком лише російське населення проживає, скажімо, в Криму. 90 % — це росіяни. Україна взагалі складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, вона була створена за радянського часу; вона отримала територію від Польщі — після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії... Значить, від Росії величезні території отримала на сході й на півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо це внести туди натовську проблематику, інші

⁸ Рудюк С. Як створити образ ворога? Україна в російських підручниках [Електронний ресурс]. — 18.09.2011. — Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961/>

проблеми, це взагалі може поставити на грань існування самої державності... Ну, сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе... Південь, південь України цілком, там тільки одні росіяни, Крим просто отриманий Україною рішенням політбюро ЦК КПРС. Навіть не проведено було державних процедур із передачі цієї території»⁹.

Звичайно, можна було б відразу зловити радників і спічрайтерів російського президента на відвертій брехні, оскільки Всеукраїнський перепис населення 2001 р. засвідчив проживання не 17 млн етнічних росіян в Україні, а лише 8,334 млн осіб, що становили 17,3 % людності — аж ніяк не третину¹⁰. Навіть в Автономній Республіці Крим росіяни становили тільки 58,5% населення¹¹, а не 90 %, як стверджував президент Росії.

Однак справжню сутність своєї антиукраїнської політики В. Путін виказав на закритій зустрічі «Ради НАТО — Росія» 4 квітня 2008 р., де кремлівському лідерові можна було не дотримуватися «дипломатичного протоколу й етикету». Спочатку президент Росії попередив співрозмовників, що офіційна Москва сприймає наближення НАТО до російських кордонів як реальну загрозу державним інтересам і пообіцяв адекватні заходи у відповідь. А в разі надання Альянсом ПДЧ Грузії В. Путін, спираючись на «косовський прецедент», загрожував дипломатичним визнанням Абхазії і Південної Осетії та створенням, отже, буферної зони між НАТО і російськими кордонами.

«Але, втім, про Грузію російський президент говорив абсолютно спокійно і ніби мимохідь, — повідомив член однієї з делегацій саміту. — Коли ж мова зайшла про Україну, Путін скипів. Звертаючись до Буша, він сказав: “Ти ж розумієш, Джордже, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!”. І тут він досить прозоро натякнув, що коли Україну все ж приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто Путін фактично пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму й Східної України»¹². Через кілька днів міністр закордонних справ Росії С. Лавров

⁹ Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>

¹⁰ Численность и состав населения Украины по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>

¹¹ Численность и состав населения Автономной Республики Крым по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/crimea/>

¹² Путин: «Украина — это даже не государство!» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://censor.net>

офіційно підтвердив у інтерв'ю радіо «Ехо Москви», що на саміті Альянсу в Бухаресті й під час зустрічі з президентом США в Сочі В. Путін «нагадав, як формувалася сучасна Україна в її сьогоднішніх кордонах»¹³. Отже, є всі підстави стверджувати, що стратегічні цілі міжнародної діяльності президента Росії на українському напрямі протягом його другого терміну набули чітких обрисів і залишилися незмінними до сьогодні. Причому незалежно від того, які політичні сили перебували при владі в Києві — прозахідні чи проросійські, — В. Путін не налаштований дотримуватись у взаєминах із незалежною Україною норм міжнародного права, передусім поваги до територіальної цілісності держави й недоторканності її кордонів. Україна в очах російського лідера не заслуговує навіть на міжнародний статус Фінляндії часів холодної війни, а варта лише бути «протекторатом».

Саме в цьому контексті слід шукати ключ до з'ясування причин воєнної агресії Путіна проти України після перемоги Євромайдану і Революції гідності. Вже після анексії Криму, в розпал інспірованого Кремлем сепаратистського заколоту на Донеччині й Луганщині, 17 квітня 2014 р. президент Росії наголосив в ефірі під час «Прямої лінії»: «Питання в тому, щоб забезпечити законні права й інтереси росіян і російськомовних південного сходу України — нагадаю, користуючись ще термінологією царських часів, це Новоросія: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України за царських часів, це все території, що були передані в Україну в 20-ті роки радянським урядом. Навіщо вони це зробили, Бог їх знає. Це все відбувалося після відповідних перемог Потьомкіна й Катерини II у відомих війнах з центром у Новоросійську. Звідси і Новоросія. Потім із різних причин ці території пішли, а народ там залишився»¹⁴.

Зрозуміло, що жодним чином не «глибока стурбованість» долею й «занепокоєння» недотриманням українською владою політичних, культурних і мовних прав представників «русского мира» були і є визначальними для української політики В. Путіна. Безперечним є те, що вона спрямована на збереження й зміцнення вже фактично абсолютної влади глави Російської держави.

Протягом першого терміну президентства В. Путін силовими методами покінчив

[net.ua/resonance/294/putin_quotukraina__eto_daje_ne_gosudarstvoquot_](http://www.unian.net.ua/resonance/294/putin_quotukraina__eto_daje_ne_gosudarstvoquot_)

¹³ Лавров подтверждает слова Путина «Украина — это даже не государство» [Електронний ресурс]. — 08.04.2008. — Режим доступу : <http://www.unian.net/politics/108652-lavrov-podtverjdaet-slova-putina-ukraina-eto-daje-ne-gosudarstvo.html>

¹⁴ Прямая линия с Владимиром Путиным [Електронний ресурс]. — 17 апреля 2014 г. — Режим доступу : <http://kremlin.ru/news/20796>

із будь-якою організованою формою опозиційності в Російській Федерації, а під час другого терміну й подальшого перебування на посаді глави уряду він завершив консолідацію владної вертикалі, що завдяки «газодоларам» забезпечила життєвий мінімум традиційно невибагливому населенню Росії, реанімувала її військово-промисловий комплекс і великодержавницькі амбіції.

Але водночас ланцюг підтриманих Заходом ненасильницьких і загальнонародних «кольорових революцій» на пострадянських теренах (Грузія, Україна, Киргизстан, Молдова) міг зруйнувати в широкого загалу путінський імідж «успішного менеджера». Саме в цьому контексті Кремль мав не допустити вдалої й ефективної реалізації «європейського вибору України» — демократичного реформування її політико-правової системи, модернізації переведеної на ринкові рейки економіки й банківсько-фінансової сфери, набуття повноцінного членства в ЄС і НАТО, що цілковито гарантувало б національну безпеку держави.

Успішна й приваблива Україна, на переконання В. Путіна, кинула б серйозний виклик його самодержавному режимові, поставила б під питання не лише регіональні, а й глобальні проекти «демократа чистої води», як себе полюбляє рекламувати російський лідер. Тому з метою внутрішньополітичної й фінансово-економічної дестабілізації України, а також її міжнародно-політичної дискредитації для В. Путіна всі засоби стали прийнятними: інформаційно-пропагандистська, «газова» й гібридна війни; фальсифікація історії й пограння чинних міжнародних, передусім двосторонніх угод; силовий тиск на міждержавному кордоні й організація та живлення сепаратистських заколотів.

Отже, у ході гібридної війни проти України Росія не лише системно використовує притаманні колоніальній імперії методи, особливо в боротьбі за епізоди спільного історичного минулого, а й, не вагаючись, фальсифікує та перекручує факти для підтвердження своєї позиції. Загалом ідеться про існування в Кремлі програми справжньої «русифікації» історії пострадянських теренів, протистояти якій нині доволі проблематично. Доводиться визнати, що російське керівництво ефективно експлуатує концепцію імперського історичного минулого, поблажливо «дозволяючи» Україні існувати, але без шансів на адекватний європейський розвиток. Тому «битви» за історію й інформацію будуть для нашої держави важкими, але необхідними для реалізації її європейського і євроатлантичного вибору.

В. Горбулін зауважив, що інформаційна складова, яка є наскрізною темою гібридної війни, все ж виконує не самостійну, а допоміжну роль, більшою мірою супроводжуючи воєнну фазу операції.

Але у війні за незалежність України маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що фахівці-інформаційники слушно характеризують як «війну смислів / сенсів», початок якої можна умовно віднести до 2006–2007 рр. Для ретрансляції таких смислів задіяна вся множина каналів донесення інформації, а основним структурним елементом виступають симулякри, тобто образи того, чого насправді не існує: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розп'яті хлопчики», застосування Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів, наголошує В. Горбулін, замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер збройного конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресорам¹⁵.

Впадає в очі й те, що іміджева й інформаційна складові «гібридної» агресії Кремля проти України мають вражаючі аналоги в історії війн Росії / Московії за опанування українськими землями. Сьогоднішня відрізняється від минулого лише комбінацією рис, помноженою на новітній рівень технологій і суспільних комунікацій, а також специфікою співвідношення сил на міжнародній арені й стереотипів думання.

Типовим іміджево-інформаційним засобом російських еліт у війнах з Українською державою є офіційні заперечення своєї участі чи безпосередньої причетності до бойових дій. Чи не вперше такий засіб був використаний під час війни 1658–1659 рр., коли вторгнення в Козацьку Україну московських військ під проводом князів Г. Ромодановського й О. Трубецького не супроводжувалося оголошенням війни. Так само на початку грудня 1917 р. після ультиматуму Українській Народній Республіці уряд радянської Росії офіційно не оголошував війну Україні, а виступив із заявою, що, відхиливши цей ультиматум, Центральна Рада поставила себе в умови війни з радянською Росією. І та надсилає війська в Україну для захисту «трудящих мас».

Аналогом такого крутітства наразі стала постановою Ради Федерації Росії від 1 березня 2014 р., що надавала президентові В. Путіну дозвіл вводити війська на територію незалежної України задля «нормалізації суспільно-політичної ситуації» й «виходячи з інтересів безпеки громадян Російської Федерації, наших співвітчизників та особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації, який дислокується відповідно до міжнародного договору на території України (Автономна Республіка Крим)». А 25 червня того ж року, коли кримський сценарій не спрацював у східних областях України, Рада Федерації по-близнірському скасувала цей дозвіл на не менш глумливе прохання В. Путіна.

¹⁵ Горбулін В.П. «Гібридна війна»... — С. 8.

За два роки, зазнавши чималих фінансово-економічних втрат від санкцій з боку США і ЄС та переконавшись у неможливості швидкої перемоги в гібридній війні проти України, кремлівська пропаганда стурбувалася «нормалізацією» взаємин між «братерськими» народами. Зокрема, вона стала закликати до «примирення», «відмови від лексики ненависті», «спілкування з чистого аркуша», а також апелювати до «очікувань миру в Україні». Задля практичного забезпечення цієї облудної пропагандистської кампанії влітку 2016 р. були задіяні форуми псевдопацифістів, публікації сфальсифікованих соціологічних досліджень, українсько-російські конференції блогерів і навіть «хресний хід за мир» парафіян УПЦ Московського патріархату.

Важливе місце в арсеналі інформаційних та іміджевих засобів російської / московської агресії посіли провокування й підживлення антидержавних рухів і громадянської війни, спекуляція на примітивізмі низів у різних комбінаціях. Уперше ці засоби було застосовано, напр., у 1480-х роках, коли на службу до Івана III перейшли «верховські князі» Воротинські, Одоєвські, Трубецькі та Бельовські зі своїми володіннями у верхній течії Оки й на Чернігово-Сіверщині. Причому формально війну тоді так і не було оголошено. А в квітні 1500 р., за свідченнями кремлівських джерел, «прислали до великого князя Івана Васильовича, государя всієї Русі, бити чолом князь Семен, князя Івана син Андрійовича Можайського (тодішній володар Чернігова, Гомеля й Стародуба. — *Авт.*), і князь Василій, князя Івана син Дмитрійовича Шемякіна (йому належали Рильськ і Новгород-Сіверський. — *Авт.*), що на них прийшла велика нужда про грецький закон, і государ би їх пожалував, взяв до себе і з вотчинами»¹⁶. Обидва прецеденти були пізньосередньовічним аналогом нинішніх спроб В. Путіна обставити збройну агресію до Криму та Донбасу так, що Росія ніби лише підтримує бажання місцевого російськомовного населення підпорядковуватися офіційній Москві.

У литовсько-московській війні 1507–1508 рр. Москва вперше намагалася використати для деморалізації супротивника внутрішню міжусобицю у Великому князівстві Литовському і Руському — повстання під проводом князя М. Глинського, рід якого походив від сина знаменитого темника Мамаєва — Мансур-Кията. У вересні 1508 р. після низки поразок Глинський із братами й прибічниками втік до Москви, племінниця князя Михайла — Олена Василівна стала другою жінкою Василя III і матір'ю першого московського

¹⁶ Кром М.М. Меж Русью и Литвою. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. — М.: Квадрига; Объединённая редакция МВД России, 2010. — С. 98.

царя — Івана IV Грозного. А у війні 1658–1659 рр. Кремль уперше використав тактику формування квазідержавних утворень на території України: в обозі карального московського війська перебував маріонетковий «наказний гетьман» І. Безпалий, якого Москва протиставила законному правителю — гетьманові І. Виговському. Достоту як навесні 2014 р. керівників так званих ДНР і ЛНР.

Під час Визвольних змагань 1917–1921 рр. всі ці російські тактики були доведені майже до досконалості: нацькування низів на державну владу за допомогою безмежної соціальної демагогії; створення маріонеткових сепаратистських республік; переманювання українських військових формувань на свій бік; організація заколотів у містах східних і південних регіонів УНР. Тоді ж Москва намагалася видавати свою неодноразову агресію проти УНР за суто громадянський конфлікт в Україні, в якому очолювані більшовиками «народні маси» воюють із контрреволюцією. У протистоянні з УПА радянська сторона активно використовувала провокації, коли перевдягнені підрозділи НКВС видавали себе за українських повстанців. У XVI–XVIII ст. гасло оборони православ'я мало той самий сенс, що на початку XXI ст. кремлівські заклики до «захисту співвітчизників». А сучасна кремлівська ідеологема про «русский мир» є прямою аналогією ідеї XVII–XVIII ст. про створення православного світу на чолі з «блжим царем».

У зверненні з нагоди святкування Дня Європи в Україні 21 травня 2016 р. Президент України П. Порошенко так підсумував результати російської гібридної агресії: «Сьогодні саме ми, українці, захищаємо Європу від варварства, тиранії, тероризму, агресії, мілітаризму, які нависли над всім нашим континентом. Ми, українці, сьогодні на передовій захисту європейської цивілізації. Наша Революція гідності — була революцією за Європу. Наша боротьба проти російської агресії — є боротьбою за Європу». І додав, що задля якнайшвидшого повернення України до спільного європейського дому слід передусім забезпечити «ефективне протистояння російській агресії», для чого за два роки спільними зусиллями була сформована українська армія, а попереднього дня на засіданні РНБО ухвалено «Стратегічний оборонний бюлетень, який є дорожньою картою реформування сектора оборони і безпеки і побудови нового рівня співпраці України і НАТО. І на сьогоднішній день ми, хто зупинив сотні російських танків, тисячі одиниць артилерії, навалу Росії — ми захистили Європу»¹⁷.

¹⁷ Звернення Президента Петра Порошенка з нагоди святкування Дня Європи в Україні [Електронний ресурс]. — 21.05.2016. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-petroshenka-z-nagodi-svyatkuvanny-37145>

Саме сформульовані Главою Держави положення і вказують на дійсні наслідки гібридної війни Росії проти України, а не лише тимчасове порушення її територіальної цілісності внаслідок анексії Кремлем Криму й сепаратистського заклоту в Донецькій і Луганській областях, російської окупації їх східних районів. Ментально миролюбна (протягом усієї новітньої державності Україна вирізнялася на теренах СНД дійсно мирним характером свого розвитку й компромісними шляхами врегулювання внутрішньополітичних суперечностей) колишня «нація гречкосіїв» на перевірку виявилася не «хлопчиком для биття», а численні приклади самовідданості українців у відсічі російської агресії в ході Вітчизняної війни за незалежність стали справжнім відкриттям для багатьох європейців і американців.

Масова жертвовність українців з різних регіонів держави, поява добровольців і добровольчих батальйонів («Азов», «Айдар», «Дніпро», «Донбас», ДУК «Правий сектор» та ін.) за фактичної відсутності регулярних Збройних сил України, які ще належало створити, розгортання волонтерського руху, — все це засвідчило сприйняття більшістю населення України протидії російській військовій агресії як своєї кровної справи. Таким чином, головну складову іміджево-інформаційної площини гібридної війни — війну за голови українців — В. Путін програв. Набуття ж війною ознак Вітчизняної для українців, як її вперше назвав П. Порошенко у промові на відзначенні 23-ї річниці Незалежності України, мало б стати найбільшим шоком для кремлівського лідера. Адже стратегії останнього будувалися на твердому переконанні, що українці й росіяни — один народ, а тому українці, за невеликим винятком «бандерівців», на психологічному рівні нібито неготові всерйоз воювати з «рідними братами-росіянами». А відтак полетіли шкереберть усі попередні плани гібридної війни-бліцкригу. І путінські бравади, що за два дні він був би в Києві, а за два тижні дійшов би до Львова, лише відтінювали крах стратегії Кремля. Чому ж не дійшов, якщо міг? Адже навесні 2014 р. українська армія була майже цілком зруйнованою, Міністерство оборони України й СБУ уражені корупцією й переповнені зрадниками та непрофесіоналами.

Та на заваді реалізації путінського плану т. зв. «Новоросії» стала реакція абсолютної більшості населення областей, що мали увійти до неї: Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської й Одеської. Реалізувати там «кримський сценарій» і організувати парад сепаратистських «республік» В. Путіну не вдалося. Навпаки, російська агресія спричинила небачений сплеск патріотизму й пришвидшила звільнення свідомості місцевих, майже всуціль російськомовних громадян від ідеологічних міфів, дбайливо культивованих спершу

Петербургом, а потім Москвою впродовж більш ніж двох століть.

І справа навіть не в тому, що міста зарясніли барвами українського державного / національного прапора, масовими стали паради вишиванок, а футбольні фанати харківського «Металіста» подарували пісню про Путіна, що вмить стала народною й поширилася всім світом. Саме українці зазначених областей виявили чи не найбільшу активність у протидії наступові «русской весны» й склали ядро добровольчих батальйонів та волонтерського руху, стали опорою новопризначених глав адміністрацій, що зуміли не допустити хаосу й анархії. А глава Дніпропетровської обласної державної адміністрації І. Коломойський перетворив обласний центр на справжню цитадель опору російській агресії й сепаратизму, головний логістичний і медичний осередок для української армії. Неприємним сюрпризом для В. Путіна

стала й реакція мешканців Маріуполя після звільнення міста 13 червня 2014 р. від терористичних формувань ДНР — вони вийшли на будівництво оборонних споруд, почали всіляко підтримувати захисників «українського Сталінграда», а міська рада виділила кошти на спорудження фортифікаційних укріплень.

Безумовно, після пережитого в 2014–2015 рр. Україна зобов'язана не лише вижити, а й перемагати у гібридній війні з Росією та, нарешті, реалізувати свій європейський вибір. Однак, на жаль, вітчизняна історія переповнена доказами того, як українці намагалися здолати ті труднощі, що самі ж створювали. Сучасна Українська держава тут не є винятком. Але, на нашу думку, чверті століття достатньо, щоб озирнутися й належним чином критично оцінити пройдений шлях, аби відповісти, де звернули в небажаному напрямку й чому.

ДЖЕРЕЛА

1. Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>
2. Головченко В.І. «Новоросія»: містифікація й реалії / Володимир Головченко // Наукові записки Міжнарод. гуманітар. ун-ту : зб. матер. Першої міжнародної мультидисциплінарної конференції Міжнарод. гуманітар. ун-ту, 15 травня 2015 р. — Одеса : Фенікс, 2015. — Вип. 23. — С. 142–146.
3. Головченко В.І. «Новоросія» чи Україна? (Українсько-російський державний кордон у ретроспективі) / Володимир Головченко // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К. : ІПЕНД, 2015. — № 1 (75). — С. 231–243.
4. Головченко В. Витоки агресивності зовнішньої політики Росії / Володимир Головченко // Київ. іст. студ.: наук. журнал. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. — № 2. — С. 68–75.
5. Головченко В. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження / Володимир Головченко, Микола Дорошко. — К. : Ніка-Центр, 2016. — 184 с.
6. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / Володимир Павлович Горбулін // Стратегічні пріоритети. — 2014. — № 4 (33). — С. 5–12.
7. Звернення Президента Петра Порошенка з нагоди святкування Дня Європи в Україні [Електронний ресурс]. — 21.05.2016 — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-petra-poroshenka-z-nagodi-svyatkuvanny-37145>
8. Кром М.М. Меж Русью и Литвою. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. / М.М. Кром. — М. : Квадрига; Объединённая редакция МВД России, 2010. — 320 с.
9. Лавров подтверждает слова Путина «Украина — это даже не государство» [Електронний ресурс]. — 08.04.2008. — Режим доступу : <http://www.unian.net/politics/108652-lavrov-podtverjdaet-slova-putina-ukraina-eto-daje-ne-gosudarstvo.html>
10. Прямая линия с Владимиром Путиным [Електронний ресурс]. — 17 апреля 2014 г. — Режим доступу : <http://kremlin.ru/news/20796>
11. Путин: «Украина — это даже не государство!» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://sensor.net.ua/resonance/294/putin_quotukraina__eto_daje_ne_gosudarstvoquot
12. Російський імперіалізм / пер. з англ. Тараса Цимбала. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. — 395 с.
13. Рудюк С. Як створити образ ворога? Україна в російських підручниках [Електронний ресурс] / Сергій Рудюк. — 18.09.2011. — Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961/>
14. Сборник Императорского Русского исторического общества. — СПб. : Типография Императорской академии наук, 1871. — Т. 7. — 417 с.

15. Чернышев Р. Лилия Шевцова: Путин ищет новые способы удушения Украины [Электронный ресурс] / Роман Чернышев. — 17.09.2014. — Режим доступа : http://news.liga.net/interview/politics/3329055-liliya_shevtsova_putin_ishchet_novye_sposoby_udusheniya_ukrainy_.htm
16. Численность и состав населения Автономной Республики Крым по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/crimea/>
17. Численность и состав населения Украины по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>
18. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) [Електронний ресурс] / Роман Шпорлюк. — Режим доступа : <http://litopys.org.ua/sporl/sh09.htm>
19. Mandelbaum M. The Down of Peace in Europe // Twentieth Century Fund Book. — New York: Priority Pr Pubns, 1996. — 207 p.

REFERENCES

1. Vystupleniie Vladimira Putina na sammite NATO (Buharest, 4 apreliya 2008 goda) [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>
2. Holovchenko V.I. «Novorosii»: mistifikatsiia i realii / Volodymyr Holovchenko // Naukovi zapysky mizhnarod. humanitar. un-tu: zb. mater. Pershoi mizhnarodnoi multidistsyplinarnoi konferentsii mizhnarod. humanitar. un-tu, 15 travnia 2015-ho. — Odesa : Feniks, 2015. — Vyp. 23. — S. 142–146.
3. Holovchenko V.I. «Novorosii» chy Ukrayina? (Ukrayinsko-rosiyskyi derzhavnyi kordon u retrospektivi) / Volodymyr Holovchenko // Nauk. zapysky In-tu polit. y etnonats. doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. — K. : IPIEND, 2015. — № 1 (75). — S. 231–243.
4. Holovchenko V. Vytoky ahresivnosti zovnishnoi polityky Rosii / Volodymyr Holovchenko // Kyiv. ist. stud.: nauk. zhurnal. — K. : Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2016. — № 2. — S. 68–75.
5. Holovchenko V. Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy: istoryko-politychne doslidzhennia / Volodymyr Holovchenko, Mykola Doroshko. — K. : Nika-Tsentr, 2016. — 184 s.
6. Horbulin V.P. «Hibrydna viyna» yak Kliuchovyi instrument rosiiskoi heostrategii revanshu / Volodymyr Pavlovych Horbulin // Stratehichni Priorytety. — 2014. — № 4 (33). — S. 5–12.
7. Zvernennia Prezydenta Petra Poroshenka z nahody sviatkuvannia Dnia Yevropy v Ukraini [Elektronnyi resurs]. — 21.05.2016. — Rezhim dostupa : <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-petra-poroshenka-z-nagodi-svyatkuvanny-37145>
8. Krom M.M. Mezh Rusiu i Litvoi. Pogranichnyie zemli v sisteme russko-litovskikh otnoshenii kontsa XV — pervoi treti XVI v. / M.M. Krom. — M. : Kvadriga; Obiedinonnaia redaktsiia MVD Rossii, 2010. — 320 s.
9. Lavrov podtverzhdaet slova Putina «Ukraina — eto dazhe ne gosudarstvo» [Elektronnyi resurs]. — 08.04.2008 — Rezhim dostupa : <http://www.unian.net/politics/108652-lavrov-podtverjdaet-slova-putina-ukraina-eto-daje-ne-gosudarstvo.html>
10. Priamaia liniia s Vladimirom Putinym [Elektronnyi resurs]. — 17 apreliya 2014 g. — Rezhim dostupa : <http://kremlin.ru/news/20796>
11. Putin: «Ukraina — eto dazhe ne pravitelstvo!» [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : http://censor.net.ua/resonance/294/putin_quotukraina_eto_daje_ne_gosudarstvoquot-
12. Rosiiskyi Imperializm / per. z anhl. Tarasa Tsymbala. — K. : VD «Kyievo-Mohylyanska akademiia», 2010. — 395 s.
13. Rudiuk S. Yak stvoryty obraz voroha? Ukraina v rosiiskykh pidruchnykakh [Elektronnyi resurs] / Serhiy Rudiuk. — 18.09.2011 — Rezhim dostupa : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961/>
14. Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva. — SPb. : Tipografiia imperatorskoi akademii nauk, 1871. — T. 7. — 417 s.
15. Chernyshev R. Liliya Shevtsova: Putin ishchet novyie sposoby udusheniia Ukrainy [Elektronnyi resurs] / Roman Chernyshev. — 17.09.2014 — Rezhim dostupa : http://news.liga.net/interview/politics/3329055-liliya_shevtsova_putin_ishchet_novye_sposoby_udusheniya_ukrainy_.htm
16. Chislennost i sostav naseleniia Avtonomnoi Respubliki Krym po Itogam Vseukrainskoi perepisi naseleniia 2001 goda [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/crimea/>
17. Chislennost i sostav naseleniia Ukrainy po itogam Vseukrainskoi perepisi naseleniia 2001 goda [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>
18. Shporliuk R. Imperiia ta natsii (z istorychnoho dosvidu Ukrainy, Rosii, Polshchi ta Belarusi) [Elektronnyi resurs] / Roman Shporliuk. — Rezhim dostupa : <http://litopys.org.ua/sporl/sh09.htm>
19. Mandelbaum M. The Down of Peace in Europe // Twentieth Century Fund Book. — New York: Priority Pr Pubns, 1996. — 207 p.

Владимир Головченко

ИСТОРИКО-ИНФОРМАЦИОННАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ГИБРИДНОЙ АГРЕССИИ РОССИИ ПРОТИВ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье раскрыта сущность историко-информационной составляющей вооруженной агрессии Российской Федерации против независимой Украины после победы Революции достоинства. Исторический экскурс со времен Киевской Руси свидетельствует о тенденции правителей Московского княжества, царства, Российской империи и советского режима вести против Украины политику за аналогом, который сегодня именуется «гибридной войной». Современная политика Кремля только подтверждает ментальную сущность ордынской империи, которая подпитывается исключительно внешними завоеваниями с использованием новейших политических технологий, попирая международное право.

Ключевые слова: агрессия, гибридная война, государство, история, независимость, стратегия.

Volodymyr Holovchenko

HISTORICAL-INFORMATION COMPONENT OF THE RUSSIAN HYBRID AGGRESSION AGAINST THE UKRAINIAN STATE

Unprovoked armed aggression of Russia against Ukraine after victory of the Dignity Revolution in it, annexation of Crimea, kindling and financial and material support of separatist rebellions in the eastern regions of our country actualized analysis of international-historical reasons of aggressive behavior of Russia, primarily regarding the former Soviet republics, and of historical-information component of the Russian hybrid war. Therefore, an attempt to look back this problem in the context of the medieval international relations in Central and Eastern Europe and the formation of autocratic ideology of the Grand Duchy of Moscow, the Moscow kingdom and the Russian Empire was made in article.

In view of that the Rurik and Romanov dynasties are officially descended from the rulers of Kyiv Rus, Moscow grand dukes, kings as well as Petersburg emperors considered all the lands (in particular, Ukrainian ones), that once belonged to Rus, as part of their historical heritage. Joining and later incorporation of Ukraine into the Russian Empire, from their point of view, was like returning of lost once patrimony. And the fact that the Ukrainian and Belorussian lands formerly were part of the Grand Duchy of Lithuania and Rus and Rzeczpospolita, or had their own political autonomy and time to develop a separate cultural, religious and public-political tradition, was seen as distortions caused by ostensibly forced distancing of these countries. Leading Moscow and St. Petersburg intellectuals both conservative and liberal-democratic were able to argue about the nature of Russian nationality, but they never had the slightest doubt as to "Russianness" of the Ukrainian, Belarusian and Baltic lands. This view completely coincides with the official position of the Russian autocracy and is now the basis for the foreign policy strategy of Vladimir Putin.

The aggressive and defiant Russian behavior in the international arena has violated the sovereignty of Ukraine and destroyed its territorial integrity, ignored the basic rules and principles of the international law and set architecture of European security and post-bipolar world order before serious challenges, not seen since the Cold War. Thus, the problem of Ukraine's national security went beyond its national borders and has become a regional and global dimension. Therefore, only receiving full membership in NATO and the European Union (and exclusively in this order as experience shows of all EU members except Austria, Finland and Sweden) is the most effective way to strengthen national security of Ukraine. In this context the strategic partnership between Ukraine and the United States acquires the critical importance for security and success of political and economic reform in Ukraine, it is undoubtedly useful also for the whole region of Central and Eastern Europe.

Successful and attractive Ukraine, in the opinion of Putin, left a serious challenge to his autocratic regime would put into question not only Kremlin regional but also global projects. Therefore, to internal and financial-economic destabilization of Ukraine, its international political discrediting for Putin all means were and are acceptable: information and propagandist, "gas" and "hybrid war"; falsification of national and world history and trampling of current international, primarily bilateral, agreements, power pressure, organization and supply of separatist insurgencies.

Key words: aggression, hybrid warfare, state, history, independence, strategy.

Дата надходження статті до редакції: 11.01.2017 р.

УДК 94(477+438)“16”:342.4

Яна Гражевська

СЕЙМОВА КОНСТИТУЦІЯ 1611 РОКУ: КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКИХ ВОЄВОДСТВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті досліджено сеймову конституцію 1611 р. Речі Посполитої та питання українських воєводств. Висвітлено ключові проблеми Руського, Київського, Белзького, Волинського, Брацлавського й Подільського воєводств. Проілюстровано процес вирішення локальних проблем місцевими урядниками та механізм передачі розгляду питань до вального сейму.

Ключові слова: сеймова конституція, українські воєводства, Річ Посполита.

Політична ситуація у Речі Посполитій у 1611 р. виглядала вельми неоднозначно. Головною подією, довкола якої вирішувалися важливі питання державного життя, була боротьба за утримання позицій у Москві¹. Інша кампанія стосувалася повернення земель Смоленщини і тривала від 1608 р. Шляхта відверто виступала проти війни, не бажаючи впроваджувати нові податки на проведення воєнної кампанії. Тож на сеймі 1609 р. розгорнулися дебати навколо поборового універсалу на війну².

Мета статті полягає у висвітленні проблем українських воєводств, порушених у сеймовій конституції.

Історіографія питання незначна. Найбільший внесок у його розв'язання зроблений М. Крикуном щодо повітового поділу Подільського воєводства та формування адміністративних меж Правобережжя; О. Задорожної про функціонування актових книг та роль родини Немиричів у Київському воєводстві. Вагомим доповненням стали роботи польських дослідників: В. Бобінського, який схарактеризував особливості життя Київського воєводства у часи

Сигізмунда III Вази; І. Левандовської-Малець про систему парламентаризму Речі Посполитої та шляхетського представництва на сеймі; праці Г. Літвіна та Е. Опалінського.

Слід зазначити, що активне втручання Речі Посполитої у боротьбу за московський престол розпочалося вже після смерті Бориса Годунова (1605). На той час значна частина опозиції мала більш лояльні погляди на цю державу. Так, за підтримки Речі Посполитої на престол було поставлено Лжедмитрія I. Його урочиста коронація, шлюб з Марією Мнішек докорінно змінили ситуацію в Центрально-Східній Європі. Проте московський монарх не виправдав надії Речі Посполитої. Тож внаслідок дворцевого заклоту його було вбито. Далі на престолі був утверджений Василь Шуйський. Його коронація сприймалося частиною шляхти як доречний момент для припинення участі в боротьбі за контроль над московським престолом³ та замирення з Москвою. Згодом, у липні 1610 р. у результаті переможної битви війська Сигізмунда III під Клушино (Смоленщина) над армією, очолюваною Дмитрієм Шуйськими, та повстання в Москві Василя Шуйського було повалено. На московський престол утвердили королевіча Владислава. Початок смоленської

¹ Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. — К., 2011. — С. 138–142.

² Volumina Constitutionum (Далі — VC). — Warszawa, 2008. — Т. II: 1550–1609. — Vol. 2: 1587–1609. — С. 398–402.

³ Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795. — Warszawa, 2008. — S. 606–610.

кампанії став продовженням протистояння між королем та шляхтою⁴.

Ще сейм 1605 р. виявив гострі суперечності між шляхетською та королівською лінією. Під час цього з'їзду жодної ухвали не було видано. Реформи війська та скарбу, пропоновані середньою шляхтою, так і не були прийняті. Ще більше поглибило непорозуміння між королем та шляхтою одруження Сигізмунда III після смерті його першої дружини на представниці роду Габсбургів у грудні 1605 р. — Констанції. Смерть того ж року Яна Замойського та подальший рокош М. Жебжидовського — всі ці події розхитали стабільність Речі Посполитої. До того ж нестійку політичну ситуацію поглиблювали підозри шляхти щодо можливої втечі короля на шведський престол. Тож вона розглядала замирення з Москвою як можливість тимчасової стабілізації⁵.

Незважаючи на чітко виражений характер сейму 1611 р., який проводився з метою узгодження подальших військових кампаній та введення податків на них, на з'їзді було розглянуто низку питань, що стосувалися українських воєводств Речі Посполитої⁶. Слід зазначити, що це засідання було одним із результативних, на відміну від попередніх. Загалом продуктивність сеймів відновилася лише на засіданнях 1607 та 1609 років. Результатами цих зібрань стало прийняття сеймових конституцій, поборових універсалів та артикулів щодо воєнних дій⁷.

Сейм 1611 р. відбувся у Варшаві з 26 вересня по 9 листопада, тобто тривав 42 дні, що відповідає нормі проведення звичайного сейму (близько 6–7 тижнів)⁸. Доробок цього зібрання складав: Конституцію сейму вального коронного у Варшаві (*Konstytucje seymu wального koronnego w Warszawie roku MDCXI, dnia dziewiątego listopada*), Конституцію Великого князівства Литовського на сеймі вальному коронному у Варшаві (*Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego na seymie walmym koronnym warszawskim, w roku 1611*), Поборовий універсал (*Uniwersał poborowy na seymie walmym koronnym warszawskim w roku MDCXI uchwalony*), скасування позову (*Postępek prawny skrocony*), а також 6 актів і указів різноманітних комісій: акти і укази комісії її королівської милості Польщі та Швеції в роки 1609

і 1612 (*Acta et decreta commissionum Sacrae Regiae Maiestatis Poloniae et Sveciae Regiomonti in annis 1609 et 1612 habitatum*), справи князівства Пруссії з Річчю Посполитою (*De feudo Ducatus Prussiae ex constitutionibus Comitiorum Regni generalium, Varsaviae in anno millesimo sexcentesimo undecimo celebratorum*), дорадчі листи до Прусского князівства (*Litterae consiliariorum Ducatus Prussiae et universae nobilitatis et civitatum ad Sacram Regiam Maiestatem in negotio feudi datae*), опис порядку присяги маркграфа та електора бранденбурзького (*Descriptio quo ordine feudum Illustrissimo Joanni Sigismundo marchini et electori Brandenburgensi collatum*), права та привілеї присяги Пруссії (*Diploma Sacrae Regiae Maiestatis pro investiture Ducatus Prussiae, Illustrissimo Joanni Sigismundo marchioni et electori Brandenburgensi et tribus illius fratribus simultaneo iure feudi concessa*), привілеї для комісії (*Litterae, privilegia, cautiones recessus commissionis Regiomonti in anno Domini 1612 per dominos commissarios Sacrae Regiae Maiestatis habitae*)⁹.

Слід зазначити, що, крім розгляду питання щодо затвердження податків для українських воєводств, на сеймі було призначено представників від останніх для контролю над московською територією. Це, зокрема, присутній Януш Скумин — брацлавський староста та писар Великого князівства Литовського, та маршалок сейму Ян Свожовський, львівський земський писар¹⁰ — досвідчений парламентарист, адже до цього виконував функції посла 12 разів¹¹.

У сеймовій конституції 1611 р. 23 пункти зі 112 (або 20,5 % питань) стосувалися українських воєводств: 8 — Руського воєводства; 6 — Подільського; 6 — Київського; 4 — Брацлавського; 1 — більшості воєводств. Окремих пунктів щодо Бельзького воєводства у конституції не знаходимо. Також слід зазначити, що деякі проблеми були спільні для кількох воєводств. Стосується це здебільшого призначення люстраторів та питань оборони.

Крім того, на розгляд було винесено питання козацької сваволі та її контролю.

«Лідером» серед воєводств у сеймовій конституції 1611 р. було Руське. Питання, що стосувалися цієї території, охоплюють 8 пунктів: напади угорців, привілеї на млин львівському шпиталю, львівські склади, безпека міста Львова, почергове обрання послів на трибунал від Галицької та Холмської земель на депутатських сеймиках, реставрація собору Святого Франциска у Галичі, призначення люстраторів, відшкодування коштів Самбірській економії.

⁹ VC. — Warszawa 2010. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — S. 11–12.

¹⁰ Ibid. — S. 13.

¹¹ Wierzbicki L. Marszałkowie i parlamentarzyści. Studia z dziejów Sejmu Polskiego w XVII wieku. — Warszawa, 2014. — S. 170.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. — S. 610–611.

⁶ Тут і далі під українськими воєводствами Речі Посполитої буде означуватися територія, яку окреслює сеймова конституція як землі українські: Руське, Київське, Бельзьке, Волинське, Брацлавське та Подільське воєводства.

⁷ VC. — Т. II: 1550–1609. — Vol. 2: 1587–1609. — S. 336–402.

⁸ Lewandowska-Malec I. Sejm walny Koronny za czasów Zygmunta III. — Kraków, 2009. — S. 34–35.

Питання безпеки охоплено і в окремій статті «Про напади угорців (численні напади та пограбування з боку угорців)». Слід зазначити, що сутічки з останніми були типовим прикордонним конфліктом. Подібні ситуації виникали і з молдаванами, які нападали на Подільське та Руське воєводства. Тож, згідно з рішенням сейму, було призначено спеціальних представників Руського воєводства або комісарів для врегулювання цього питання. Те саме мала зробити й угорська сторона, аби забезпечити порядок на прикордонній території¹². Рішення щодо утворення таких спеціальних комісій мали місце і на подальших сеймах.

Безпеку земель серед представників Руського воєводства мали гарантувати: Анджей, Кшиштоф та Адам Стадницькі зі Жмигорода — калуський, перемишльський, стрийський та кольський старости відповідно, Станіслав Ваповський (перемишльський каштелян), Мартін Стадницький (сяноцький каштелян), Станіслав Мнішек (сяноцький староста), Петро Бал (сяноцький підкоморій), Анджей Мещинський, Кшиштоф Дрогойовський та Ян Мелецький з Мельця¹³. Як бачимо, забезпечення організації оборони краю лягало на плечі місцевих урядників — каштелянів, старост та підкоморіїв.

Адам Стадницький був белзьким воєводою короткий період часу (19.01.1615 — 14.10.1615). Він також відомий і як каштелян калішський у Великопольщі та староста городельський¹⁴, Станіслав Ваповський — перемишльський каштелян з 1610 по 1632 р., староста кощанський та завихойський¹⁵, Мартін Стадницький — сяноцький каштелян з 1609 по 1626 р.¹⁶ Більшість представників комісії належали до урядницького прошарку, деякі обіймали тільки господарські посади¹⁷.

Серед питань економічного характеру знаходимо привілеї на млин львівському шпиталю, зважаючи на крайню бідність останнього¹⁸. Саме у XVI ст., за повідомленням Мирона Капрала, на околицях Львова активно роздавалися млини та документація на володіння ними. Більшість

цих споруд потрапляла до установ, наприклад шпиталів або церков, з міської власності¹⁹.

У ст. 51 згаданої конституції розглядається проблема львівських складів. Як відомо, тривалий період Львів залишався містом, де зберігалася велика кількість товарів, які доправлялися до сусідніх теренів Речі Посполитої. За це скарб отримував кілька тисяч. Проте і в інших воєводствах, зокрема Подільському, чужоземні купці зазнавали так званого «здирництва» (робилося це, як свідчать правила, прописані в сеймовій конституції, незаконно), що у свою чергу зменшувало можливі прибутки. Тож сейм постановив, що склад може бути лише у Львові. Зберігати товари в інших містах заборонялося. Термін зберігання встановлювався до шести тижнів²⁰.

Існування складів було характерним для Львова від кінця XIV ст. Місту надавалися спеціальні пільги від влади. Згодом привілеї почали дублювати для Львова та Кракова. Тож з часом за першим закріпився статус центру торгівлі. У XV ст. існувало правило: купці, які прибували до Львова, обов'язково мали продавати свої товари місцевим торговцям, а ті вже здійснювали їх подальшу реалізацію. Це забезпечувало своєрідну монополію на торгівлю²¹.

Окремі статті конституції 1611 р. стосувалися безпеки центру Руського воєводства — міста Львова. Зокрема, йшлося про заборону «бити в бубни та розгортати корогви», не маючи на це дозволу коронного гетьмана чи сейму. Таке ж положення стосувалося і міста Любліна²².

Слід зазначити, що Вишенський сеймик неодноразово клопотав про забезпечення безпеки міста Львова. Крім того, від 1611 р. створюється Конфедерація львівської шляхти проти свавільників. Парламентарі Руського воєводства оголошують подяку воєводі сандомирському за допомогу в придушенні беззаконників, які чинять шкоду населенню Руського воєводства²³.

Інші статті конституції стосуються обрання послів та собору Святого Франциска в Галичі (отримання коштів для реставрації храму). Щодо Самбірської економії, то питання про відшкодування збитків, які були завдані під час нападів угорців, належить виключно до компетенції сейму й не можуть вирішуватися через місцевих урядників — про це йдеться у ст. 111 конституції. Самбірська економія є королівською власністю, тому питання про відшкодування стоїть особливо гостро.

¹⁹ Привілеї міста Львова / упор. М. Капраль. — Львів, 2010 — С. 21.

²⁰ VC. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — С. 25.

²¹ Привілеї міста Львова. — С. 18.

²² VC. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — С. 38.

²³ Akta grodzkie i ziemskie. — Lwów, 1909. — Т. XX. Lauda sejmikowe. Т. 1. — С. 134.

¹² VC. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — С. 16.

¹³ Ibid. — С. 17.

¹⁴ Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskie XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Gmiterek, R. Szczygieł. — Kórnik, 1993. — С. 265.

¹⁵ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Przyboś. — Kórnik, 1987. — С. 401.

¹⁶ Ibid. — С. 390.

¹⁷ Olszak W. Niemirycz Władysław // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1978. — Т. XXIII. — С. 136.

¹⁸ VC. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — С. 18.

Устрою та функціонуванню воєводств Подільського й Київського присвячена однакова кількість статей конституції — 6. Причому більшість з них стосується Київського воєводства, а саме: розмежування його території з Великим князівством Литовським, переписування книг земських київських, чисельність послів від Київського воєводства, звільнення киян від податків, права на землю шляхти воєводств Київського, Волинського і Брацлавського, призначення люстраторів.

Окремою проблемою було розмежування Київського воєводства з Великим князівством Литовським. Зокрема, як зазначається у ст. 41 сеймової конституції, не могли розділити повноваження послів попередньо обраних та нових. Йшлося про призначення нових комісарів Київської землі — уродженого Гаврила Гойського (хорунжого), Яна Аксака та Стефана Немирича. Гаврило Гойський — каштелян київський з 1621 по 1631 р. Перед перебуванням на уряді каштеляна був київським хорунжим²⁴. Позиції родини Аксаків, з якої було обрано нового комісара Київської землі, підтримував Томаш Замойський, у подальшому — київський воєвода. До кола останнього входила також і родина Немиричів²⁵.

Активні події щодо розмежування Київського воєводства та Мозирського повіту починаються з 1589 р. Для врегулювання суперечливих моментів рішенням сеймів неодноразово призначалися спеціальні комісії. Однак члени останніх часто просто не з'являлися на наступні збори. Щоб засвідчити власність на землю, місцева шляхта мала представити комісарам звітність про регулярну сплату податків. На 1611 р. справа розмежування була незавершеною²⁶. Особливо активно порушуються питання оподаткування в період воєнних кампаній у Москві, зокрема з 1603 по 1618 р.²⁷

Ст. 43 сеймової конституції стосується чисельності послів від Київського воєводства. Оскільки це питання викликало багато контраверсій, то слід було уточнити їхню кількість. Конституція чітко прописувала — 2 особи²⁸.

Слід зазначити, що проблема з означенням числа послів від Київського воєводства не раз поставала раніше. Так, за даними, які надає Генрік Літвін, їхня кількість варіювалася від 3 до 4 (або ж три представники тільки від Київського повіту,

або по два представники від повітів Мозирського та Київського). За попередньою традицією послі надсилалися лише від Київського та Мозирського регіонів у кількості дві особи від повіту²⁹.

Окрім представництва у сеймі, також розглядалися і проблеми оподаткування. Зокрема, у ст. 61 конституції зазначалося, що кияни звільняються від оподаткування, кошти з якого надходили на будівництво місцевого замку. Цю повинність було накладено рішенням сейму 1607 р., тобто діяла вона 4 роки³⁰.

Йшлося також про переписування земських київських книг, що було типовим явищем цього періоду. Ці книги, як зазначає дослідниця Оксана Задорожна, з'являються в 70-х роках XVI ст. На жаль, їх перші примірники не збереглися. Та й надалі вони досить часто втрачали частину своєї інформації через погану збереженість³¹. Ці книги пов'язані з виникненням нового типу судів — земських. Підготовкою таких рукописів займалися спеціальні судові канцелярії. До часу проведення сейму 1611 р. на території Київщини налічувалося 14 земських книг. Їх зміст складався з документації, що була результатом діяльності суддів: скарги, рішення, судові акти чи засвідчення привілеїв. Слід наголосити, що земські книги виокремилися з підкоморних.

За переписування книг мали відповідати Стефан Немирич та Василь Биковський. Перший — староста Овруцького повіту Київського воєводства, нащадок старовинного шляхетського роду. Його дід кілька разів був послом і очолював земський уряд. Крім того, Немиричі на 1611 р. — одні з найбагатших землевласників Київського воєводства. Частину земель вони здобули на службі або через шлюбні зв'язки, а частину викупили у родини Любомирських³².

Щодо Василя Биковського, то він походив з роду Федора Биковського (мав велику кількість маєтків і привілей на проведення торгів та ярмарку у власному місті Ходоркові, захищав права православних). Биковські, подібно до Немиричів, перебували під протекцією князівської родини Острозьких³³.

²⁹ Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. — Warszawa, 2009. — S. 15–18.

³⁰ Ibid. — S. 27.

³¹ Задорожна О. Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь в Київському воєводстві XVI–XVII ст. [Електронний ресурс]. — 30.03.2017. — Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/641/Zadorozhna_Aktovi%20knyhy%20yak%20dzherele.pdf?sequence=1&isAllowed=y/ (дата звернення: 30.03.2017).

³² Задорожна О. Рід Немиричів у шляхетській корпоративній київського воєводства: майновий статус і політична діяльність (XVI — середина XVII ст.). — Київ, 2010. — С. 5–8.

³³ Litwin H. Równi do równych. — S. 46–47.

²⁴ Urzędniczy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — S. 274.

²⁵ VC. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — S. 24.

²⁶ Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях. — Львів, 2016. — С. 197–198.

²⁷ Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. — Warszawa, 2000. — S. 21–22.

²⁸ Ibid. — S. 23.

Стаття «Про права на землі шляхти воєводств київського, волинського і брацлавського» наголошує, що шляхта не повинна надавати будь-які додаткові документи на володіння маєтностями. Нові привілеї чи документи, видані після 1598 р., якщо вони суперечили законодавству, вважалися недійсними.

Щодо призначення люстраторів (ст. 106 конституції), то для люстрації земель Київщини виділяють Захарія Яловецького та Якуба Лиховського.

Статті конституції щодо Подільського воєводства стосувалися урядників Кам'янця, розмежування Кам'янецького та Летичівського повітів, данини отцям єзуїтам у Кам'янці-Подільському, платні в канцеляріях гродських і земських кам'янецьких, засідання кам'янецького земського суду, призначення люстраторів.

Нажиття Подільського воєводства безпосередній вплив мала зовнішня політика держави. За відсутності брацлавського воєводи та кам'янецького старости Якуба Потоцького через проведення воєнної кампанії у Смоленську на його місце було призначено Мартина Цеклінського. Він мав займатися гродськими та урядовими справами (виконувати функції старости).

Об'єктом розгляду на сеймі 1611 р. стали деякі територіальні суперечки. Зокрема, йшлося про розмежування повітів Кам'янецького та Летичівського. Хоча останній відмежовувався окремою територіальною одиницею, у 1580-х роках надійшло прохання від посланців Подільського воєводства розділити права представників цих двох повітів. Для того, щоб чітко прописати юрисдикцію Кам'янця та Летичева, було створено комісію у складі Миколая Лянцкоронського, Валентія Бжостовського та Вавжинця Кажницького³⁴.

Слід зазначити, що повіти здебільшого територіально збігалися із гродовими староствами. Летичівський, який досить часто згадується у джерелах, був одним із найбільших у воєводстві. За територією він поступався тільки Кам'янецькому повіту Подільського воєводства. Після численних змін Летичівський повіт було перейменовано у Летичівсько-Меджибізький. І Кам'янецький, і Летичівський повіти належали до гродських, мали власні гродські суди³⁵.

Ян Анджей Прухницький, кам'янецький біскуп, за рішенням попереднього сеймика, отримав дозвіл на отримання податків (передбачалося виділення половини головного податку, без стягнення додаткових коштів на релігійні

потреби). Про це клопотав місцевий сеймик, адже кам'янецьке біскупство було одним із найбідніших у Речі Посполитій³⁶.

Ст. 70 конституції розглядає оплату праці для службовців у канцеляріях гродських і земських кам'янецьких. Призначалася платня для писаря. Дослідниця Наталя Старченко наголошує, що перебування у складі суду було підставою для поважного статусу в середовищі місцевої шляхти. Більше того, такі персони могли розв'язувати суперечки між останньою, тож були важливою ланкою у системі патронально-клієнтських відносин. Саме діячі земських і гродських судів часто збагачувалися за період служби та збільшували території своїх маєтків. Офіційної інформації щодо платні суддям не збереглося. Часом у джерелах фіксувалася сума, яка мала сплачуватися учасниками процесу за судові витрати. Однак конкретної цифри щодо оплати праці судового представника вказано не було.

Склад суду залежав від персони, яка очолювала уряд старости. Сюди входив помічник старости, відомий як підстароста. Крім нього, учасниками судових засідань були власне суддя, помічник судді, канцелярист або писар³⁷.

Слід зазначити, що писарем міг стати тільки представник старовинного шляхетського роду. Шляхтич, який був нещодавно нобілітований, до обіймання цієї посади не допускався. На початковому етапі існування інституції земського та гродського суду писар займався діловодством одноосібно. Однак згодом він стає керівником судової канцелярії. Формування складу писарів належало до компетенції місцевих сеймиків. Зазвичай для призначення на цю посаду із середовища шляхти обиралися 4 особи, одну з яких і призначали писарем³⁸.

Ст. 71 конституції наголошує на тому, що засідання парламентарів у Кам'янці має відбуватися лише у польській ратуші. Проводити зібрання у вірменській ратуші заборонялося. Там само мають зберігатися земські кам'янецькі книги. Вірмени ж та русини повинні сплачувати гроші для будівництва приміщення для зберігання власних книг гродських у польській ратуші.

Події Брацлавського воєводства, відображені в наступному блоці питань, стосуються Брацлавського воєводства, а саме: скасування комісії брацлавської, шляхетських будинки

³⁶ VC. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — S. 29.

³⁷ Старченко Н. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття // Український археографічний щорічник. — Київ, 2012. — Вип. 16/17. — С. 165–168.

³⁸ Захарчишина П. Писарі й архівісти земських та гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV–XVIII ст. // Архіви України. — 1969. — № 1. — С. 15–19.

³⁴ VC. — Т. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626. — S. 28–29.

³⁵ Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI століттях // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях : статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 141–148.

у Вінниці, права на землі шляхти воєводств Київського, Волинського і Брацлавського, призначення люстраторів.

Так, сеймова конституція 1611 р. ліквідує спеціальну брацлавську земельну комісію, про яку йшлося вище. Її координацією протягом тривалого часу займався брацлавський воєвода, колишній подільський каштелян Якуб Потоцький. Комісія надавала привілеї щодо певних маєтків Брацлавщини. Однак іноді траплялося так, що її діяльність загрожувала деяким володінням старовинних шляхтянських родів. Тому наголошуємо, що споконвічні землі не могли бути конфісковані комісіями.

Продовженням механізму захисту шляхти Брацлавщини є введення 50 грн штрафу для старост, які зачіпали шляхетські будинки у Вінниці чи Брацлаві (частина суми штрафу надходила до скарбниці, а частина сплачувалася скривдженому шляхтичеві)³⁹.

Щодо прав на землю, то, за свідченням Валентина Отамановського, чітких карт і схем з розподілу територій не існувало аж до XVIII ст. Досить часто межі визначалися шляхом так званих усних домовленостей. Суперечки за землю на цій території були доволі тривалими, а головним актом власності виступали надавачі привілеїв⁴⁰.

Щодо люстраторів, то Брацлавським люстратором обрано вже означуваного нами Захарія Язловецького.

Статті щодо Волинського воєводства фактично повторюють положення конституції стосовно інших воєводств (зокрема, Київського та Подільського). Тут традиційно знаходимо такі питання: ревізія книг гродських і земських у Луцьку, місце зібрань у Луцьку, права на землі

шляхти воєводств Київського, Волинського і Брацлавського, призначення люстраторів.

Для переписування гродських книг до Луцька запрошувалися київський хорунжий — Габріель Гойський, волинський хорунжий — Василь Семашко та Мартин Шпановський з Іваном Хреницьким з Волині.

Ст. 95 конституції розглядає питання про місце зібрань шляхетства. Оскільки у Луцьку не було такого, то було запропоновано збиратися в мурованому Високому замку.

Щодо люстраторів, то для земель Волині призначали з боку держави — Ієроніма Мілонського, з боку місцевих жителів — каштеляна перемишльського (з 1610 р.) Станіслава Ваповського. Земські послі делегували Вільгоствоського.

Слід зазначити, що деякі проблеми стосувалися кількох воєводств. Це здебільшого призначення люстраторів та питання оборони.

Спільними пунктами щодо воєводств, незалежно від періоду приєднання останніх до системи парламентаризму Речі Посполитої, були проблеми економічного характеру. Відмінність полягала лише в тому, що воєводствам з меншим досвідом парламентарської діяльності (ставши частиною системи парламентаризму лише у 1569 р.) присвячувалася більша частина питань, пов'язаних з визначенням послів, їх чисельністю та специфікою призначення. Натомість досвідченіші воєводства виглядають більш урегульованими. Тож тут розглядалися питання, що стосувалися буденного життя (привілеї, податки, оборона краю від сусідніх держав).

Отже, згідно з положеннями сеймової конституції 1611 р., одним із найбільш проблемних питань залишаються земельні конфлікти у Київському, Брацлавському і Подільському воєводствах. Деякі положення документа стосуються регулювання діяльності земських і гродських судів, переписування і збереження канцелярських книг. Важливими залишалися питання безпеки прикордонних воєводств.

³⁹ VC. — Т. III: 1611-1640. — Vol. 1: 1611-1626. — S. 32-33.

⁴⁰ Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. Історичне дослідження. — Вінниця, 1993. — С. 49-65.

ДЖЕРЕЛА

1. Задорожна О. Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь в Київському воєводстві XVI-XVII ст. [Електронний ресурс] / О. Задорожна. — 30.03.2017. — Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/641/Zadorozhna_Aktovi%20knyhy%20yak%20dzherelo.pdf?sequence=1&isAllowed=y/ (дата звернення: 30.03.2017).
2. Задорожна О. Рід Немиричів у шляхетській корпорації київського воєводства: майновий статус і політична діяльність (XVI — середина XVII ст.) : автореф. дис. канд. іст. наук. : 07.00.01 «Історія України» / О. Задорожна. — Київ, 2010. — 20 с.
3. Захарчишина П. Писарі й архівісти земських та гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV-XVIII ст. / П. Захарчишина // Архіви України. — 1969. — № 1. — С. 15-26.
4. Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / А. Камінський. — Київ : Наш час, 2011. — 263 с.
5. Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI-XVIII століттях / М. Крикун. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. — С. 197-198.

6. Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI століттях / М. Крикун // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях : статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 141–155.
7. Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження / В. Отамановський. — Вінниця : Континент-Прим, 1993. — 464 с.
8. Привілеї міста Львова / упор. М. Капраль. — Львів, 2010 — 640 с.
9. Старченко Н. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття / Н. Старченко // Український археографічний щорічник. — Київ, 2012. — Вип. 16/17. — С. 165–186.
10. Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2008. — 998 s.
11. Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. — Warszawa, 2000. — 600 s.
12. Historia sejmu Polskiego. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. — 448 s.
13. Kriegseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1991. — 294 s.
14. Lewandowska-Malec I. Sejm walny Koronny za czasów Zygmunta III. — Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. — 640 s.
15. Litwin H. Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. — Warszawa: Wydawnictwo D i G, 2009. — 194 s.
16. Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. — 344 s.
17. Olszak W. Niemirycz Władysław // Polski Słownik Biograficzny. — T. XXIII. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1978.
18. Urzędnicy województwa bełskiego i ziemichelmskie XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Gmiterek, R. Szczygieł. — Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1993. — 282 s.
19. Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski. — Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002. — 344 s.
20. Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Przyboś. — Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1987. — 416 s.
21. Volumina Constitutionum. T. II: 1550–1609. — Vol. 2: 1587–1609 / Opr. S. Grodziski. Wstęp W. Urusczak. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. 452 s.
22. Volumina Constitutionum. — T. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626 / Opr. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010. — 456 s.
23. Wierzbiński L. Marszałkowie i parlamentarzyści. Studia z dziejów Sejmu polskiego w XVII wieku. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2014.

REFERENCES

1. Zadorozhna O. Aktovi knyhy yak dzherelo do rekonstruktsii zemlevoledin v Kyivskomu voievodstvi XVI–XVII st. [Elektronnyi resurs] / O. Zadorozhna. — 30.03.2017. — Rezhym dostupu : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/641/Zadorozhna_Aktovi%20knyhy%20yak%20dzherelo.pdf?sequence=1&isAllowed=y/ (data zvernennia: 30.03.2017).
2. Zadorozhna O. Rid Nemyrychiv u shliakhetskii korporatsii kyivskoho voievodstva: mainovyi status i politychna diialnist (XVI — seredyna XVII st.): Avtoref. dys. kand. ist. nauk. : 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / O. Zadorozhna. — Kyiv, 2010. — 20 s.
3. Zakharchyshyna P. Pisari i arkhivisty Zemskykh ta horodskykh kantseliarii na zakhidnoukrainskykh zemliakh u XV–XVIII st. / P. Zakharchyshyna // Arkhivy Ukrainy. — 1969. — № 1. — S. 15–26.
4. Kaminskyi A. Istoriya Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatiokh narodiv, 1505–1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura / A. Kaminskyi. — Kyiv : Nash chas, 2011. — 263 s.
5. Krykun M. Kordony voievodstv Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittakh / M. Krykun. — Lviv : Vyd-vo Lvivskoi Politekhniky, 2016. — С. 197–198.
6. Krykun M. Povitovyi ustrii Podilskoho voievodstva u XV–XVI stolittakh / M. Krykun // Krykun M. Podilskoe voievodstvo u XV–XVIII stolittakh: statii i materialy. — Lviv, 2011. — S. 141–155.
7. Otamanovskiy V. Vinnytsia u XIV–XVII stolittakh. Istorychne doslidzhennia / V. Otamanovskiy. — Vinnytsia : Kontynent-Prym, 1993. — 464 s.
8. Privilei mista Lvova / upor. M. Kapral. — Lviv, 2010 — 640 s.
9. Starchenko N. Prybutky sudovykh uriadnykiv Volynskoho voievodstva v ostannii tretyni XVI stolittia / N. Starchenko // Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. — Kyiv, 2012. — Vyp. 16/17. — S. 165–186.

10. Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2008. — 998 s.
11. Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. — Warszawa, 2000. — 600 s.
12. Historia sejmu Polskiego. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. — 448 s.
13. Kriegseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1991. — 294 s.
14. Lewandowska-Malec I. Sejm walny Koronny za czasów Zygmunta III. — Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. — 640 s.
15. Litwin H. Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. — Warszawa: Wydawnictwo D i G, 2009. — 194 s.
16. Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. — 344 s.
17. Olszak W. Niemirycz Władysław // Polski Słownik Biograficzny. — T. XXIII. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1978.
18. Urzędnicy województwa bełskiego i ziemiełmskie XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Gmiterek, R. Szczygieł. — Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1993. — 282 s.
19. Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski. — Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002. — 344 s.
20. Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Przyboś. — Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1987. — 416 s.
21. Volumina Constitutionum. T. II: 1550–1609. — Vol. 2: 1587–1609 / Opr. S. Grodziski. Wstęp W. Uruszczak. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. 452 s.
22. Volumina Constitutionum. — T. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626 / Opr. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010. — 456 s.
23. Wierzbicki L. Marszałkowie i parlamentarzyści. Studia z dziejów Sejmu polskiego w XVII wieku. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2014.

Яна Гражевская

SEJMOVAYA KONSTITUCIJA 1611 GODA: KONTEKST UKRAINSKIH VOJEVODSTW Rечи ПОСПОЛИТОЙ

В статье исследуется сеймовая конституция 1611 г. и вопросы украинских воеводств. Освещены ключевые проблемы Русского, Киевского, Белзького, Волынского, Брацлавского и Подольского воеводств. Проиллюстрированы процесс решения локальных проблем местными чиновниками и механизм передачи рассмотрения вопросов на вальный сейм.

Ключевые слова: сеймовая конституция, украинские воеводства, Речь Посполитая.

Yana Grazhevska

SEJM CONSTITUTION OF 1611: CONTEXT OF UKRAINIAN VOIEVODESHIPS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

The author examines the Constitution of 1611 and the issue of Ukrainian voievodeships. The author shows the conditions under which the Constitution was formed and the peculiarities of the foreign and the domestic policy of the state in that period; presents the results of the previous sessions, explains their ineffectiveness. In this article the characteristic of the Constitution of 1611 is given as well as its date, its agenda, the master sergeants and the result of the sessions. The article deals with key issues of Ruthenian, Kyiv, Belz, Volyn, Bratslav and Podillya voievodeships. It shows the urgent affairs of each of the voievodeships, describes common and particular features of the voievodeships. The article investigates the problem of safety of the border territories, economy, parliamentary, rewriting rural books and demarcation of the territories. The article illustrates the process of solving local problems by local sergeants and reproduces the mechanism of transfer of the issues to the Constitution. The author reviews a range of issues of each territorial unit. The article explores the differences and similarities in the lives of voievodeships.

Key words: Sejm Constitution, Ukrainian voievodeships, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Дата надходження статті до редакції: 07.05.2017 р.

Наталя Куляниця

УРЯД СТАРОСТИ У МІСТІ КРЕМЕНЕЦЬ В 1560–1627 РОКАХ

У статті досліджено уряд старости у волинському місті Кременці за часів, коли його очолювали князі Збараські. На основі матеріалів Кременецького земського суду висвітлено діяльність гродських урядників, призначуваних князями Збараськими, які були клієнтами старости.

Ключові слова: місто, замок, уряд, староста, суддя, писар.

У період пізнього Середньовіччя міста Волині стають центрами суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку. Значною мірою цьому сприяло надання окремим із них магдебурзького права. 9 травня 1431 р. місто Кременець теж отримало такий привілей, який з часом неодноразово підтверджувався. Відповідно формувався і міський уряд на чолі з королівським намісником, який у XVI ст. дістав назву старости зі значним розширенням повноважень.

Репрезентуючи верховного володаря, староста мав потужну адміністративну владу, завідував функціонуванням гроду (замку). Цю посаду міг обіймати лише шляхтич, який мав земельно-володіння в регіоні протягом тривалого часу. Такими в другій половині XVI ст. були князі Збараські. Представники цієї родини утримували Кременецьке староство на Волині з 1560 по 1627 р., що свідчить про їх потугу і можливість.

Місто Кременець ранньонового часу вже стало об'єктом наукового пошуку. Однак за період урядування там князів Збараських воно було досліджене лише опосередковано. У ґрунтовній праці Митрофана Довнар-Запольського про українські староства було чітко схарактеризовано роль старост і воєвод, окремо наведено повноваження двох урядів та здійснено їх порівняння¹.

Стаття Володимира Собчука містить детальний перелік джерельної бази та історіографії, що мають безпосереднє відношення до вивчення міста Кременця. Автор чітко змалював структуру Кременецького замку, зазначив, в який час грод виглядав найкраще та хто доклав до цього зусиль². Важливою для вивчення населення Кременця в XVI–XVII ст. є робота Віктора Атаманенка³. Автор наводить багато цікавих фак-

тів про запровадження в місті податків, монополію на певні товари тощо. Вивченню гродських урядів на Волині, зокрема Луцького, присвячена стаття Володимира Поліщука⁴.

Метою статті є дослідження уряду старости волинського міста Кременця у 1560–1627 рр. Основним джерелом для роботи стали документи Кременецького земського суду, оскільки книги гродського суду не збереглися. Цінним є також ревізійний опис Кременецького замку 1563 р.

У 1536–1556 рр. Кременець був у власності королеви Бони. Поселення стає одним із провідних центрів регіону. За господарювання Бони в Кременці старостували луцький ключник Дахно Васильович (1536–1538), якийсь Грабинський (1538), Станіслав Фальчевський (1538–1543), Щасний Герцик (1543–1548), Іван Боговितिнович (1548) і Петро Семашко (1549–1560)⁵. Королева через своїх урядників зробила місто одним із найрозвиненіших у регіоні.

У 1560 р. король Сигізмунд II Август номінував князя Миколая Збараського на Кременецьке староство, віддавши йому замок у Кременці з містом і волостю⁶. Важливим моментом є те, що 24 серпня 1565 р. король заставив у 3000 кіп грошей староство Миколаю Збараському⁷. Монарх не мав можливості повернути заставу, що давало змогу Миколаю Збараському передати уряд у спадок своєму сину Янушу. Польський дослідник Антоні Мончак зазначав, що на таких прикладах помітно так звану «систему династичної

описово-статистичного характеру // Студії і матеріали з історії Волині, 2009. — Кременець, 2009. — С. 51–63.

⁴ Поліщук В.В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформи 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. — 2003. — № 2. — С. 3–14.

⁵ Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. — Kórnik, 2007. — S. 62–63.

⁶ Wolff J. Kniaziowie litewsko-rusky od konca XIV wieku. — Warszawa, 1895. — S. 616.

⁷ Любавский М.К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. — М., 1900. — С. 687.

¹ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. — 1908. — С. 43.

² Собчук В. Кременецкий замок // Студії і матеріали з історії Волині. — Кременець, 2012. — С. 73–114.

³ Атаманенко В. Населення міста Кременця другої половини XVI — першої половини XVII ст. за джерелами

власності»⁸. Власне, це давало змогу можновладцям контролювати протягом десятиліть землі в конкретному регіоні.

Отже, у той період не було рідкістю утримування певним родом старостинського уряду довгий час. Звісно, стосувалось це великих земельвласників, князів, які надавали значні позики королю. Наприклад, Костянтин Острозький отримав право на передачу Білої Церкви в доживотну власність своєму сину Янушу. Відповідно Януш дістав таке ж право для свого сина Олександра⁹. Ще один приклад — Михайло Вишневецький, староста черкаський і канівський у 1559–1579 рр., ще за життя передав цих два уряди своєму сину Олександру¹⁰. У родині Заславських: Януш утримує уряд житомирського старости у 1598–1609 рр., а в 1609–1629 рр. житомирським старостою є його син Олександр¹¹.

Одразу після смерті Миколая Збараського його син Януш стає кременецьким старостою¹². На цей час князь був впливовою особою, відзначався військовими здібностями. Тож за свої «послуги» королю Стефану Баторію під час Лівонської війни Януш Збараський утримує, окрім Кременецького староства, дїгнітарський уряд брацлавського воеводи.

Матеріали земського суду дають змогу простежити, у яких справах найчастіше згадуються старости, з ким мають суперечності, хто є їхніми слугами та хто входить до гродського суду. Власне, документами земського суду староста не завідував, що дає нам змогу більш об'єктивно поглянути на діяльність останнього.

За документами Кременецького земського суду можна з'ясувати, яку владу в старостві мав Януш Збараський. Ім'я князя присутнє у книгах Кременецького земського суду у 218 справах! Він згадується у справах з Журавницьким¹³, старостою Луцького повіту, Костянтином та Олександром Острозькими¹⁴, Лудвиськими¹⁵, Булигами¹⁶, Жашковськими¹⁷, радомським каштеляном Андрієм Фірлеєм¹⁸, Хом'яками¹⁹, зі своїми далекими родичами Вишневецькими і багатьма

іншими²⁰. Майже у всіх Януша Збараського позивають до суду через наїзди, грабежі, захоплення маєтків. У такий спосіб кременецький староста, користуючись своїм вигідним становищем, збільшував кількість власних маєтностей.

Останнім представником родини Збараських, який утримував кременецьке староство, був син Януша Збараського Криштоф. Отримав він цей уряд одразу після смерті брацлавського воеводи Януша Збараського. Криштоф здобув староство в нагороду за те, що під час сандомирського рокошу, який тривав з 1606 по 1609 р., підтримував сторону короля Сигізмунда III²¹.

Отож розглядаючи діяльність кременецьких старост, коли цей уряд утримували Збараські, можна помітити загальну тенденцію: всі три покоління були вельми заможними, підтримували інтереси короля і це, у свою чергу, давало їм можливість утримувати (в цьому випадку) кременецьке староство.

Щодо загальних повноважень старости, то він насамперед мав займатись обороною замку: облаштуванням твердині, реконструкцією, будовою. Також у його обов'язки входило повідомляти шляхті, коли відбудеться скликання посполитого рушення, в якому мали брати участь усі шляхетські родини під загрозою стягнень в 24 коп грошей на користь великого князя²².

До адміністративно-господарських функцій старости належало відання про виконання судових рішень. Після реформи 1564–1566 рр. з утворенням гродського суду староста стає його очільником. За Другим литовським статутом староста мав право вирішувати найважливіші кримінальні справи, по-іншому їх називають — «старостинськими артикулами». Це, зокрема, наїзди на шляхетські маєтки, грабежі, вбивство шляхтича, підробка грошей тощо²³. Важливим залишається той момент, що староста і гродські судді мали певні привілеї в підсудності. Останні підлягали лише суду короля за виключенням тих справ, що стосувались наїзду на маєтки, де вони виступали як звичайні земельвласники в регіоні. У документах Кременецького земського суду знаходимо чимало виписів, що стосуються наїздів на шляхетські дома. Для прикладу можна навести скарги князя Льва Воронецького, судді Кременецького гродського суду, на пана Лавріна Пісочинського за захоплення спадкового рухомого і нерухомого

⁸ Maczak A. Klientela. — Warszawa, 1994. — S. 115–116.

⁹ Довнар-Запольский М.В. Указ. соч. — С. 43.

¹⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 2008. — С. 337.

¹¹ Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku. — Kórnik, 2002. — S. 139.

¹² Ibid. — S. 63.

¹³ Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. — К., 1959. — Вип. 1. — С. 55.

¹⁴ Там само. — С. 78, 131.

¹⁵ Там само. — С. 86, 119.

¹⁶ Там само. — С. 87.

¹⁷ Там само. — С. 91.

¹⁸ Там само. — С. 122.

¹⁹ Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. — К., 1965. — Вип. 2. — С. 34.

²⁰ Там само. — С. 42.

²¹ Anusik Z. Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574–1631) // Studia i szkice staropolskie. — Łódź, 2011. — S. 690.

²² Ковальова С.Г. Судуострій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського. — Миколаїв, 2008. — С. 87.

²³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. — Мінск, 2003. — С. 60.

майна²⁴. За період з 1592 по 1598 рр. маємо 9 справ, в яких то Пісочинський, то Вороніцький звинувачують один одного в наїздах і грабежах²⁵.

У період, коли старостою був Миколай Збаразький, місто Кременець отримало привілей на право мати соляний склад (1568). А також двічі на рік проводити вільний ярмарок: на Сьому суботу (наприкінці лютого) та на Святого Івана Богослова (26 вересня)²⁶. Усе це робило Кременець важливим торговельним центром всього воєводства.

Староста мав також слідкувати за татарами і в разі потреби завжди бути готовим до організації оборони. Про наближення небезпеки він мав негайно повідомляти великому князю та сусіднім старостам²⁷.

До повноважень старости входило стеження за виконанням повинностей жителями міста, збором податків з тієї його частини, що належала до королівської юрисдикції. Звичайно, здійснювали вони їх не самостійно, а через своїх урядників. Свідчення про зловживання своїм урядом можна неодноразово знайти в документах ранньомодерного часу. Зокрема, у скарзі міщан Кременця 1570 р. на орендаря кременецького старости Миколи Збаразького йшлося про повторне збирання податків у місті²⁸.

Поміж тим уряд старости дозволяв створювати «міні-держави», контролювати і розпоряджатися всім, чим багате староство. Власне, як приклад можна навести лист, адресований Мартинові Хармезькому, служебнику короля Сигізмунда II Августа, писаний у 1566 р. Насамперед король звертається до кременецького старости князя Миколая Збаразького та повідомляє, що виділив своєму служебнику вісім волок осілих і два пустих в «державе твоей», тобто князя Миколая Збаразького²⁹.

Староста відав кордонами повіту (з 1566 р.). Свідченням цього є грамота про визначення кодонів Кременецького повіту 1569 р., в якій кременецький староста Миколай Збаразький разом із королівським дворянином Іваном Воловичем мали позначити кордони повіту та відіслати інформацію до коронного скарбу³⁰.

За урядування Миколая Збаразького місто Кременець входило в трійку найбільших населених пунктів Волинського воєводства. Люстрація

1563 р. налічує у місті Кременці разом із передмістями 1000 домів³¹.

До обов'язків старости також входила охорона королівщин. У документах Кременецького земського суду знаходимо справи, в яких Миколай Збаразький звинувачує князя Григорія Подгорецького і пана Петра Безчасного у захопленні ними королівських земель³². Ще один приклад можна навести за участю Януша Збаразького. Князь-староста у документах зазначає про самовільне встановлення меж королівського села Осники в Кременецькому повіті орендарем Мартином Хармезьким і Савином Яловицьким³³. У книгах Кременецького земського суду можна знайти чимало аналогічних прикладів.

Однак старости не завжди сумлінно виконували свої обов'язки. Тут показовою є скарга Івана Борзобагатого на кременецького старосту за відмову розглядати справу та за судову тяганину³⁴. Подібною є відмова кременецького старости Миколая Збаразького прийняти позови від панів Войтеха і Яна Каменецьких про втечу підданих³⁵. Це логічно, оскільки останні втекли саме до старости. Згодом на схожі скарги ми натрапляємо в інших справах, в яких зазначено, що Миколай Збаразький відмовився повертати підданих-втікачів панам Войтеху і Яну Каменецьким³⁶. У наступній справі йдеться про те, що кременецький староста відмовився повернути пану Степану Шумському «королівські листи»³⁷. Ймовірно, у них були якісь надання останньому, а Миколай Збаразький привласнив їх собі.

Можна припустити, що далеко не всі справи, в яких фігурували зі злочинами Збаразькі, були включені чи вписані до книг Кременецького земського суду. Адже що стосувалось гродських документів, то вони підпорядковувались безпосередньо старості та його урядникам.

Утримування уряду в ранньомодерний час давало змогу старостам створювати свою клієнтарну структуру, яка базувалась на спільності інтересів. Ці зв'язки підлеглості позначались через належність до уряду старости.

Беручи за основне джерело документи Кременецького земського суду, спробуємо окреслити урядників, що служили Збаразьким як кременецьким старостам. Список є не повним за відсутності інформації в цьому джерелі (табл. 1, 2 та 3).

²⁴ Кременецький земський суд... — Вип. I. — С. 181.

²⁵ Там само. — С. 90, 110, 120, 131, 135, 145.

²⁶ Lietuvos Metrika (1566–1574). — Knyga Nr. 51. — S. 177.

²⁷ Довнар-Запольский М.В. Указ. соч. — С. 68.

²⁸ Кременецький земський суд... — Вип. I. — С. 34.

²⁹ Lietuvos Metrika (1566–1574). — Knyga Nr. 51. — S. 145.

³⁰ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Ч. 7. — Т. 2. — К., 1890. — С. 38.

³¹ Там само. — С. 126.

³² Кременецький земський суд... — Вип. I. — С. 24.

³³ Там само. — С. 78.

³⁴ Там само. — С. 23.

³⁵ Там само. — С. 38.

³⁶ Там само. — С. 39.

³⁷ Там само. — С. 41.

Таблиця 1

**УРЯДНИКИ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗАМКОВОГО
(після 1566 р. — ГРОДСЬКОГО) УРЯДУ
КРЕМЕНЕЦЬКИХ СТАРОСТ МИКОЛАЯ,
ЯНУША ТА КРИШТОФА ЗБАРАЗЬКИХ (1560–1627),
ПІДСТАРОСТИ З 1566 ПО 1627 р.**

Білецький Олексій	з 1566 р. по 15.08.1566 р. (втратив уряд через походження з Великого князівства Литовського і недавнє набуття власності в Кременецькому повіті)
Войнич-Воронецький Лев	1566–1568 рр. ³⁸
Грунчовський (Кгрунчовський) Юзеф	1568–1571 рр. (вже колишній)
Каменський Станіслав	1576 р. ³⁹
Лосятинський Григорій	1583 ⁴⁰ — 1584 р. ⁴¹ , 1585 р. ⁴²
Лудвиський Федір	1588 р. ⁴³
Білецький Томаш	1591–1593 рр.
Либишевський Ян	1603–1619 рр.
Либишевський Дем'ян	1619 — ?

Таблиця 2

ГРОДСЬКІ СУДДІ

Білецький Олексій	1569 ⁴⁴ — бл. 1579 р.
Войнич-Воронецький Лев	1584–1597 рр. ⁴⁵
Дениско Матфеевський Григорій	1609 р. ⁴⁶
Куликовський Олександр	бл. 1616–1619 рр.

Таблиця 3

ГРОДСЬКІ ПИСАРІ

Жирицький Андрій	бл. 1579 р.
Дедеркало Григорій	1592–1594 рр.
Бруяка Федір	бл. 1611 р.
Ледоховський Олександр	1611–1621 рр.

³⁸ Войтович Л.В. Княжа доба: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 660.

³⁹ Селянський рух на Україні 1569–1647: збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 54.

⁴⁰ Там само. — С. 72.

⁴¹ АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 3. — К., 1909. — С. 424.

⁴² Селянський рух на Україні 1569–1647. — С. 73.

⁴³ Там само. — С. 80.

⁴⁴ Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 131.

⁴⁵ Селянський рух на Україні 1569–1647. — С. 80.

⁴⁶ Там само. — С. 144.

Отож найважливіші урядники, яких староста міг призначати, були підстароста, гродський суддя та гродський писар. Хто такий підстароста? Це намісник старости, який головував на судових засіданнях за відсутності старости й загалом виконував обов'язки старости на час його від'їзду. Старостами здебільшого (та й у нашому випадку) були князі, які поміж тим займали сенаторські уряди (це стосується Януша Збараського — брацлавський воєвода, Криштоф Збараський — коронний конюший). Таким чином сам староста не часто відвідував засідання суду. Виконував цей обов'язок підстароста. Як видно з *табл. 1*, підстарости змінювались доволі часто. У період, коли кременецькими старостами були три покоління Збараських (1560–1627), обов'язки підстарост виконувало дев'ять осіб. І цей список є далеко неповним.

Усі троє — підстароста, гродський суддя та писар — мали бути осілими людьми в повіті. Тут для прикладу можна навести Олексія Білецького, який всього декілька місяців утримував уряд кременецького підстарости. І втратив його через те, що був «чужим» на території Кременецького повіту⁴⁷.

Староста спирався на своїх найближчих замкових урядників, оскільки ці люди здебільшого були його клієнтами. Яскравим прикладом є вже згадуваний Лев Воронецький, гродський суддя, в час, коли старостою був Януш Збараський. Останній здавна вів затяті суперечки з Лавріном Пісочинським за маєтності в межах Брацлавського воєводства. Відповідно у документах Кременецького земського суду ми теж знаходимо неодноразові конфлікти між Воронецьким та Пісочинським. Це видається не випадковим.

Отже, міськими старостами на Волині другої половини XVI — початку XVII ст. здебільшого ставали великі землевласники. Обов'язковою умовою для отримання уряду була «осілість» у регіоні. Князям Збараським вдалось спадково утримувати уряд кременецького старости упродовж десятиліть через покровительство короля, високу фінансову забезпеченість та політичну активність. До повноважень старост входило скликати посполите рушення, очолювати гродський суд, слідкувати за охороною королівщин. Крім того, він мав право безпосередньо призначати гродських урядників, які, ймовірно, були клієнтами старости.

⁴⁷ Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. — S. 51.

ДЖЕРЕЛА

1. Архив Юго-Западной России. — К., 1888. — Ч. 7. — Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. (1654–1697 гг.) / под ред. Н.В. Стороженко. — 719 с.
2. Архив Юго-Западной России. — К., 1909. — Ч. 8. — Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. / под ред. О.И. Левицкого. — 858 с.
3. Атаманенко В. Населення міста Кременця другої половини XVI — першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру / В. Атаманенко // Студії і матеріали з історії Волині, 2009. — Кременець, 2009. — С. 51–63.
4. Войтович Л.В. Княжа доба: Портрети еліти / Л.В. Войтович. — Біла Церква : Пшонківський О.В., 2006. — 781 с.
5. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. / М.В. Довнар-Запольский. — К., 1908. — 118 с.
6. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського : монографія / С.Г. Ковальова. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — 200 с.
7. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. — Вип. 1: книги № 1–11 (1568–1598 рр.) / упоряд. Л. Попова, З. Хомуцька, В. Чунтулова. — К., 1959. — 256 с.
8. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. — Вип. 2: книги № 12–22 (1601–1614 рр.) / упоряд. Л.А. Проценко, З.С. Хомуцька, В.Д. Чунтулова. — К., 1965. — 353 с.
9. Любавский М.К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М.К. Любавский. — М., 1900. — 1163 с.
10. Поліщук В.В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформи 1564–1566 рр. / В.В. Поліщук // Український історичний журнал. — 2003. — № 2. — С. 3–14.
11. Селянський рух на Україні 1569–1647: збірник документів і матеріалів / упоряд. Г. Боряк, К. Віслобоков та ін. — К. : Наукова думка, 1993. — 535 с.
12. Собчук В. Кременецький замок / В. Собчук // Студії і матеріали з історії Волині. — Кременець, 2012. — С. 73–114.
13. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. — Мінск, 2003. — С. 35–263.
14. Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / АН УРСР, Археограф, комісія та ін.; упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. — К. : Наукова думка, 1990. — 408 с.
15. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. — Київ : Критика, 2008. — 472 с.
16. Anusik Z. Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574–1631) / Z. Anusik // Studia i szkice staropolskie. — Łódź, 2011. — S. 683–767.
17. Lietuvos Metrika: knyga Nr. 51 (1566–1574) / užrašymų knyga 51 — Литовская Метрика: книга записей 51 / parengė A. Baliulis, A. Ragauskas R. Ragauskienė. — Vilnius : Žara, 2000. — 486 p.
18. Mączak A. Klientela / A. Mączak. — Warszawa, 1994. — 357 s.
19. Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. Marian Wolski. — Kórnik, 2007. — 188 s.
20. Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — 344 s.
21. Wolff J. Kniazowie litewsko-rusky od konca XIV wieku / J. Wolff. — Warszawa, 1895. — 698 s.

REFERENCES

1. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii. — K., 1888. — Ch. 7. — T. 2: Akty dlia istorii provintsialnykh seimikov Yugo-Zapadnogo kraia vo vtoroi polovine XVII v. (1654–1697 gg.) / Pod red. N.V. Storozhenko. — 719 s.
2. Arhiv Yugo-Zapadnoi Rossii. — K., 1909. — Ch. 8. — T. 3: Akty o brachnom prave i semeinom byte v Yugo-Zapadnoi Rusi v XVI–XVII vv. / Pod red. O.I. Levitskogo. — 858 s.
3. Atamanenko V. Naselennia mista Kremensia druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st. za dzherelamy opysovo-statystychnoho kharakteru / V. Atamanenko // Studii i materialy z istorii Volyni, 2009. — Kremenets, 2009. — S. 51–63.
4. Voitovych L.V. Kniazha doba: Portrety elity / L.V. Voitovych. — Bila Tserkva : Pshonkivskiy O.V., 2006. — 781 s.
5. Dovnar-Zapolskii M.V. Ukrainskiie starostva v pervoi polovine XVI v. / M.V. Dovnar-Zapolskii. — K., 1908. — 118 s.

6. Kovaliova S.G. Sudoustrii i sudochynstvo na Ukrainykykh zemliakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho : monografiia / S.G. Kovaliova. — Mikolaiv : Vyd-vo MDGU im. Petra Mohyly, 2008. — 200 s.
7. Kremenetskyi zemskyi sud. Opysy aktovykh knykh XVI–XVII st. — Vyp. 1: knyhy № 1–11 (1568–1598 rr.) / Uporiad. L. Popova, Z. Homutetska, V. Chuntulova. — K., 1959. — 256 s.
8. Kremenetskyi zemskyi sud. Opysy aktovykh knykh XVI–XVII st. — Vyp. 2: knyhy № 12–22 (1601–1614 rr.) / Uporiad. L.A. Protsenko, Z.S. Homutetska, V.D. Chuntulova. — K., 1965. — 353 s.
9. Liubavskii M. K. Litovsko-russkii Seim. Opyt po istorii uchrezhdeniia v sviazi s vnutrennim stroiem i vneshnei zhizniu gosudarstva / M.K. Liubavskii. — M., 1900. — 1163 s.
10. Polishchuk V.V. Luts'kii zamkovyi uriad v administrativnii systemi Velykoho kniazivstva Lytovskoho do reformy 1564–1566 rr. / V.V. Polishchuk // Ukrainyky istorichnyi zhurnal. — 2003. — № 2. — С. 3–14.
11. Selianskyi rukh na Ukraini 1569–1647 : zbirnik dokumentiv i materialiv / Uporiad. G. Boriak, K. Vislobokov ta in. — K. : Naukova dumka, 1993. — 535 s.
12. Sobchuk V. Kremenetskyi замок / V. Sobchuk // Studii i materialy z istorii Volyni. — Kremenets, 2012. — S. 73–114.
13. Statut Vialikaga kniastva Litoiskaga 1566 goda. — Minsk, 2003. — S. 35–263.
14. Torhivlia na Ukraini XIV — seredyna XVII stolittia: Volyn i Naddniprianshchyna / AN URSS, Arkheohraf, komisiia ta in.; upor. V.M. Kravchenko, N.M. Yakovenko; redkol.: M.F. Kotliar (vidp. red.) ta in. — K. : Naukova dumka, 1990. — 408 s.
15. Yakovenko N.M. Ukrainska shliakhhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina) / N.M. Yakovenko. — Kyiv : Krytyka, 2008. — 472 s.
16. Anusik Z. Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574–1631) // Studia i szkice staropolskie. — Łódź, 2011. — S. 683–767.
17. Lietuvos Metrika: knyga Nr. 51 (1566–1574) / užrašymų knyga 51 — Litovskaja Metrika: kniga zapisej 51 / parengė A. Baliulis, A. Ragauskasir R. Ragauskienė. — Vilnius: Žara, 2000. — 486 p.
18. Mączak A. Klientela. — Warszawa, 1994. — 357 s.
19. Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. Marian Wolski. — Kórnik, 2007. — 188 s.
20. Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — 344 s.
21. Wolff J. Kniaziowie litewsko-rusky od konca XIV wieku. — Warszawa, 1895. — 698 s.

Наталія Куляниця

ПРАВИТЕЛЬСТВО СТАРОСТЫ В ГОРОДЕ КРЕМЕНЕЦ 1560–1627 ГОДОВ

В статье исследовано правительство старосты в городе Кременце в те времена, когда его возглавляли князья Збаражские. На основе материалов Кременецкого земского суда раскрыта деятельность городских урядников, назначаемых князьями Збаражскими, которые были клиентами старосты.

Ключевые слова: город, замок, правительство, староста, судья, писарь.

Natalia Kulianitsia

AUTHORITY OF STAROSTA IN KREMENETS CITY IN 1560–1627s

The article studies the authority of starosta when it was headed by the Zbarazhsky princes. Starosta as a representative of the Supreme Ruler was in charge of a castle. The article examines starosta's authority as a government official in his administrative unit. After the reforms of 1564–1566s, when the new city government and new administrative units were created, the power of starosta increased. It is found out that a mandatory condition of getting authority was a sedentary life in the region as well. The article confirms that only a rich landowner could become a starosta. It highlights the activity of government officials appointed by the Zbarazhsky princes according to the materials of Kremenetsky Provincial Court. It is found that city officers were the starosta's clients.

Key words: city, castle, government, starosta, judge, scrivener.

Дата надходження статті до редакції: 14.05.2017 р.

Віктор Брехуненко

АДВОКАТСЬКИЙ ХЛІБ: ЗАРОБІТКИ АДВОКАТІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ

У статті досліджено платні особливості за адвокатські послуги в Гетьманщині. Проаналізовано стратегії адвокатів та клієнтів, видатки на ведення справ у судах, структуру оплати праці адвокатів, залежність заробітків від типу судових справ, конфліктні ситуації, які виникали між адвокатами і клієнтами з приводу платні. Адвокатські винагороди розглянуто на тлі тогочасних доходів посадовців та вписано в масштаб цін.

Ключові слова: адвокати, клієнти, Гетьманщина, винагорода, судова система.

Поява та розвиток адвокатських практик у Гетьманщині стало цілком закономірним, ба навіть неминучим явищем. Впливало це як із природи самої ранньомодерної Української держави, так і з логіки розвитку українського судочинства загалом, починаючи з XVI ст. Адвокатська діяльність у Гетьманщині постала на перетині успадкованої старовини та впровадження новацій, породжених радикальними змінами в суспільстві, принесеними відновленням української державності. Надзвичайна розвинутість в Україні адвокатури в другій половині XVI — першій половині XVII ст. виконала роль фундаменту для існування та еволюції адвокатських практик Гетьманщини.

На сьогодні тематика платні за адвокатські послуги в Гетьманщині не досліджена, тому вона і визначається **завданням цієї статті**.

Питання вартості адвокатських послуг часів Гетьманщини у документах доволі затуманене. Більшість збережених судових справ не містять жодної інформації. Правда, іноді трапляються загальні фрази про достойну платню, як-от у скарзі бунчукового товариша Костянтина Лизогуба (1750) до Генеральної військової канцелярії на свого адвоката Іллю Квітницького: «І хоча він, Квітницький, і судних промов не говорив, однак, я йому і без праці за написання тільки судових чолобитних достойну дав винагороду»¹.

Слабка присутність у судовій документації тематики адвокатської платні може бути пояснена кількома основними причинами. Передусім, слід зазначити, що Третій литовський статут та інші успадковані з попередніх часів джерела українського права не зобов'язували клієнтів та адвокатів фіксувати розрахунки між собою

в публічних актах, представлених до суду. У часи ж Гетьманщини цю сферу також не намагалися зарегулювати. Принаймні у численних судових справах, де фігурують адвокати, не вдалося виявити бодай опосередкованих вказівок на появу якихось правових норм стосовно порядку оформлення фінансових зобов'язань клієнта перед адвокатом. Мовчать і «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Водночас не можна обійти увагою той факт, що значна частина світських адвокатів, зокрема більшість родичів (чоловіки, діти, зяті, небожі та ін.), за визначенням, мали виконувати свої функції (і виконували) формально безкоштовно. Платнею для них (і немалою!) були особисті чи родинні матеріальні вигоди, негайні чи потенційні, які передбачалося отримати у разі тріумфального завершення судового процесу. Бо ж здебільшого справи, за які бралися родичі, стосувалися нерухомого чи рухомого майна. З великою долею ймовірності можна стверджувати, що не отримували спеціальної платні й адвокати-монахи. Складно ж бо робити протилежне припущення, адже такі адвокати захищали інтереси виключно своїх монастирів чи єпархій. Тож виглядає цілком природним, що вони мусили очікувати лише відшкодування різноманітних витрат на судовий процес. Ясна річ, можна було свідомо завищити видатки, зокрема на харчування, але це питання вже, швидше, з моральної сфери.

На розмір та особливості оплати праці адвоката впливала низка чинників. Деякі з-поміж них були базовими. Клієнти просто таки неминуче мусили брати їх у розрахунок. Передусім це так звані судові «наклади» або офіційні видатки на ведення судового процесу, які в будь-якому разі мали понести позивачі та відповідачі й на розмір яких суттєво впливало призначення чи ні адвоката. Практика судочинства Гетьманщини передбачала внесення офіційної платні практично за

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДДАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10586. — Арк. 2.

кожну судову процедуру, яка стосувалася обох сторін чи котроїсь із них². Позивач і відповідач мусили відшкодувати кошти паперу, чорнила, платити писарям та канцеляристам за написання потрібних паперів, виготовлення копій, засвідчення документів, оформлення на письмі судових промов. Окремо оплачувалися судові витрати, пов'язані з виїздом вістових козаків до сторін з розпорядженням суду, а також (якщо таких дій потребував судовий процес) і спеціальних уповноважених для проведення слідства, доправлення до суду підозрюваних, межування земель тощо.

Своє отримували і свідки. Офіційно платився «пересуд» судді за розправу та виписування присуду чи витягу з нього для майбутнього апеляційного подання. Суддя потім мав ділитися по справедливості між «суддівською колегією». Ще однією статтею видатків зазвичай були неофіційні «поклони» суддям, підсудкам та іншому персоналу судів, часто практиковані в українських судах. Зрештою, поважним тягарем лягали на плечі підсудних подорожні витрати, оренда житла та харчування, особливо враховуючи той факт, що більшість процесів, особливо майнових, тривала роками.

Взявши адвоката, клієнт позбавлявся марудних клопотів особисто оббивати пороги суду, кланятися писарям та канцеляристам, клопотатися про виїзд слідчих, доправлення свідків та ін. Усі папери від клієнта тепер писав адвокат. Доводилося платити лише за виготовлення копій, засвідчення документів, написання вироків та витягів із них. Якщо таланило взяти адвоката з місцевих, відпадала потреба оплачувати йому оренду житла та харчі. Особливо важливо це було, якщо справа слухалася у Глухові, де резидував гетьман та функціонували найважливіші судові інстанції — Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, а в 1722–1727 рр. — Малоросійська колегія. Проживання у столиці приїжджих через вищий попит на квартирування мало бути дорожчим, ніж деінде. Це добряче било по кишені клієнтів, надто у випадку затяжних справ, які вимагали кількарядового приїзду й тривалого перебування. Як скаржився, приміром, у 1724 р. гадацький полковник Михайло Милорадович, його адвокат «Самійло Качановский третій вже місяць залишається в Глухові»³. Чотири рази мусив їздити до Глухова ієромонах Йоаникій Занковський (1729), який виконував функції адвоката Ніжинського Благовіщенського монастиря у справі його оби-

телі проти бунчукового товариша Симеона Ширая за володіння млином⁴.

Тож обчислення можливої платні адвокатам мало так чи інакше враховувати усі розглянуті вище реалії. Ну й, звісно, спільний знаменник підводили під розрахунки міра складності справи, ймовірність її швидкого завершення чи, навпаки, тривалого провадження (на роки), виходячи зі специфіки судочинства у схожих випадках та перспективи затягування судового процесу опонентом. Але як це все виглядало на практиці? Які видатки на судовий процес закладалися в оплату праці адвоката, а які відшкодував клієнт окремо від винагороди? Як виглядав прибуток адвоката на тлі професійних доходів служителів судово-адміністративних установ?

На жаль, інформативні ресурси для докладного з'ясування цих та суміжних питань поки що доволі обмежені. У тих нечисленних випадках, коли вдавалося виявити свідчення про платню адвокатам, значаться зазвичай лише суми. І тільки судова справа клієнтки О. Лебедевої проти адвоката Х. Михайлова (1747–1750) містить розлогу інформацію. Контракт між адвокатом і клієнткою, чолобитні обох, реєстр видатків адвоката за рік — усе це підіймає завісу над кухнею оплати адвокатських послуг. Відомий також реєстр згаданого вище адвоката ієромонаха Йоаникія Зінковського зі стислим описом видатків, понесених під час судового процесу в Генеральному військовому суді⁵. Реєстр дає змогу з'ясувати загальні витрати адвоката, який перебував в інших умовах, ніж Х. Михайлов, а саме — у більш-менш класичній ситуації, коли платити слід було майже за все, окрім оренди житла. Таким чином можна оцінити приблизну суму, від якої мали відштовхуватися клієнт та адвокат при усталенні платні за адвокатські послуги приїжджого адвоката.

Для точнішого уявлення про специфіку винагороди за адвокатську працю важливо подивитися, якого типу справи чекали на Х. Михайлова. Як свідчить вірча чолобитна клієнтки, адвокат упродовж календарного року мав вести і маєткові справи (потенційно найтриваліші та найдорожчі), і кримінальні. Букет завдань, перелічених у вірчій чолобитній та продубльованій у контракті, справді вражає: «... в суді військовому Генеральному з Уляною Вілчикою про неналежний продаж хутора мого Полошковського з усіма угіддями та з Леонтієм Шликевичем про підтоплення млинів і про заборонену старовинну дорогу... також і з іншими кривдниками моїми: Яковом Годуном про заволодіння ниви та про інші речі, і з ямпольським сотником Каневецьким про гвалтовний напад на мій млин

² Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та накладі» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 195–209.

³ ЦДДАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 60.

⁴ Сокирко О. Знач. твір. — С. 200.

⁵ Там само. — С. 198.

та про пограбування коней та побиття людей»⁶. Крім того, О. Лебедева включила до адвокатського пулу й усі ймовірні майбутні справи: «... які будуть мені образи, чого Боже збав, від кого на мене, якої чолобитної та в пошуку моїх втікачів і в доставленні грошей на прожиття та в іншому в усіх канцеляріях, в суді і доказів, і у відповідях, і в чому належить по тих справах підписуватися і до кінця тих справ упродовж цілого року працювати»⁷. Зрештою, адвокат мав опікуватися ймовірними канцелярськими потребами сина та небожа О. Лебедевої: «І живучи йому, повіреному Михайлову, в тому моєму дворі квартирою, про отчих сина мого Михайла та небожа Кіндрата писати»⁸.

О. Лебедева та Х. Михайлов надзвичайно ретельно підійшли до питання про ціну послуг адвоката й порядок розрахунків, виклавши все детально на папері. З'ясується, що оплата праці адвоката могла бути не тільки грошима, а й комбінованою, грошово-натуральною, залежно від платоспроможності клієнта, обставин і тривалості ведення справи. У нашому випадку гостро постало питання про квартирування та харчування, оскільки всі справи мали слухатися у Глухові у різних судових інстанціях, а Х. Михайлов ще не мав свого житла у столиці Гетьманщини, бо лише незадовго до того перебрався з Почепу. Для О. Лебедевої видатки на житло адвокату суттєво здешевлювалися тим, що вона мала власну нерухомість у Глухові, де міг би принагідно зупинитися адвокат. Зрозуміло, що ця обставина не могла не вплинути на величину суто грошової винагороди за адвокатські послуги.

Отож у кінцевому рахунку О. Лебедева та Х. Михайлов зійшлися на грошовій складовій у сумі 50 рублів за ведення адвокатом виключно всіх судових справ клієнтки упродовж календарного року, починаючи з 10 березня 1747 р. Решту О. Лебедева мала відшкодувати в натуральній формі. «А за працю його, повіреного, дати йому річної платні готових грошей п'ятдесят рублів, пару сукон шойно пошитих, а саме: кантуш французького сукна без пузунента, саф'ян голевний ... Які ж крім писаних вище двох справ з Вилчихою та Шлиневичем будуть їм, повіреним, справи проваджені та вирішені в тому році, з тих справ брати йому, повіреному Михайлову, з надлишків проторів (видатків. — *Авт.*) із стягнення за втікачів моїх людей грошей половину»⁹.

Встановлювалася й почерговість оплати відповідно до ефективності докладених зусиль, що, за задумом, мало стимулювати Х. Михайлова

якнайретельніше виконувати свої функціональні обов'язки: «З яких грошей по вирішенні тих двох справ з Валчичкою та Шлиневичем у суді військовому Генеральному дати половинну частину, тобто двадцять п'ять рублів, а сукна пошити до свята, що надходить, Світлого Христового Воскресіння, а решту двадцять п'ять рублів по закінченню року віддати»¹⁰.

Окремо в контракті передбачалося, що О. Лебедева компенсує своєму адвокату кошти проживання у Глухові, включно з харчуванням. Задля цього вона зобов'язувалася поселити Х. Михайлова до свого столичного будинку, забезпечити паливом на опалювальний сезон та харчами: «Жити, йому, повіреному моєму, той цілий рік квартирою в глухівському білоколовському дворі без винаймання на моїх харчах та паливі і виробити на хуторі моєму моїми дровами та всякими харчами горілки дві куфи (80 літрів. — *Авт.*), винникам платити за роботу своїми грошима, та свій хліб, привізши, змолоти в моєму млині без десятини»¹¹.

Враховуючи, що адвокат уклав контракт на цілий рік, видатки по цій статті клієнтка понесла справді шалені. Для оцінки їх приблизного обсягу можна скористатися з даних реєстру військового товариша Стародубського полку Івана Улізка, який у 1725–1727 рр. судився в Генеральній військовій канцелярії з двоюрідним братом Михайлом за спадщину свого батька. Так-от лише харчі упродовж чотиритижневого перебування у Глухові обійшлися Іванові в 3 рублі¹². Як канцелярист, тобто не член значного військового товариства, та набагато бідніша людина (без жодної власності, навіть без нерухомості) Х. Михайлов не міг під час переговорів з клієнткою претендувати на щедрішу оплату харчування. А отже, за повний рік набігало до 40 рублів. По факту Х. Михайлов пізніше оцінив свої реальні видатки на харчі та паливо у 24 рублі¹³ більш ніж скромно. Принагідно слід сказати, що адвокат ієромонах Йоаникій Зінковський тратив у Глухові набагато більше — 8 рублів за неповні два тижні або понад 210 рублів на рік, правда, не тільки на себе, а й на кількох монастирських, яких мав при собі¹⁴. Купівельна спроможність рубля в ті часи була дуже великою. Приміром, у 1740 р. Іван Сінничий з села Мачухи Полтавського полку продав полтавському полковому обозному Іванові Левенцю «орне поле з сінокосом та озером» за 15 рублів¹⁵, а роком раніше пирятинський козак Микита

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Сокирко О. Зазнач. твір. — С. 209.

¹³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10350. — Арк. 11.

¹⁴ Сокирко О. Зазнач. твір. — С. 209.

¹⁵ Полтавська міська книга (1668–1740) / упор. В. Ринсевич. — К., 2016. — С. 529.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10350. — Арк. 8–9.

⁷ Там само. — Арк. 9 зв.

⁸ Там само. — Арк. 12.

⁹ Там само.

Макаренко збув свою «луку сіножатну на Заріччі над річкою, яку прозивають Бистрою», пирятинському сотнику Григорію Корнієвичу за... 3 рублі¹⁶.

Зрештою, клієнтка також зобов'язалася понести всі канцелярські видатки свого адвоката та кошти його можливих поїздок в інтересах судових справ. Про все це у контракті містився такий запис: «На посильних же і папір та на інші канцелярські видатки повинна я, Олена, свій кошт давати і куди випадуть йому, повіреному, по моїх справах поїздки, на ті поїздки давати повинна я, Олена, своїх коней і людей безвідмовно»¹⁷.

Як бачимо, у контракті прямо не було прописано тільки порядок сплати адвокатом у судах «пересудів» та «поклонів». Водночас побіжна згадка в контракті про право Х. Михайлова мати дохід «із залишків проторів»¹⁸ однозначно свідчить про обговорення сторонами проблеми обов'язкових та добровільних внесків у судах і вирішення її на користь того, що клієнтка окремо виділятиме необхідні кошти в межах загальноприйнятого стандарту. Адвокат же міг обійтися без шкоди для справи меншими виплатами, заощадивши для себе певну суму. Швидше всього, проплати на ці потреби проходили за статтею «інші канцелярські видатки», інакше адвокат мусив би постійно набридати клієнтці, що явно не влаштовувало обох. На користь припущення про саме такий порядок відшкодування «пересудів» та «поклонів» свідчить відсутність згадок про обидва у річному реєстрі видатків, поданому Х. Михайловим до Генеральної військової канцелярії¹⁹. Було б дивно, якби адвокат, оскаржуючи клієнтку, не вніс відповідних сум, якби вони проходили окремою складовою його видатків.

Отже, в цілому за рік захисту інтересів своєї клієнтки по всіх її справах Х. Михайлов мав отримати чистого прибутку 50 рублів грошима та не менше натуральною оплатою. Сукна, які такі були йому передані, потягнули, за його оцінками, на 20 рублів, на думку ж клієнтки, — 6 рублів. За дві куфи горілки Х. Михайлов скромно виставить пізніше О. Лебедевій борг 10 рублів (ціна виробництва), сама ж клієнтка при укладення контракту брала в розрахунок ринкову ціну — 11 рублів за куфу. Окреме місце посідав прибуток у вигляді безкоштовного обмолоту хліба²⁰.

Два останні різновиди натуральної винагороди потенційно могли принести адвокату значний прибуток. Звісно, що спожити за

рік передбачену величезну кількість горілки (80 літрів) Х. Михайлов фізично навряд чи осилив би: хто ж візьме в адвокати гіркого п'яницю. Тому в контракті закладалася вірогідність продажу більшої частини оковитої. А пункт про обмолот хліба взагалі теоретично відкривав необмежені можливості для прибутку, оскільки не встановлював граничної кількості обмолоченого. Проте чи був спроможним Х. Михайлов скористатися з наявних можливостей поправити свої статки?

Загалом адвокат, перебуваючи — і це слід особливо підкреслити — на повному утриманні клієнтки, розраховував за рік праці сумарно отримати щонайменше 80 рублів (50 рублів базової платні, 20 рублів сукнами, 10 рублів горілкою) з можливістю добре заробити на безкоштовному обмолоті хліба. Такий дохід на ті часи вважався вельми солідним. Достатньо сказати, що в Києві, найбільшому місті Гетьманщини (25 тис. населення в 1742 р.²¹), урядники органів місцевого самоуправління (охоплювало лише Поділ) мали куди меншу платню. У 1752 р. бурмістр та райця отримували по 60 рублів річної платні, канцелярський реєнт — 40 рублів, канцеляристи та інші урядники — від 10 до 16²². Проте на відміну від Х. Михайлова, урядники не перебували на повному пансіоні, а мусили з цих грошей утримувати себе й родину. Правда, всі вони могли мати доходи й від іншої діяльності, але справи це не змінювало.

Додатковим підтвердженням високих доходів адвоката слугує той факт, що, перебравшись до Глухова з Почепа, Х. Михайлов через рік-два роботи на користь О. Лебедєвої вже розпочав будувати у столиці власний будинок та ще й затягував задля цього кредити, явно розраховуючи повернути їх з адвокатських доходів²³. Не злякала й убивча кредитна ставка, яка мало чим поступається здирницькій сучасній — від 20 до 32 %²⁴.

Слід зазначити, що в 1754 р. той-таки Київський магістрат на адвокатів, які боронили його інтереси тільки в Генеральному військовому суді та Генеральній військовій канцелярії, витратив кругленьку суму. У відомості міститься такий запис про видатки: «На побувалих в Києві по ордеру Генеральної військової канцелярії і по наданій звідти інструкції з Генерального військового суду по скаргах Київського магістрату на сотника і київських козаків за шинкуваннями

¹⁶ Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 345.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10350. — Арк. 12.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — Арк. 11.

²⁰ Там само. — Арк. 1, 11.

²¹ М. В.-Б. Население Киева в 1742 г. // Киевская Старина. — № 4. — 1888. — С. 10.

²² Молчановский Н. Бюджеты Киева в середине XVIII века // Киевская Старина. — 1898. — № 1. — С. 81.

²³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10350. — Арк. 12.

²⁴ Сокирко О. Зазнач. твір. — С. 209.

ними на шкоду Київського магістрату недозво- леним і забороненим напоєм горілкою, за від- биття київських в'язниць, за побиття козаками київських міщан та про інше, комісієнтів, а саме: малоросійських полків ніжинського полкового судді Василя Кулаковського та полкового пере- яславського писаря Данила Каневського, сотника басанського Івана Нестелія та військового канце- ляриста Якова Давидовського, писців та інших служителів і козаків — тобто на харчі, напої, в заплату за їхні труди і на годівлю коней; також по тих таки магістратських справах, посилаючи кур'єрів, повірених до Глухова в Генеральну вій- ськову канцелярію та в Генеральний суд, винай- маючи їм підводи, на різні презенти, в платню за їхні труди та інші видатки утримано в 1754 році 1127 р. 37, 5 к.»²⁵.

Цілком порівняльною з доходами Х. Михай- лова від адвокатських практик виглядає платня інших адвокатів, що дає можливість впевнено узагальнювати. Але у тих випадках, коли джерела подають інформацію про неї, йдеться про чистий заробіток за одну справу, без зобов'язань клієнта витрачатися на оренду житла та харчі. І знову ж таки, як і в ситуації з адвокатом О. Лебедевої, конкретні цифри засвітилися на сторінках доку- ментів у зв'язку з конфліктами між адвокатом і клієнтом. Усі ці справи так само точилися навколо призначення адвоката на судовий про- цес з приводу нерухомого майна. Гіпотетично праця адвоката у таких випадках мала б бути винагороджена щедріше. До всього показники платні у нічим між собою не пов'язаних справах зближені, що, безумовно, свідчить про вірогід- ність наведених даних.

Скаржачись до Генеральної військової кан- целярії на дії адвоката Василя Білопольського, чоловік клієнтки, москвит відставний полков- ник Федір Петров, у чолобитній до гетьмана Кирила Розумовського зазначав, що платня адво- кату була визначена «за домовленістю» і що «він, Білопольський, зобов'язав себе власноручною підпискою, точну копію якою при цьому повідо- мляю». Скільки ж заплатила останньому дружина полковника Уляна, оскаржена дружиною остер- ського намісника Онофрія Журавського та вій- ськовим канцеляристом Онофрієм Причарою в неправомірному заволодінні млином на р. Остер? Як повідомляв Ф. Петров, «цьому ж Білопольському від дружини моєї за домов- леністю за працю грошей сорок рублів, з яких Білопольський за тією домовленістю і прийняв домовлену кількість грошей двадцять рублів, а на відправлення, на папір та на інші потреби п'ять рублів»²⁶. Підписка В. Білопольського містить

²⁵ Молчановский Н. Указ. соч. — С. 73.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 2.

аналогічні дані, уточнюючи, що адвокат мав решту грошей отримати «після вирішення справи»²⁷.

Схожі цифри фігурують у донесенні віце- капрала Романа Струтинського від 25 вересня 1750 р., який успадкував від свого батька затяжну справу проти прилуцького полковника Гната Галагана. Останній у містечку Вереміївка «в різних роках різні спричинив збитки та гра- бунки відібранням ґрунтів та іншого». Батько Романа Струтинського розпочав судовий про- цес ще в 1734 р. Син же скаржився гетьманові К. Розумовському, що вже сам поніс великі збитки через всіляке затягування справи актуальним прилуцьким полковником Григорієм Галаганом. Серед цих збитків зазначено й тридцять рублів видатків на адвоката, найнятого в Україні²⁸.

Козаки Кропивнянської сотні Переяславського полку, скаржачись до Генеральної військової кан- целярії на свого адвоката Максима Петровича (1756), зазначали, що той взяв з них готівкою 60 рублів та чималу платню в натуральній формі²⁹.

Найменшу з відомих наразі випадків суму запросив за свої адвокатські послуги військовий канцелярист Гаврило Снісаревський. У 1760 р. він взяв від виробника селітри з Гадяча Якова Коновалова «по позову його на військового това- риша Йосифа Високого за пограбування ним у зазначеного Коновалова заводських речей, так по інших його справах повіреним в Глухові, за працю десять рублів»³⁰. Окрім того, за домовле- ністю з клієнтом адвокат позичив під розписку «як на використання по тих позовах, так і для про- живання в Глухові» ще десять рублів в опошнян- ського сотника Лева Биковського. Борг остан- ньому мав відшкодувати Я. Коновалов³¹. Мізерна, прямо скажемо, сума річної платні порівняно бодай із заробітком того ж Х. Михайлова може бути пояснена двома чинниками. По-перше, ймовірно, судові справи, за які брався адвокат, не були складними. По-друге, Г. Снісаревський неодноразово надавав гадяцьким селітрянникам різні послуги, зокрема й дуже витратні (їздив, наприклад, в їхніх інтересах до Москви та Санкт- Петербурга)³², а тому в цьому випадку міг правити з постійного клієнта низьку платню в розрахунку на більші заробітки в майбутньому.

Важливу інформацію, яка урізноманітнює уявлення стосовно оплати праці адвоката, міс- тить справа 1750 р. Олени Кальницької, дружини значкового товариша Трохима Кальницького,

²⁷ Там само. — Арк. 4–4 зв.

²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки Укра- їни ім. В.І. Вернадського. (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 50594–50658. — Арк. 325–326.

²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1493. — Арк. 1.

³⁰ Там само. — Оп. 3. — Спр. 17731. — Арк. 2.

³¹ Там само.

³² Там само.

проти бунчукового товариша Артема Міхна. О. Кальницька призначила своїм адвокатом козака Смілянської сотні Лубенського полку Луку Яснопольського. Той був досвідченим адвокатом. Принаймні вже двічі виконував такі функції. Першого разу захищав інтереси глухівського міщанина Родіона Дмитрієва (1742) у кримінальній справі проти міщанської ж родини Драгунів, а вдруге — козаків Смілянської сотні, які в 1749 р. розпочали судитися з Києво-Печерською лаврою за толоку³³. Тож не міг виглядати простаком в усьому, що стосувалося винагороди. І справді вдалося йому виторгувати чимало. У документах справи є не тільки пряма вказівка на контракт, укладений між Л. Яснопольським та О. Кальницькою з приводу платні, а й свідчення, які проливають світло на розміри винагороди за адвокатські послуги у тому разі, коли клієнт на момент призначення адвоката був нездатний потягнути всі належні проплати: адвокатська платня, «наклади», «пересуди», «поклони».

Олена Кальницька на початку 1750 р. позивалася в Генеральній військовій канцелярії з Артемом Міхном за право володіти грибовичівськими маєтностями, які їй дісталися після смерті першого чоловіка, березненського отамана Григорія Фінаєвського³⁴. Але молодиця не мала чим сплатити за адвокатські послуги та за обов'язкові й не обов'язкові судові виплати. Лука Яснопольський погодився виконувати функцію адвоката по справі і покрити власним коштом абсолютно всі видатки на судовий процес. Умова, яка при цьому висувалася, полягала в тому, що половина відсудженого маєтку переходила до його власності: слід гадати, після ознайомлення з аргументами Олени Кальницької, адвокат дійшов висновку про те, що має всі шанси триумфувати. Домовленість була оформлена спеціальною письмовою угодою, яку клієнтка мала внести до актових книг Березненської сотні і яка була виписана дуже ретельно. Передбачався навіть форс-мажор — смерть адвоката. У такому випадку все зароблене мало відійти спадкоємцям Л. Яснопольського. До того ж далекоглядний адвокат підстрахувався і тим, що змусив Олену внести відповідний запис ще й до вірчої чолобитної, а останню оформити строго до вимог указу «Про форму суду» (на всяк випадок). З огляду на важливість цього запису наведемо його повністю:

«Між тим, з огляду на те, що мені оголошених грибовичівських маєтків доходити судом

через убозтво моє неможливо, я, найнижча, учинила з доброї моєї волі без будь-якого найменшого примусу зі згаданим канцеляристом Яснопольським письмовий договір в тій силі, щоб він, Яснопольський, усіх спадкових моїх грибовичівських маєтків доходив сам справжньою своєю працею і коштом, на що і право моє на нього, Яснопольського, влила. А коли міг би що з тих маєтків дійти, і з тих повинна я прийняти одну тільки половину, а інша половина рівна за працю і кошт повинна за ним, Яснопольським, або його спадкоємцями бути у вічному володінні, як докладно зображено в тому договорі або уступному записі, наданому від мене йому, Яснопольському, при упроханих мною чесних сторонніх людях за рукою й печаткою моєю та того, хто підписався замість мене. Тільки такого запису в суд Генеральний не повідомила тому, що його ще в належному уряді до занесення не надала, бо йому, Яснопольському, з тим записом в містечко Березне досі відлучитися було неможливо»³⁵.

У цілому немає сумнівів щодо солідності платні, яка призначалася адвокату Луці Яснопольському. Її точні розміри, на жаль, з'ясувати складно, адже не вдалося встановити склад грибовичівських маєтків (а звідси і їх вартість). Проте у будь-якому разі зрозуміло, що найняти адвоката у цій справі коштувало немало, що виразно перегукується з контрактом, укладеним між О. Лебедевою та Х. Михайловим.

У той же час мала місце практика, коли позивачі чи позвані воліли обходитися без адвоката. Особливо багато таких справ припадає на другу половину XVII ст. Та й у XVIII ст. натрапляємо на чимало прикладів, коли бунчукові, значкові товариші, люди з солідними маєтками (без цього неможливо було стати бунчуковим, військовим чи значковим товаришем), намагалися по можливості не брати адвокатів. Приміром, самостійно вів свою справу бунчуковий товариш Семен Лизогуб, який у 1732 р. судився за позовом Агафії Безбородько, вдови значкового товариша переяславського полку Якова Безбородька, про самовільне закладення на землях останнього хуторів і млинів над р. Мірка Оржиця. Агафія ж Безбородько залучила адвокатом свого сина Семена³⁶. А бунчуковий товариш Василь Дмитрашко Райча у справі зі вдовою Оленою Володковською (1735) спершу судився сам, але потім, відчувши, очевидно, що не витримує конкуренції з адвокатом останньої Пилипом Купчинським, найняв і собі адвоката перекладача Тимофія Сенютовича³⁷. Можна припустити, що

³³ Омельчук В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського. — Київ, 2016. — С. 302; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8393. — Арк. 2.

³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10272. — Арк. 2.

³⁵ Там само. — Арк. 2–2 зв.

³⁶ ІР НБУ. — Ф. 1. — Спр. 51498–51680. — Арк. 469–484.

³⁷ Там само. — Ф. 1. — Спр. 53012–5412. — Арк. 7–8, 14–15, 25–27, 43.

намір заощадити на оплаті адвокатських послуг був тим чинником, який нерідко спонукав вдаватися до послуг родичів, а не наймати адвоката з вулиці.

Як бачимо, адвокатські практики приносили гідний дохід у Гетьманщині. Винагорода адвокату виплачувалася у грошовій та натуральній формі, враховуючи низку обставин: кількість справ, необхідність проживання в іншому місті, фінансові можливості клієнта сплатити грішми чи компенсувати наданням житла, харчів, підвод тощо. Впроваджувалися й елементи прив'язування

розміру платні до ступеня ефективності докладених адвокатом зусиль. Існування ж натуральної складової надзвичайно рельєфно відображає високі видатки на послуги адвоката. У поєднанні з високою купівельною спроможністю грошей адвокатський хліб принципово створював можливість неухильно нарощувати статки, прикупляти землі та двори. Абсолютно конкурента платня надавала адвокатській діяльності неабиякої привабливості та престижу, сприяючи формуванню професійної адвокатури.

ДЖЕРЕЛА

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 50594–50658. — Арк. 325–326.
2. ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 51498–51680. — Арк. 469–484.
3. ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 53012–5412. — Арк. 7–8, 14–15, 25–27, 43.
4. М. В.-Б. Население Киева в 1742 г. // Киевская Старина. — № 4. — 1888. — С. 8–21.
5. Молчановский Н. Бюджеты Киева в середине XVIII века / Н. Молчановский // Киевская Старина. — 1898. — № 1. — С. 69–86.
6. Омельчук В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського / В. Омельчук. — К., 2016. — 235 с.
7. Полтавська міська книга (1668–1740) / упор. В. Ринсевич. — К., 2016. — 184 с.
8. Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. / О. Сокирко // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 195–209.
9. Стороженьки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — 581 с.
10. Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1493.
11. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8393.
12. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10272.
13. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10350.
14. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10586.
15. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17731.
16. ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168.
17. ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 55.

REFERENCES

1. Institut rukopysu Natsionalnoii biblioteki Ukraini im. V.I. Vernadskoho. (dali — IR NBUV). — F. 1. — Spr. 50594–50658. — Ark. 325–326
2. IR NBUV. — F. 1. — Spr. 51498–51680. — Ark. 469–484
3. IR NBUV. — F. 1. — Spr. 53012–5412. — Ark. 7–8, 14–15, 25–27, 43.
4. M.V.-B. Naselenie Kievа v 1742 g. // Kievskaiа starina. — № 4. — 1888. — S. 8–21.
5. Molchanovskii N. Biudzhety Kievа v sredine XVIII veka / N. Molchanovskii // Kievskaiа starina. — 1898. — № 1. — S. 69–86.
6. Omelchuk V. Kyievo-Pecherska lavra v politiko-pravovii modeli Hetmanatu za pravlinnia Kyryla Rozumovskoho / V. Omelchuk. — K., 2016. — 235 s.
7. Poltavska miska knyha (1668–1740) / upor. V. Rinsevych. — K., 2016. — 184 s.
8. Sokyрко O. Skilky koshtuie porozuminnia? «Poklony» ta «naklady» v ukrainskykh sudah pershoi chverti XVIII st. / O. Sokyрко // Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii. — Vyp. 7. — K., 2007. — S. 195–209.
9. Storozhenky. Familnyi arkhiv. — K., 1908. — T. VI. — 581 s.

10. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy m. Kyiv (dali — TsDIAK Ukrainy). — F. 51. — Op. 1. — Spr. 1493.
11. TsDIAK Ukrainy. — F. 51. — Op. 3. — Spr. 8393.
12. TsDIAK Ukrainy. — F. 51. — Op. 3. — Spr. 10272.
13. TsDIAK Ukrainy. — F. 51. — Op. 3. — Spr. 10350.
14. TsDIAK Ukrainy. — F. 51. — Op. 3. — Spr. 10586.
15. TsDIAK Ukrainy. — F. 51. — Op. 3. — Spr. 17731.
16. TsDIAK Ukrainy. — F. 53. — Op. 2. — Spr. 168.
17. TsDIAK Ukrainy. — F. 56. — Op. 1. — Spr. 55.

Виктор Брехуненко

АДВОКАТСКИЙ ХЛЕБ: ЗАРАБОТОК АДВОКАТОВ В ГЕТМАНЩИНЕ

В статье исследуются особенности вознаграждения за адвокатские услуги в Гетманщине. Проанализированы стратегии адвокатов и клиентов, влияние издержек судопроизводства, структура заработной платы адвокатов, зависимость доходов от типа судебных дел, конфликтные ситуации, которые возникали между адвокатами и клиентами по поводу оплаты. Вознаграждения адвокатов рассмотрены на фоне доходов должностных лиц и масштаба цен.

Ключевые слова: адвокаты, клиенты, Гетманщина, вознаграждение, судебная система.

Viktor Brekhunenko

LAWYER'S BREAD: INCOME OF LAWYERS IN THE HETMANATE

The article is the first attempt to investigate specific features of the lawyer's salary in the Hetmanate. The problems are researched on the base of the unknown sources which were founded by the author in the Ukrainian archival collections. The strategies of lawyers and clients, the influence of the expenses of legal proceedings on the quantity of salary, the types of the lawyer's salary, the conflicts between lawyers and clients in the field of the salary are analysed. Simultaneously the lawyer's income was compared with the income of another officials of the Hetmanate. The practices of the rewards for lawyers that took place in the Hetmanate shows that the Ukrainian's judicial system had been developed for the European model. The lawyers and clients signed the contract which determined the rights and obligations for the both of them. The salary of the lawyers was very high and reflected their significance in the Hetmanate.

Key words: lawyers, clients, Hetmanate, salary, income, judicial system.

Дата надходження статті до редакції: 22.05.2017 р.

Віталій Щербак

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА У XVIII ст.

У статті висвітлено динаміку розвитку ремесла, промислів та торгівлі Києва у XVIII ст. Основна увага акцентується на причинах і тенденціях еволюції соціально-економічного життя українського міста періоду Гетьманщини.

Ключові слова: Київ, кияни, ремесло, промисли, торгівля.

Протягом XVIII ст. відбулися суттєві зміни у всіх сферах політичного, економічного та соціокультурного розвитку Української ранньомодерної держави. Значною мірою вони зумовлювалися трансформаційними процесами в Росії, яка вступила в епоху абсолютизму. Закономірним прагненням імперського режиму була уніфікація суспільного життя на підконтрольних теренах, що накладало відбиток на інфраструктуру та розвиток міського життя Гетьманщини.

У цей час Київ залишався прикордонним містом, зберігаючи у своєму образі багато ознак середньовічного поліса. Становище ускладнювалося постійною боротьбою між імперською та гетьманською владою за його належність та протиборством гетьмана з київським магістратом. Із запровадженням губернського правління в 1708 р. було створено нову адміністрацію, яка постійно суперничала з магістратською насамперед в економічній сфері. Водночас, як і раніше, Київ складався з трьох частин — Подолу, Печерська та Старого міста, забудова яких ішла досить повільно. Ці чинники мали безпосередній вплив на динаміку соціально-економічного розвитку міста.

На сьогодні відсутні спеціальні комплексні дослідження економічного життя київської громади у XVIII ст. Лише окремі наукові розвідки стосувалися цехового виробництва і промислів¹. В узагальнюючих працях ці питання також порушувалися при характеристиці історії міста означеного періоду². Тому **метою статті** є з'ясування основних напрямів соціально-економічного розвитку Києва в епоху занепаду Гетьманщини. Насамперед увага буде приділена ремеслу, про-

мислам та торгівлі, хоча економічну складову, безумовно, охоплювало й міське землеробство, тваринництво та садівництво.

Ремісничче виробництво в Києві XVIII ст. продовжувало функціонувати в рамках старої цехової системи, продукуючи основну масу промислових товарів. Суттєвою рисою діяльності цехів була регламентація виробництва та збуту ремісничих виробів, що значною мірою стримувало їх розвиток. У цехи, кількість яких не була постійною, об'єднувалася більшість київських ремісників. В окремих із них працювали майстри різних спеціальностей. Так, до бондарського цеху, наприклад, входили мельники та байдачники, до ковальського — колісники. Такі цехи нерідко об'єднували декілька окремих підрозділів. За даними магістратських відомостей 1742 р., у київських цехах налічувалося близько 2 тисяч ремісників. У гончарному працювало 78, малярному — 69, ткацькому — 76, різницькому — 140, бондарському — 148, ковальському — 180, риболовецькому — 234, кушнірському — 310, кравецькому — 362, шевському — 485, музичному — 35 осіб³. Через 20 років у Києві вже працювало більше 4 тисяч ремісників. Зокрема, у кравецькому цеху — 287, кушнірському — 295, шевському — 631, ковальському — 228, ткацькому — 108, риболовецькому — 250⁴.

Центром цехового громадського життя був двір, на утримання якого витрачалася значна частина цехових прибутків. У дворовій світлиці стояли цехові хоругви і зберігалася скринька з документацією: цеховими привілеями, книгами та грошима⁵. Щороку на загальному зібранні у січні із числа цехової верхівки обирався цех-

¹ Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / ред. М. Грушевський. — К., 1926. — С. 275–307; Луцицкий И. Киев в 1766 году // Киевская Старина. — 1888. — № 1. — С. 1–74.

² Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991; Закревский Н.В. Описание Киева. — К., 1889; Історія Києва : в 3 т., 4 кн. — К., 1986. — Т. 1.

³ Иконников В.С. Киев в 1654–855 г. Исторический очерк. — К., 1904.

⁴ Андриевский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. — К., 1885. — Вып. 8. — С. 171.

⁵ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — С. 261.

мейстер. Він мав здійснювати всебічний контроль за життям цеху, яке регламентувалося статутом. Основним принципом останнього проголошувалася рівність членів цеху, що насправді не відповідало реаліям. Статут містив перелік усталених звичаїв та порядків, визначав взаємовідносини членів цеху, рядових працівників і майстрів, коло професійних занять ремісників.

Цехи були замкнутими корпоративними організаціями, тому вступ до них визначався певною процедурою. Крім того, дозвіл на вступ до окремих цехів мав право надавати лише магістрат. Так, у одному із пунктів статуту київського цеху цирюльників за 1767 р. прямо вказувалося: «ежели отколь придет сторонной парубок, то такового без ведома магистрата киевского в собрание майстерства цирюльничкого не принимать и в число других не записывать, а представить об нем в оный магистрат и ожидать на то резолюции»⁶. Тут же містилося застереження про суворе покарання за порушення цієї норми.

Майстру статут давав змогу утримувати декількох учнів, які мали йому беззаперечно підпорядковуватися. На останньому році навчання учням давали невелику заробітну плату. Вищий рівень у цеховій ієрархії займали підмайстри. Підмайстром, за статутом, був ремісник, який уже засвоїв початки ремісничого мистецтва. Для отримання потрібного досвіду він мав у цьому статусі пропрацювати не менше трьох років. Підмайстри складали основу виробників, отримуючи за роботу до 10–12 рублів на рік. Майстер цеху мав досконало володіти своїм ремеслом, мати свою майстерню та інструменти. Із майстрів складалася цехова верхівка. Їхні прибутки були досить високими, про що, зокрема, свідчать розміри щорічних цехових внесків майстрів: за право на обрання казначеєм — 10 рублів, по «майстерності» — 60 рублів, «благословенних» на церкву — 10 рублів, столових — 10 рублів⁷.

Одним із найстаріших у Києві був кравецький цех, що спеціалізувався на виготовленні чоловічого та жіночого одягу. Охочих вступити до нього завжди вистачало, але раніше потрібно було навчитися кравецькому ремеслу. Учнями зазвичай приймали хлопчиків і дівчаток у віці від 13 до 17 років. Термін навчання тривав від 2 до 5 років, а інколи і більше. Майстер був зобов'язаний забезпечити учнів одягом та харчами⁸. Навчитися кравецькому ремеслу прагнули не лише міщани. Досить часто поміщики з навколишніх сіл віддавали своїх підданих селян у «науку», щоб мати власних кваліфікованих працівників.

Своєрідною була структура риболовецького цеху. Його основу складали рибальські курені, об'єднані спільною власністю на рибальські засоби — човни, неводи та інші снасті. Очоловав кожний курінь, до складу якого входило близько десяти осіб, отаман, обраний із найбільш досвідчених заможних рибалок. Існують цікаві свідчення про цехову хоругву, що зберігалася на подільському дворі: «Корогва була із зеленого штофу (шовку. — В. Щ.), посередині якого був чотирикутник із жовтого штофу, навкруги вона була обкладена лиштвою з сукна й обшита шнуром»⁹. Це знамено майоріло на чолі цехової колони під час урочистостей. Денний вилов перевозився у спеціальні чани для живої риби, діжки для її соління, холодильники, льохи та декілька торгових лавок. Частина отриманих коштів йшла на загальні потреби цеху, зокрема для поточних витрат та облаштування цехової світлиці. Крім того, як і інші цехи, риболовецький брав участь у магістратських зборах, а також вносив 5 рублів на одну із міських церков¹⁰.

Особливою заможністю вирізнявся різницький цех, двір якого також розташовувався на Подолі. Територія в шість тисяч сажнів містила цехову хату, льох, кухню, сад. М'ясо та шкіра продавалися під наглядом цехової старшини в 11 цехових лавках на Подолі, Печерську, в рундуках м'ясних рядів інших міських базарів. Обов'язками цеху було стеження за санітарними нормами, зокрема, щоб м'ясо продавалося лише свіже.

До гончарного цеху входили ремісники, які виготовляли глиняний посуд, цеглу, кахлі та укладачі печей. Для нормального функціонування виробництва майстру-гончару необхідно було мати відповідний реманент та спеціальний двір, який на початку XVIII ст. коштував понад 60 рублів. Такими статками на той час володів далеко не кожен гончар, тому значна частина їх змушена була працювати як наймані робітники. На 1794 р. у Києві свої двори мало лише 26 осіб¹¹.

Згідно з Жалуваною грамотою містам від 21 квітня 1785 р. на київські цехи або ж управи поширювалося загальнодержавне законодавство, яке чітко регламентувало їх діяльність. Зокрема, в одному з пунктів зазначалося «управе дать ремесленное положение, ремесленной значик и управную печать, и дозволяется управе или цеху иметь место для схода ремесленников, где хранить ремесленное положение, ремесленной значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода»¹². Цехи підпорядковувалися міському магістрату, займатися виключно одним

⁶ Устав киевского цирюльничкого цеха 1776 года // Киевская Старина. — 1883. — № 11. — С. 474.

⁷ Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів. — К., 1927. — С. 34.

⁸ Лазаревська К. Зазнач. твір. — С. 300.

⁹ Там само. — С. 283.

¹⁰ Карачківський М. Зазнач. твір. — С. 41.

¹¹ Лазаревська К. Зазнач. твір. — С. 295.

¹² Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. — М., 1987. — Т. 5. — С. 96.

видом ремесла. Майстри і підмайстри мали бути у всьому послушні цехмістру.

З часом все більшу частину продукції почали виробляти позацехові ремісники, так звані «партачі». Вони самостійно здобували необхідну сировину та працювали на замовника. Свої товари ці ремісники поштучно збували на ярмарках або продавали гуртом купцям і перекупникам. Більшість із них були підданими київських монастирів. Окремі позацехові ремісники в нагороду за працю користувалися невеликими ділянками землі, інші, зокрема робітники типографій, столярі, шевці, ковалі, — отримували річну або поденну плату. Серед них нерідко зустрічалися емігранти — вихідці із південнослов'янських земель — болгари, хорвати, серби та ін.

У другій половині XVIII ст. кількість позацехових ремісників у Києві значно зросла. Переважна їх більшість поступово перетворювалося в найманих робітних людей. А концентрація засобів виробництва в руках заможних підприємців створювала підґрунтя для розвитку мануфактури. Декілька підприємств мануфактурного типу виникло вже в 20-х роках XVIII ст., а згодом вони набули розвитку, як і у всій Україні, особливо в промислах.

Головними власниками київських винокурень був міський магістрат та монастирі — Софійський, Михайлівський, Печерський. Винокурінням також активно займалася козацька старшина, заможне міщанство та деякі цехи. У переважній більшості винокурні були примітивними. Їх обладнання складалося із котла, труби і патрубків. Великі винокурні розташовувалися у спеціально побудованих приміщеннях. У них використовувалося технічно більш складне обладнання. Про характер винокурного виробництва підприємства мануфактурного типу можна судити із опису інвентарю однієї із винокурень Києво-Печерської лаври за 1765 р. У винокурні було 5 глиняних печей, 3 мідних казани, до кожного з яких приєднувалося по 3 мідні труби, мідна баня з шапкою, казан затиральний, 5 залізних дверцят до пічок, 5 великих і 4 менших коновок, 3 черпаки тощо¹³.

Винокурні підприємства діяли як у центрі міста, так і на його околицях. У 60-х роках XVIII ст. на Куренівці та Пріорці їх налічувалося 62¹⁴. З 1725 по 1766 р. лише в Хрещатицькій долині було засновано 14 винокурень, а до 1778 р. їх кількість зросла до 22. Особливо широкого розмаху набуло винокуріння на Подолі. У магістратських шинках реалізовувалося на рік 25–30 тисяч відер

горілки, що приносило магістрату 10 тис. рублів чистого прибутку¹⁵. Обслуговували винокурні майстри і допоміжні працівники. За свою працю на одному із подільських виробництв щоденно винокуру платили 25 коп., а із семи робітників двоє отримували по 8 рублів за рік, а один — 7 рублів¹⁶.

Києво-Печерська лавра володіла 21 винокурнею. Вони працювали на монастирському і привозному зерні. Крім того, у лаврських лавках йшла жвава торгівля скупленою горілкою, що приносило монастирю величезні прибутки¹⁷.

Значні статки від винокуріння отримувала і козацька старшина. Київському сотнику Михайлу Гудимі належала винокурня на шість котлів, яка давала 1200 відер горілки на рік. Чистий прибуток від господарства складав 50 рублів щороку¹⁸. Військовому товаришу греку за походженням Павлу Іотію належало підприємство на два котли, яке він відстояв у тривалому суперництві з магістратом у 1759 р.¹⁹

В умовах забудови міста у другій половині XVIII ст. помітно розширилося виробництво цегли. На кожному із заводів працювало по 10–15 найманих робітників. Так, цегельне підприємство на Звіринецькій слободі, яке належало київському купцю Михайлу Григоренку та міщанину Тимошу Зарєбні, мало щорічний чистий прибуток у 120 рублів.²⁰ Досить широко наймана праця застосовувалася і на гутах Києва, які мали державну підтримку. Зокрема, у царському указі за 1720 р. наголошувалося: «Зеркальные стекляные заводы завести в Киеве в пристойном месте и на тех заводах делать зеркальные стекла и хрустальную посуду»²¹. Для забезпечення заводу кваліфікованою робочою силою та інструментами було наказано привезти до Києва із Воробійовських скляних заводів Москви іноземних майстрів. Асортимент гутного виробництва був різноманітним: просте і кришталеве скло, столовий і аптечний посуд, ліхтарі, лампи тощо.

Імперська влада намагалася стимулювати підприємницьку діяльність у Києві. Серед мануфактурних закладів помітно виділявся державний шовковий завод, відкритий у 1725 р. на Подолі. На території двох куплених міщанських дворів почав працювати колектив на чолі зі спеціально

¹⁵ Лучицкий И. Указ. соч. — С. 18, 73.

¹⁶ Там же. — С. 13.

¹⁷ Там же. — С. 22.

¹⁸ Там же. — С. 13.

¹⁹ Бельковский И. Киевский обыватель грек Иотий (1741–1761) // Киевская Старина. — 1895. — № 7–8. — С. 4–9.

²⁰ К.И. Материалы, относящиеся к истории зверинецкого квартала Печерской части г. Киева // Киевская Старина. — 1895. — № 7–8. — С. 18.

²¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Т. 6. — С. 124.

¹³ Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 59.

¹⁴ Андриевский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. — К., 1882. — Вып. 3. — С. 39–81.

запрошеним з-за кордону майстром Йоганном Філієром. Він був зобов'язаний налагодити виробництво шовку і за чотири роки навчити своєму ремеслу 10–12 учнів та надати їм «присяжні атестації»²². На схилах Дніпра і в Кловській долині були закладені великі тутові сади для вирощування шовкопряда²³. За перше десятиліття свого існування завод випустив більше трьох пудів шовку, значна частина якого була відправлена до імперської столиці.

Вихідці з балканських країн Степан Михайлов та Іван Дірей ще в 1724 р. заснували у Києві приватний завод з виробництва шовкових тканин, а з від'їздом Філієра до Петербурга стали управителями державного підприємства²⁴. Очевидно, ця галузь була високоприбутковою, тому що невдовзі відкрилася шовкова мануфактура Юрія Леонтьєва. В указі державної комерц-колегії на ім'я київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха від 20 червня 1735 р. наголошувалося «дабы тот завод содержал не под единым только видом, но и действительно и потом к тому заводу учеников и работников принимать ему вольных и свободных людей и содержать своим коштом и в том произведении иметь ему прилежное рачение, дабы то шелковое дело могло размножиться»²⁵. Хоча на цих підприємствах налагодити виробництво у великих масштабах не вдалося.

У 1764 р. на території Вознесенського монастиря Печерська розпочалося будівництво заводу із назвою «Арсенальні майстерні» кошторисом у 50 тис. рублів. Керівником зведення арсеналу був інженер-генерал Карл Шардон²⁶. Там виготовлялися та ремонтувалися різні види озброєння, в тому числі й артилерійське. Військові потреби, зокрема під час російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст., зумовили швидкі темпи розвитку підприємства. Спочатку на ньому працювали російські солдати із печерського гарнізону, а згодом штат почав поповнюватися вільнонайнятими робітниками.

Помітний поступ спостерігався у харчовій галузі, зокрема борошномельній, хлібопекарській та кондитерській. Водяні млини працювали на Дніпрі та на багатьох його притоках в межах міста й передмістя. Хліб збувався на всіх міських ярмарках та в лавках. При імператриці Єлизаветі Петрівні з Петербурга до Києва для заготівлі варених фруктів був посланий майстер Франц Андреас з учнями Олексієм Долговим та Іваном Ганцом²⁷. Із 80-х років XVIII ст. у місті почали функціону-

вати кондитерські мануфактурні майстерні. Їх продукція успішно збувалася на місцевому ринку і вивозилася у центральні райони Росії та навіть за кордон. Особливою популярністю серед цих підприємств користувалися фабрики родини Балабухів з виробництва сухого варення, цукатів, цукерок та пастили.

Широкі схили Андріївської гори займав «огорог лікарських рослин», продукція якого поступала в київські аптеки, зокрема гарнізонну на Печерську і приватну на Подолі, а також вивозилася до Петербурга та Москви. Поблизу Вознесенського узвозу, що поєднував Поділ і Печерськ, були розбиті виноградні сади.

Важливу роль в економічному розвитку міста продовжували відігравати монастирі, які володіли величезними земельними та лісовими угіддями як в Києві, так і за його межами. Господарство Києво-Печерської лаври складалося із десятків вотчин у Київському, Козелецькому, Ніжинському, Остерському та Чернігівському уїздах. В одній із найбагатшій із них, Пакульській, розорювалося понад 1000 десятин землі, малося 130 тисяч десятин лісу та інших цінних угідь. У монастирській вотчині діяло п'ять винокурень, три гути, дві паперові мануфактури, 12 водяних та 2 вітряних млини, рудня та багато іншого. На цих підприємствах працювало близько 850 монастирських селян²⁸.

Урядовим указом від 5 липня 1798 р. київському магістрату було дозволено спорудження у приміщенні бувшого Межигірського монастиря фаянсової фабрики. У ньому, зокрема, наголошувалося: «отдать под ту фабрику место погоревшего и упраздненного Межигорского монастиря с состоящим в окрестности оного и оставшимся от пожара разным строением... из крестьян казенного селения Петровцев, в делании глиняной посуды упражняющихся, выбрать для сей новозаводимой фаянсовой фабрики надобное без излишества число способных работников и мальчиков, к обучению коих и причислить к фабрике без розбивки целыми семействами»²⁹. Умови праці вільнонайнятих робітників та кріпаків, які фактично відбували там панщину, були важкими, а робочий день тривав до 15 годин. За найменшу провину працівників штрафували і жорстоко карали. Відсутність законодавства давала змогу підприємцям диктувати найманам робітникам свої правила.

Розвиток ремісничого та мануфактурного виробництва поряд із землеробством, тваринництвом та садівництвом зумовив пошквдження

²² Андриевский А.А. Указ. соч. — Вып. 8. — С. 43.

²³ Лучицкий И. Указ. соч. — С. 22.

²⁴ Андриевский А.А. Указ. соч. — Вып. 8. — С. 44.

²⁵ Там же. — Вып. 3. — С. 145–146.

²⁶ Иконников В.С. Указ. соч. — С. 56.

²⁷ Андриевский А.А. Указ. соч. — Вып. 3. — С. 155; Иконников В.С. Указ. соч. — С. 30.

²⁸ Крикотун В. Як жили селяни-кріпаки Києво-Печерської лаври. — К., 1958. — С. 5.

²⁹ Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 9. — С. 333.

торгівлі в Києві. Переважна більшість промислових виробів та сільськогосподарської продукції збувалася на Подільському ринку. Торгові ряди налічували десятки лавок і торгових яток. Зростаючий попит на продукти харчування і товари широкого вжитку стимулював розвиток постійного обороту. Різноманітним був і асортимент товарів. У документах зафіксовані їх переліки: хліб, олія, сало, вино, мед, пиво, риба, м'ясо, овочі, фрукти, тютюн, залізо, скло, дерев'яний посуд, будівельний ліс тощо³⁰. Основний прибуток місту давала торгівля горілкою та вином. У 40-х роках XVIII ст. монопольний продаж місцевих напоїв приносив магістратському бюджету 67,5 % коштів³¹. Тричі на рік у великих торгових рядах відбувалися грандіозні ярмарки: Соборна — на другу неділю Великого посту, Миколаївська — в травні й Успенська — в серпні, які тривали по 8 днів³².

Київський магістрат всіляко обстоював інтереси місцевих торговців. За клопотання вїта Дмитра Полоцького у 1710 р. вийшла царська грамота, в якій визначалося «приезжим в Киев торговым людям, на обиду киевским мещанам, в лавках не сидеть и никаких товаров в локти, фунты и золотники не продавать»³³. Контроль за торгівлю здійснювала й гетьманська адміністрація. В універсалі Івана Скоропадського від 24 квітня 1714 р. наказувалося «усім тим, хто, прибувши до Києва, бажає торгувати вином, повинен від усяких вин — чи то волоських, чи угорських, чи інших, в залежності від ємності бутилів та бочок, сплачувати скотну та шинкову повинність київському магістрату без жодної відмови»³⁴.

Роздрібна торгівля на Подолі тривалий час заборонялася як приїжджим купцям, так і «ратним людям», що неодноразово підтверджувалося указами російського уряду. А універсалом гетьмана Івана Мазепи від 25 листопада 1703 р. у Києві заборонялося козакам і духовним особам шинкування «явно чи таємно», через що київський магістрат зазнавав значних збитків³⁵. Лише окремим козацьким старшинам згодом вдалося налагодити самостійну торгівлю. Так, полковий осавул Павло Гудима, власник чотирьох лавок на Подолі, здобув

право на торгівлю у місті після тривалих позовів з магістратом при підтримці гетьмана. В універсалі Кирила Розумовського від 30 жовтня 1751 р. містився дозвіл Гудимі на вільне шинкування та торгівлю «в нижнем городе Киева» з посиленням на стародавні козацькі права і вольності³⁶.

Поряд зі зростанням товарного попиту та встановленням правил торгівлі мав місце самовільний збут товарів без сплати податку. Очевидно, масштаби такого явища зумовили відповідну реакцію влади як магістратської, так і гетьманської. Прикладом такої стурбованості може бути поява універсалу Івана Скоропадського від 18 травня 1719 р. У ньому зазначалося, що «монастирські піддані не повинні свою горілку потайки чи вільно на шкоду ратуші продавати і, купуючи привозну горілку, не осмілювалися перепродувати її»³⁷.

Аналогічні заходи стосувалися й іншого монопольного продукту — тютюну. Так, згідно з контрактом 1758 р., право на його монопольну торгівлю в місті отримали московські купці Петро Каблуков і Максим Алісов. Маючи інформацію про її порушення, вони ініціювали спеціальне розслідування. Під час проведення заходу було заарештовано сімох місцевих купців, які вели торгівлю тютюном не лише в Києві, але й за його межами³⁸.

Загальну картину міської торгівлі в другій половині XVIII ст. характеризують магістратські відомості за 1775 р. У них було зазначено, що місцеві міщани в переважній більшості і деякі цехові ремісники торгують у крамницях німецькими та великоросійськими різними товарами з шовку, паперу, хутра, заліза, а деякі здійснюють торгівлю за кордоном в Польщі, Австрії, Сілезії та Саксонії, куди возять різноманітні товари³⁹. Все більше розширялася географія торговельних стосунків Києва із закордоном. Крім російських купців із Петербурга, Москви, Тули, Орла, Курська, до міста прибували торгові валки з балканських країн. Болгарія поставляла сукно, тканини із бавовни, каракуль, Молдавія і Угорщина — вино. З Балкан привозили транзитні східні товари — оливкову олію, мигдаль, фініки, ізюм, цитрусові⁴⁰. У свою чергу київські купці перегаляли великі гурти худоби в Сілезію і до Гданська,

³⁰ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів. — К., 2005. — С. 234.

³¹ Молчановский Н. Бюджеты г. Киева в середине XVIII века // Киевская Старина. — 1898. — № 1. — С. 67.

³² Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 20.

³³ Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. — К., 1929. — С. 39.

³⁴ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 197–198.

³⁵ Лазаревский А. Гетманские универсалы о киевском городском хозяйстве (1677–1719 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — 1902. — Кн. 16. — Вып. 4. — С. 78.

³⁶ Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская Старина. — 1886. — № 12. — С. 687.

³⁷ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 200.

³⁸ Андриевский А. Табачная контрабанда среди киевских мещан // Киевская Старина. — 1891. — № 11. — С. 261–262.

³⁹ Иконников В.С. Указ. соч. — С. 63; Описи Київського намісництва. — С. 21.

⁴⁰ Інкін В.Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII столітті. — Львів, 1959. — С. 61; Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 233.

а поверталися звітти з промисловими товарами, їздили до Волощини за вином, чорносливом, горіхами та бакалією⁴¹. У торгових операціях брали участь, крім українських, болгарські, молдавські, польські, російські, грецькі та сербські купці.

Розвитку торгівлі в Києві помітно посприяло переведення в 1797 р. із Дубна на Волині Хрещенського контрактного ярмарку, який збирався двічі на рік на Житньоторговій площі Подолу. До міста приїжджали поміщики, дворяни, купці з Волині, Поділля, Лівобережжя, Москви, Калуги, Костроми⁴². Для їх проживання під час ярмарків був побудований гостинний

двір. На торгах підписувалися угоди про оптову продажу сільськогосподарської та промислової продукції на великі суми. Контрактні ярмарки накладали помітний відбиток на становище київської громади, пожвавлювалося життя місцевих ремісників та торгівців, місто ставало більш багатолюдним.

Отже, протягом XVIII ст. у Києві, незважаючи на наявність стагнаційних процесів прикордонного міста, ремесло поступово переростало в дрібнотоварне виробництво, яке обслуговувало ринок. Помітні зміни відбулися і в організації промислів, їх технічному оснащенні, обсягах і характері виробництва. З'явилися підприємства мануфактурного типу, на яких широко застосовувалася наймана праця. Успіхи промислового розвитку зумовили пожвавлення торгівлі — від місцевої до контрактної, тісно пов'язаної із зовнішньоекономічними контактами киян.

⁴¹ Андриевский А. Жалоба киевского магистрата на карантинных откупщиков 1750 г. // Киевская Старина. — 1891. — № 5. — С. 311–312.

⁴² Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 225.

ДЖЕРЕЛА

1. Андриевский А. Жалоба киевского магистрата на карантинных откупщиков 1750 г. / А. Андриевский // Киевская Старина. — 1891. — № 5. — С. 311–312.
2. Андриевский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / А. Андриевский. — К., 1882. — Вып. 3. — 174 с.; 1885. — Вып. 8. — 223 с.
3. Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия / А. Андриевский // Киевская Старина. — 1886. — № 12. — С. 664–708.
4. Андриевский А. Табачная контрабанда среди киевских мещан / А. Андриевский // Киевская Старина. — 1891. — № 11. — С. 259–266.
5. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва / М.Ф. Берлинський. — К. : Наукова думка, 1991. — 318 с.
6. Закревский Н.В. Описание Киева / Н.В. Закревский. — К., 1889. — Т. 1. — 278 с.
7. Иконников В.С. Киев в 1654–1855 г. Исторический очерк / В.С. Иконников. — К., 1904. — 355 с.
8. Інкін В.Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII столітті / В.Ф. Інкін. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1959. — 90 с.
9. Історія Києва: в 3 т., 4 кн. — Т. 1: Київ в період пізнього феодалізму і капіталізму. — К. : Наукова думка, 1986. — 439 с.
10. Історія Києва: від княжої доби до сьогодення. Зб. докум. і матеріалів. — К. : Книги XXI, 2005. — 772 с.
11. Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів / М. Карачківський. — К., 1927. — 54 с.
12. К.И. Материалы, относящиеся к истории зверинецкого квартала Печерской части г. Киева // Киевская Старина. — 1895. — № 7–8. — С. 14–20.
13. Крикотун В. Як жили селяни-кріпаки Києво-Печерської лаври / В. Крикотун. — К., 1958. — 13 с.
14. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / ред. М. Грушевський. — К. : Держвидав України, 1926. — С. 275–307.
15. Лазаревский А. Гетманские универсалы о Киевском городском хозяйстве (1677–1719 гг.) / А. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — 1902. — Кн. 16. — Вып. 4. — С. 73–83.
16. Лучицкий И. Киев в 1766 году / И. Лучицкий // Киевская Старина. — 1888. — № 1. — С. 1–74.
17. Молчановский Н. Бюджеты г. Киева в середине XVIII века / Н. Молчановский // Киевская Старина. — 1898. — № 1. — С. 64–83.
18. Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики / О. Оглоблин // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 9. — С. 332–342.

19. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К. : Наукова думка, 1989. — 390 с.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 6. — 815 с.
21. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / О.М. Пономарьов. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1971. — 183 с.
22. Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. — Москва : Юридическая литература, 1987. — Т. 5. — 528 с.
23. Устав киевского цирюльничьего цеха 1776 года // Киевская Старина. — 1883. — № 11. — С. 470–476.
24. Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування / Д. Щербаківський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / ред. М. Грушевський. — К. : Держвидав України, 1926. — С. 217–274.
25. Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. / В. Щербина. — К., 1929. — 49 с.

REFERENCES

1. Andrievskii A. Zhaloba kievskogo magistrata na karantinyh otkupshchikov 1750 g. / A. Andrievskii // Kievskaiia Starina. — 1891. — № 5. — S. 311–312.
2. Andrievskii A.A. Istoricheskie materialy iz arkhiva Kievskogo gubernskogo pravleniia / A. Andrievskii. — K., 1882. — Vyp. 3. — 174 s.; 1885. — Vyp. 8. — 223 s.
3. Andrievskii A. Kievskie smuty serediny proshlogo stoletia / A. Andrievskii // Kievskaiia Starina. — 1886. — № 12. — S. 664–708.
4. Andrievskii A. Tabachnaia kontrabanda sredi kievskikh meshchan / A. Andrievskii // Kievskaiia Starina. — 1891. — № 11. — S. 259–266.
5. Berlinskiy M.F. Istoriia mista Kiieva / M.F. Berlinskiy. — K. : Naukova dumka, 1991. — 318 s.
6. Zakrevskii N.V. Opisanie Kiieva / N.V. Zakrevskii. — K., 1889. — T. 1. — 278 s.
7. Ikonnikov V.S. Kiiev v 1654–1855 g. Istoricheskie ocherk / V.S. Ikonnikov. — K., 1904. — 355 s.
8. Inkin V.F. Narys ekonomichnogo rozvytku Lvova u XVIII stolitti / V.F. Inkin. — Lviv : Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1959. — 90 s.
9. Istoriia Kyieva: v 3 t., 4 kn. — T. 1: Kyiv v period piznoho feodalizmu i kapitalizmu. — K. : Naukova dumka, 1986. — 439 s.
10. Istoriia Kyieva: vid kniazhoi doby do siohodennia. Zb. dokum. i materialiv. — K. : Knyhy XXI, 2005. — 772 s.
11. Karachkivskiy M. Arkhivna spadshchyna kyivskykh tsekhiv / M. Karachkivskiy. — K., 1927. — 54 s.
12. K.I. Materialy, otnosiashchiiesia k istorii zverinetskogo kvartala Pecherskoi chasti g. Kiieva // Kiievskaiia Starina. — 1895. — № 7–8. — S. 14–20.
13. Krykotun V. Yak zhyly seliany-kripaky Kyievo-Pecherskoi lavry / V. Krykotun. — K., 1958. — 13 s.
14. Lazarevska K. Kyivski tsehy v druhiy polovyni XVIII ta na pochatku XIX viku / K. Lazarevska // Kyiv ta yogo okolytsia v istorii i pamiatkakh / red. M. Hrushevskiy. — K. : Derzhvydav Ukrainy, 1926. — S. 275–307;
15. Lazarevskiy A. Getmanskie universal'y o kievskom gorodskom hoziaistve (1677–1719 gg.) / A. Lazarevskii // Chtenia v Istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa. — 1902. — Kn. 16. — Vyp. 4. — S. 73–83.
16. Luchitskii I. Kiev v 1766 godu / I. Luchitskii // Kievskaiia Starina. — 1888. — № 1. — S. 1–74.
17. Molchanovskii N. Biudzhety g. Kiieva v seredine XVIII veka / N. Molchanovskii // Kievskaiia Starina. — 1898. — № 1. — S. 64–83.
18. Ogloblyn O. Arkhiv Kyievo-Mezhyhirskoi fabryki / O. Ogloblyn // Zapysky istoryko-filolohichnogo viddil'u VUAN. — Kn. 9. — K., 1926. — S. 332–342.
19. Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80 rokiv XVIII st. — K. : Naukova dumka, 1989. — 390 s.
20. Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda. — Sankt-Peterburg, 1830. — T. 6. — 815 s.
21. Ponomariov O.M. Rozvytok kapitalistichnykh vidnosyn u promyslovosti Ukrainy XVIII st. / O.M. Ponomariov. — Lviv : Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1971. — 183 s.
22. Rossiiskoe zakonodatelstvo X–XX vv.: v 9 t. — T. 5. — Moskva : Yuridicheskaiia literatura, 1987. — 528 s.
23. Ustav kievskogo tsiriulnitskogo tsekha 1776 goda // Kievskaiia Starina. — 1883. — № 11. — S. 470–476.
24. Shcherbakivskiy D. Relikvii staroho kyivskoho samovriaduvannia / D. Shcherbakivskiy // Kyiv ta yogo okolytsia v istorii i pamiatkakh / red. M. Grushevskiy. — K. : Derzhvydav Ukrainy, 1926. — S. 217–274.
25. Shcherbyna V. Dokumenty do istorii Kyieva 1494–1835 rr. / V. Shcherbyna. — K., 1929. — 49 s.

Виталий Щербак

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КИЕВА В XVIII в.

В статье освещена динамика развития ремесла, промыслов и торговли Киева в XVIII в. Главное внимание акцентируется на причинах и тенденциях эволюции социально-экономической жизни украинского города периода Гетманщины.

Ключевые слова: Киев, киевляне, ремесло, промыслы, торговля.

Vitalii Shcherbak

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN KYIV IN 18 CENTURY

During the 18th century there have been substantial changes in all areas of political, economic and socio-cultural development in early modern Ukrainian state. Mostly transformational processes in Russia, which entered the era of absolutism, conditioned them. The comprehensible intention of the imperial regime was the unification of social life on controlled territory, that affected infrastructure development and urban life of the Hetman State.

Craft production in Kyiv of 18th century continued to operate under the old guild system. An essential feature of guild activity was regulation of production and sale of craft goods that greatly restricted their development. However, if in the 40s the number of workers in the craft field reached about two thousand people, then in twenty years their number doubled. The most numerous were cobbler, tailor, furrier and blacksmith shops.

The concentration of production in the hands of wealthy business persons created the foundation for the emergence and development of manufactory, especially in such fields as: distillation, glass production, bricks production, silk, and food industry. These enterprises usually employed workers, which were interested in the results of their labor.

The development of craft and manufacturing production, along with agriculture, animal husbandry and gardening led to revival of trade in Kyiv. The vast majority of manufactured and agricultural products were sold at Podilskyi market. Three times a year in the big strip mall the grand fairs were held — Soborna, Mykolaivska and Uspenska, which lasted for 8 days. The geography and trade relations of Kyiv with foreign countries expanded. Except Russian merchants, merchant caravans from Balkan countries came to town, from where transit of oriental goods were brought in.

Key words: Kyiv, Kyivans, craft, manufacturing, trade.

Дата надходження статті до редакції: 14.03.2017 р.

Евген Ковальов

КИЇВСЬКИЙ ТЕКСТ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА (ДО ДВОХСОТЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІСТОРИКА)

У статті йдеться про образ Києва, створений Миколою Костомаровим (1817–1885) — видатним вченим-істориком і громадським діячем. Костомарівська візія Києва — реального міста XIX ст., об'єкта історичних студій та ідеологічного конструкта — характеризується як складна мережа концептів («Київ — столиця» тощо).

Ключові слова: Микола Костомаров, київський текст, історія Києва, історіографія, столиця.

Микола Іванович Костомаров належить до найцікавіших постатей XIX ст. Це був інтелектуал, ідеї якого стали невід'ємною частиною концептуального підґрунтя модерної України, видатний репрезентант романтичної історіографії — «історик-художник»¹.

Метою цієї розвідки є характеристика «київського тексту» М.І. Костомарова, тобто сукупності концептуальних питань, дотичних до Києва, які були порушені в його наукових, публіцистичних, художньо-літературних, мемуарних творах. Нашою дослідницькою ціллю є осягнення смислового наповнення костомарівського образу Києва, принаймні як постановка проблеми.

З Києвом були пов'язані важливі події життя М.І. Костомарова². Відколи він, молодий вихованець Харківського університету, захопився студіюванням української історії доби Богдана Хмельницького, йому хотілося на власні очі бачити край, де сталися головні події Хмельниччини. М.І. Костомаров починає клопотатися про посаду в Київському навчальному окрузі. Йому було запропоновано місце вчителя у Рівненській гімназії. Прийнявши цю пропозицію, він мав з'явитися до окружного начальства. З цієї нагоди він і прибув уперше в своєму житті до Києва. Це сталося у жовтні 1844 р. У написаній на схилі життя «Автобіографії» М.І. Костомаров описав тогочасний Київ без пієтету, якого можна було б очікувати від «історика-художника», без звичних для романтиків захоплених розповідей про красу київських краєвидів і старожитностей. Навпаки, він доволі реалістично описує всю непоказність тодішнього Києва: незабудовані,

брудні в дощову погоду та погано освітлені вулиці, численні вбогі хатини тощо. З пам'яток в його спогадах згадується лише Софія Київська: «осматривал ее с большим любопытством»³. «Мне, приехавшему из Харькова, — підсумовує М.І. Костомаров, — Киев показался как город гораздо хуже последнего»⁴. При цьому, однак, він ретроспективно зазначає, що той «старосвітський» Київ, який йому довелося побачити в молодості, вже зник (ідеться про 70-ті рр. XIX ст.). Тож М.І. Костомаров став свідком перетворення Києва на модерне європейське місто, наростання у ньому контрастності між старовиною та новизною.

У серпні 1845 р. М.І. Костомаров оселився у Києві, отримавши посаду вчителя Першої київської гімназії. Незабаром, у 1846 р., він став викладачем Університету св. Володимира — ад'юнктом по кафедрі руської історії. Відтак у Києві розпочалася його професорська кар'єра⁵.

Попри певну невпорядкованість міського життя, що нагадувала про себе браком бруківки на вулицях та іншими побутовими незручностями, котрі надавали місту вельми провінційний вигляд, у середині XIX ст. Київ з його університетом був, безперечно, культурним осердям Наддніпрянської України. Тому в Києві М.І. Костомаров опинився у дуже сприятливому для творчого піднесення інтелектуальному середовищі. Вже в перші відвідини Києва він спізнався з Михайлом Максимовичем та Пантелеймоном Кулішем⁶. Згодом, оселившись у Києві, він ще заприязнився з Тарасом Шевченком, Опанасом Маркевичем, Миколою Гулаком, Василем Білозерським⁷.

¹ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.). — К., 2014. — Ч. 1. — С. 208–225.

² Микола Костомаров: віхи життя і творчості: енциклопедичний довідник. — К., 2005. — С. 197–198.

³ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 462.

⁴ Там само. — С. 463.

⁵ Там само. — С. 476.

⁶ Там само. — С. 462.

⁷ Там само. — С. 473–480.

У київському культурно-інтелектуальному середовищі сформувався Кирило-Мефодіївське товариство, яке стало важливим етапом в українському національному русі⁸. М.І. Костомарову належить найважливіший програмовий документ кирило-мефодіївців — «Книга буття українського народу» («Закон Божий»). У цьому тексті йдеться про звільнення слов'янських народів під проводом України від соціального і національного поневолення з єднанням їх на засадах християнського євангельського братерства⁹. Немає жодного сумніву, що євангельська мораль і християнське просвітництво стали базовими концептами ідеології кирило-мефодіївців під безпосереднім впливом київського культурного середовища, оскільки ще із середньовіччя за Києвом закріпився статус осердя східнослов'янського християнства («руського Єрусалима»), що унаочнювалося численними прочанами, які прибували для поклоніння київським святинам. Християнська сакральність була головною ознакою Києва в інтелектуальній культурі доби кирило-мефодіївців, що, вочевидь, і спричинило внесення євангельської моралі в систему їх ідеологічних координат.

О.І. Салтовський слушно назвав ідеологію кирило-мефодіївців «києвоцентричною»¹⁰. Найвиразніше це проявилось у написаній М.І. Костомаровим у 1846 р. повісті «Панич Наталич», що містить «дивне пророцтво» щодо відродження слов'янства:

«Свободные, благородные, согретые любовью к Христу, единому царю и учителю, соберутся славяне с берегов Волги, Дуная, Вислы, Ильменя, с поморья Адриатического и Камчатского в Киев, град великий, столицу славянского племени, воспеть гимн Богу на всех языках своих и представители всех племен, воскресших из настоящего унижения, освобождены от чуждых цепей, возсядут на горах сих, загремит вечею колокол у св. Софии, возрадуются благочестивые, устроятся коварные, суд правды и равенства воцарится, и тогда исполнится предречение Андрея и будет благодать на горах сих и будет благодать над всею славянщиною.

Вот, незнакомец, судьба вашего племени, его будущая история, связанная тесно с Киевом, и оттого-то твою душу наполняет чувство таинственное, святое и вместе сладостное, как надежда, и вместе томительное, как долгое ожидание. Верь мне, это будет, будет, будет. Ты,

⁸ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 177–178.

⁹ Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1. — С. 152–169.

¹⁰ Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). — К., 2002. — С. 154.

странник, в Киеве и предчувствуешь будущее возрождение внуков своих, кров свой, всякий славянин тоже прибудет в Киев, тоже почувствует, ибо здесь поднимается завеса тайная, явится безвестное»¹¹.

У цьому літературному ескізі (повість залишилася незавершеною) ми маємо явну ремінісценцію київської прощі, на яку вирушають мешканці всіх теренів слов'янського світу, а Київ постає як загальнослов'янський осередок, столиця слов'янського Царства Божого. У М.І. Костомарова київська проща стає архетипом, своєрідною моделлю слов'янського «відродження».

У 1847 р. М.І. Костомарова разом з іншими кирило-мефодіївцями було заарештовано. На нього чекало ув'язнення та заслання. Згодом, після звільнення, він мешкатиме в Петербурзі, буваючи в Києві лише наїздами (зокрема 1874 р., коли братиме участь у III Археологічному з'їзді). Проте київська тематика і надалі цікавитиме його.

У 1861 р. у петербурзькому часопису «Основа», друкованому органі українофілів, М.І. Костомаров опублікував науково-публіцистичну розвідку «Дві руські народності», в якій доводив національну самобутність українців («южнорусского народа»), їхню культурну окремішність від росіян («великорусского народа»). Окреслюючи відмінності в характерах обох «русских народностей», він звертає увагу на історію Києва, в якій, на його думку, явлені сутнісні риси української вдачі.

На думку М.І. Костомарова, Південній Русі з центром у Києві був властивий федеративний лад, заснований на свободі та індивідуалізмі. Тому Київська Русь не могла стати централізованою державою. Він зазначає з цього приводу: «Киев никак не годился быть столицей централизованного государства; он не искал этого, он даже не мог удержать первенства над федерацией, потому что не сумел организовать ее. В натуре южно-русской не было ничего насилующего, нивелирующего, не было политики, не было холодной рассчитанности, твердости на пути к предначеченной цели»¹². Відтак Київ протиставляється Володимирі-на-Клязьмі, в історії якого виявляється великоросійський ідеал централізації та колективізму. «В XII веке Владимир в исторической жизни является зерном великороссии и вместе с тем Русского единогодержавного государства; те начала, которые развили впоследствии целость русского мира, составили в зародыше отличительные черты этого города, его силу

¹¹ Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т.1. — С. 262–263.

¹² Костомаров Н. Две русские народности // Основа. — 1861. — № 3. — С. 47.

и прочность», — зауважує М.І. Костомаров¹³. Він, крім того, відзначає, що Київ став для Володимира взірцем столичного статусу. У Володимирі були імітовані атрибути Києва — Золоті ворота тощо («Вместо Киева южного, явился на восток другой Киев — Владимир»¹⁴). Проте обидва міста залишалися антитезами, концентруючи в собі всі ті відмінності, які розмежовували «дві руські народності». М.І. Костомаров пише: «Но нельзя было старого Киева оторвать от днепровских гор: те же отростки под северо-восточным небом, на чужой почве, выросли иначе, иным деревом, другие плоды принесли»¹⁵. Втім, наприкінці «Двох руських народностей» М.І. Костомаров висловився за єднання «великорусів» і «малорусів», що існуватимуть спільно, взаємодоповнюючи один одного, при збереженні їх окремішності, однак не зазначив при цьому, чи міг би такий синтез виявитися в ідеї столиці чи столиць для всього східного слов'янства. Проте до цієї вельми важливої ідеї він ще повернеться.

Загалом розмірковування М.І. Костомарова щодо значущості столичних міст в історії східних слов'ян було спробою ревізії того, що згодом Михайло Грушевський поймає «звичайною схемою руської історії», в якій віхами історичного процесу, як послідовного розвитку державності, вважалися перенесення столиць (з Києва до Володимира, звідтіля — до Москви та, зрештою, до Петербурга). М.І. Костомаров показав, що Київ і Володимир передусім являли собою символи окремішності двох східнослов'янських етнокультурних спільнот («народів» або «народностей») — «малорусів» і «великорусів».

У 1868 р. Микола Закревський видав двотомну монографію «Опис Києва». Це була помітна історіографічна подія. М.І. Костомаров відгукнувся на неї розлогою рецензією, опублікованою у часописі «Вестник Европы» (за підписом Н. К-в)¹⁶. Ця рецензія, безперечно, належить до найцікавіших творів М.І. Костомарова на київську тематику. Складається вона з двох частин: у першій ідеться про столицю Російської держави, а друга присвячена власне аналізу праці М. Закревського.

«Опис Києва» став для М.І. Костомарова нагодою, щоб висловити свої міркування щодо ролі столиці в історії держави. На його думку, столичне місто має відповідати вимогам і потребам певного історичного періоду. Зміни цих вимог і потреб зумовлюють перенесення столиці до

міста, яке ліпше відповідає новим обставинам, ніж старий осередок. Тож кожне столичне місто має власну історичну місію, котра корелюється з періодизацією історичного процесу.

З таких позицій М.І. Костомаров розглядає послідовну зміну «центров государственного единения» східного слов'янства. Місія Києва полягала у прийнятті християнства та укоріненні християнської цивілізації на Русі. Місією Володимира було створення «приюта русской жизни на востоке, когда ее вытеснили с юго-запада» та початок слов'янізації «русских инородцев» (маються на увазі, вочевидь, фінно-угорські етнічні спільноти). Москва стала монархічним об'єднавчим осередком руських земель. Петербург був провідником європеїзації. М.І. Костомаров вважає, що Петербург уже виконав цю свою місію. Ба більше, замість «подражательности западу» назріла потреба здобуття духовної незалежності від нього, культивування самобутності заради подолання розриву між європеїзованою соціальною верхівкою та селянською масою (тут проявляються давні слов'янофільські симпатії М.І. Костомарова)¹⁷.

Таким чином М.І. Костомаров дійшов висновку про те, що Петербург не може надалі залишатися столицею. Для підкріплення цієї тези він залучає і додаткові аргументи: петербургський клімат є занадто суворим, а терени навколо Петербурга — занадто бідними. Звідси випливає, що столицю Росії необхідно перенести до іншого міста. Куди ж саме? М.І. Костомаров переконує, що до Києва (як компроміс він пропонує Києву бути літньою столицею, а Петербургу залишитися зимовою). Перенесення державно-політичного центру Росії до Києва, на його думку, стане позитивним заходом. По-перше, південь Росії, тобто Наддніпрянська Україна, відзначається багатством господарських ресурсів. По-друге, це сприятиме розв'язанню «многих вопросов, возникших в последнее время на наших западных окраинах» (ідеться насамперед про польський національно-визвольний рух і ще, можливо, про українофільство)¹⁸.

Принагідно зауважимо, що на той час ідея переміщення столиці Росії до Києва або принаймні посилення його значущості в загальноросійському контексті неодноразово висловлювалася діячами з різних політичних таборів. Її прибічником був, зокрема, принциповий опонент М.І. Костомарова Михайло Катков. Приміром, ще 1863 р., полемізуючи з М.І. Костомаровим і розгортаючи кампанію проти українофільства, М. Катков писав: «Мы уверены, что с дальнейшим развитием судеб возрождающейся ныне России все сильнее будут заявлять себя силы

¹³ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. — 1861. — № 3. — С. 53.

¹⁴ Там само. — С. 44–45.

¹⁵ Там само. — С. 45.

¹⁶ [Костомаров Н.И.] Рец. на: Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868 // Вестник Европы. — 1868. — Т. II. — № 3. — Стб. 949–958.

¹⁷ Там само. — Стб. 950–954.

¹⁸ Там само. — Стб. 954.

тех первоначальных основ русской народности, которые связаны с воспоминаниями о Киеве, и южная Киевская Русь получит несравненно большее значение в судьбах нашего отечества, чем когда-либо имела»¹⁹. Звісно, костомарівська та катковська візії київської проблематики істотно різнилися, проте їхня зацікавленість Києвом показує, яке важливе значення набуває це місто в ідейно-політичних контрверзах 60-х років XIX ст. Для М.І. Костомарова перенесення столиці до Києва, імовірно, означало відродження «федеративного начала», що, як він вважав, існувало в Давній Русі та мало стати основою оновлення Російської держави, а М.Н. Катков, навпаки, прагнув спрямувати на Київ доцентрові процеси, аби в такий спосіб зміцнити імперську єдність Росії.

Власне праця М. Закревського «Опис Киева» отримала від М.І. Костомарова доволі сувору критичну оцінку. Перш за все він визнав хибною періодизацію історії Києва, запропоновану М. Закревським, який поділив минуле міста на чотири доби: перша тривала до прийняття християнства, друга — до Батієвої навали, третя — до приєднання до Московської держави, четверта — до часу написання праці (тобто до середини XIX ст.). М.І. Костомаров вважав, що третій період необхідно поділити на «три відділи»: перший — від Батієвої навали до поширення на Київ литовського панування, другий — Київ у складі Литви, третій — Київ у складі Польщі²⁰.

Виклад М. Закревським історії «удільно-вічової доби» М.І. Костомаров вважав незадовільним — концептуально застарілим («автор не идет в своих взглядах глубже Карамзина»²¹). На його думку, історик, який вивчає місто, має прагнути до узагальнень, можливих завдяки порівняльним студіям. Наприклад, не можна досліджувати Київ «удільно-вічової доби», не з'ясувавши, що ж таке удільно-вічовий лад та які сутнісні ознаки мало тогочасне місто як таке. Такого теоретизування у М. Закревського М.І. Костомаров не знаходить і вважає це серйозним недоліком його монографії. Від історика міста він вимагає цілісної картини «життя та побуту» в кожному періоді міської історії, чого явно бракує праці М. Закревського. «Автор только приводит кучу известий, но не созидает на основании их стройного образа жизни, не объясняет, не связывает и не осмысливает их; не видно у него движе-

ния жизни, нет сравнения с предшествовавшим бытом, не собраны последствия, отразившиеся на жизни грядущих времен», — критично зауважує М.І. Костомаров²². Важливими питаннями, які залишилися нерозв'язаними М. Закревським, він вважає грецько-візантійські та хозарсько-орієнтальні впливи на культуру давнього Києва, з'ясування значення магдебурзького права у зв'язку з попередніми традиціями міського життя на Русі. Найціннішою для науки частиною монографії М. Закревського М.І. Костомаров визнав історико-топографічні матеріали, хоча і їх виклад, і деякі висновки автора викликали у нього доволі гострі критичні зауваження.

Рецензія на «Опис Киева» М. Закревського викликає історіографічний інтерес не тільки тому, що доводить вправність М.І. Костомарова як критика, але й тому, що в ній викладено його власне ставлення до предмета, мети та завдань дослідження міської історії. Він вважав, що це має бути осягнення духовних і матеріальних засад існування міста як цілісного організму, котрий перебуває в процесі розвитку²³.

Отже, підбиваючи підсумки, зазначимо, що Микола Костомаров, інтелектуал-романтик та «історик-художник», чимало уваги приділяв конструюванню свого образу Києва. Для нього це місто було передусім джерелом християнства на Русі — тих морально-релігійних засад, які він вважав концептуальним фундаментом українського та загальнослов'янського відродження. Це ґрунтовне оновлення осмислювалося ним як рух до київських духовних витоків, праобразом якого було паломництво до київських християнських святинь. У київській спадщині Костомаров віднаходив свій політичний ідеал — федералізм. Звідси походила костомарівська ідея перенесення столиці Росії з Петербурга до Києва, що, вочевидь, мало посприяти певній децентралізації імперського державного організму та посилити в ньому значущість України.

²² Там само. — Стб. 956.

²³ Саме на таких засадах створена найбільш ґрунтовна наукова праця М.І. Костомарова в царині міської історії — «Севернорусские народоправства», присвячена Новгороду, Пскову та В'ятці (ця монографія постала з лекцій у Петербурзькому університеті 1860–1861 рр.). У ній не лише міститься прагматичний виклад подієвої історії, але й ідеться про історичну топографію міст, соціальну структуру, організацію державної влади, церкву, торгівлю, зрештою, про «приватне життя». Див.: Костомаров Н.И. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: история Новгорода, Пскова и Вятки // Собрание сочинений Н.И. Костомарова: исторические монографии и исследования. — СПб., 1904. — К. 3. — Т. 7–8. — 498 с.

¹⁹ Катков М.Н. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в «Московских ведомостях», «Русском вестнике» и «Современной летописи». 1863 год. — М., 1887. — Вып. 2. — С. 694.

²⁰ [Костомаров Н.И.] Рец. на: Закревский Н. Описание Киева. — Стб. 955.

²¹ Там само. — Стб. 955.

ДЖЕРЕЛА

1. Катков М.Н. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в «Московских ведомостях», «Русском вестнике» и «Современной летописи». 1863 год / М.Н. Катков. — М. : Унив. тип., 1887. — Вып. 2. — С. 663–1428.
2. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. — К. : Наукова думка, 1990.
3. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. — 1861. — № 3. — С. 33–80.
4. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров. — К. : Лыбидь, 1990. — 736 с.
5. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Н. Костомаров // Основа. — 1861. — С. 121–158.
6. [Костомаров Н.И.] Рец. на: Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868 / Н.И. Костомаров // Вестник Европы. — 1868. — Т. II. — № 3. — Стб. 949–958.
7. Костомаров Н.И. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: история Новгорода, Пскова и Вятки / Н.И. Костомаров // Собрание сочинений Н.И. Костомарова: исторические монографии и исследования. — СПб. : О-во для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Лит. фонд»), 1904. — К. 3. — Т. 7–8. — 498 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. — К. : Основи, 1994. — Т. 1. — С. 173–191.
9. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / Смолій В.А. та ін. — К. : Вища школа, 2005. — 543 с.
10. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О.І. Салтовський. — К. : Видавець Парапан, 2002. — 396 с.
11. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.) : моногр. / О. Ясь. — К. : НАН України, Інститут історії України, 2014. — Ч. 1. — 587 с.

REFERENCES

1. Katkov M.N. Sobranie statei po polskomu voprosu, pomeshchavshihsia v «Moskovskikh vedomostiakh», «Russkom vestnike» i «Sovremennoi letopisi». 1863 god / M.N. Katkov. — M. : Univ. tip., 1887. — Vyp. 2. — S. 663–1428.
2. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo : u 3 t. — K. : Naukova dumka, 1990.
3. Kostomarov N. Dve russkiiie narodnosti / N. Kostomarov // Osnova. — 1861. — № 3. — S. 33–80.
4. Kostomarov N.I. Istoricheskiie proizvedeniia. Avtobiografiia / N.I. Kostomarov. — K. : Lybid, 1990. — 736 s.
5. Kostomarov N. Mysli o federativnom nachale v Drevnei Rusi / N. Kostomarov // Osnova. — 1861. — S. 121–158.
6. [Kostomarov N.I.] Rets. na: Zakrevskiy N. Opisaniiie Kieva. — M., 1868 / N.I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. — 1868. — T. II. — № 3. — Stb. 949–958.
7. Kostomarov N.I. Severnorusskie narodopravstva vo vremena udelno-vechevogo uklada: istoriia Novgoroda, Pskova i Viatki / N.I. Kostomarov // Sobraniiie sochinenii N.I. Kostomarova: istoricheskiie monografii i issledovaniia. — SPb. : O-vo dlia posobiia nuzhdaiushchimsia literatoram i uchenym («Lit. fond»), 1904. — K. 3. — T. 7–8. — 498 s.
8. Lysiak-Rudnytskyi I. Intelktualni pochatky novoi Ukrainy / I. Lysiak-Rudnytskyi // Istorychni ese. — K. : Osnovy, 1994. — T. 1. — S. 173–191.
9. Mykola Kostomarov: Vikhy zhyttia i tvorchosti: Entsyklopedychnyi dovidnyk / Smolii V.A. ta in. — K. : Vyshcha shkola, 2005. — 543 s.
10. Saltovskiy O.I. Kontseptsii ukrainskoi derzhavnosti v istorii vitchyznianoii politychnoi dumky (vid vytokiv do pochatku XX storichchia) / O.I. Saltovskiy. — K. : Vydavets Parapan, 2002. — 396 s.
11. Yas O. Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX — 80-ti roky XX st.) : monohrafiia / O. Yas. — K. : NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 2014. — Ch. 1. — 587 s.

Евгений Ковалев

**КИЕВСКИЙ ТЕКСТ НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА
(К ДВУХСОТЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ИСТОРИКА)**

В статье речь идет об образе Киева, созданном Николаем Костомаровым (1817–1885) — выдающимся ученым-историком и общественным деятелем. Костомаровское представление о Киеве — реальном городе XIX в., объекте исторических исследований и идеологическом конструкте — характеризуется как сложное переплетение концептов («Киев — столица» и др.).

Ключевые слова: Николай Костомаров, киевский текст, история Киева, историография, столица.

Yevgen Kovalyov

**KIEVAN TEXT BY N. KOSTOMAROV
(TO 200th ANNIVERSARY OF HISTORIAN'S BIRTHDAY)**

The article is devoted to the analysis of the image of Kyiv, represented in the creative heritage of N.I. Kostomarov (1817–1885), who was a famous historian and public figure and played an important role in the initial stage of the Ukrainian national movement. The Kievan text by Kostomarov is a network of concepts related to the real city of the 19th century, to the city as an object of historical research and to the city as an ideological construction.

Kostomarov believed that the national revival of Ukrainians and other Slavs, their liberation from all forms of oppression, would be based on Christian religious values, concentrated in Kyiv. He also believed that Kyiv would be the center of the unity of the Slavic peoples.

Kostomarov, who claimed that the federation is the best form of statehood, was looking for the origins of federalism in Kievan Rus. In his view, the Russian Empire needed decentralization. Therefore Kostomarov offered to move the capital from St. Petersburg to Kyiv. He wanted to return to the traditions of the federalism of Kievan Rus.

Key words: N.I. Kostomarov, Kievan text, history of Kiev, historiography, capital.

Дата надходження статті до редакції: 25.05.2017 р.

Руслан Куцук

ПРИЙОМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ НА НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 1914–1917 рр.

У статті висвітлено головні прийоми інформаційного впливу, які використовувалися російською імперською владою для формування патріотичної та провояєної позиції у населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр.; розкрито основні тематичні напрямки пропаганди; наведено характеристики найбільш вживаних інформаційних прийомів; визначено головні завдання, цілі та механізми їх застосування; з'ясовано значення та вплив інформаційних прийомів на формування суспільної свідомості цивільного населення та військових.

Ключові слова: прийоми інформаційного впливу, патріотизм, засоби масової інформації, пропаганда, Київська губернія, Подільська губернія, Волинська губернія, Російська імперія, Перша світова війна.

Світові війни ХХ ст. продемонстрували той факт, що особливу роль у військово-політичному протистоянні відіграє не тільки технічне оснащення та бойова міць, але й інформаційний чинник. Проведення вдалої пропагандистської компанії є важливою умовою для підтримки мотивації та збереження стабільної атмосфери у суспільстві. Війна 1914–1918 рр. стала першим масштабним зіткненням не тільки нових видів озброєнь, але й цілих ідеологічних конструкцій локального, європейського та світового значення, прояви яких ми спостерігаємо і сьогодні. Воюючі сторони розуміли, що без вдалої інформаційної політики здобути перемогу буде практично неможливо. В цьому контексті Російська імперія, як одна з активних учасниць конфлікту, не була винятком. Щоб отримати позитивне схвалення та підтримку з боку населення, імперський уряд через засоби масової інформації (далі — ЗМІ) застосовував широкий спектр прийомів інформаційно-психологічного впливу на масову суспільну свідомість.

Отже, **метою нашої роботи** є висвітлення головних прийомів інформаційного впливу, які активно використовувалися ЗМІ у 1914–1917 рр. для формування патріотичної та провояєної позиції у населення Київської, Подільської та Волинської губерній. Відповідно **завдання:** проаналізувати історіографію та джерельну базу, висвітлити основні прийоми інформаційного впливу, розкрити їх зміст, мету та завдання, з'ясувати вплив інформаційних прийомів на формування суспільної думки цивільного населення та військових.

Зауважимо, що лише в останнє десятиліття науковці приступили до вивчення питання

інформаційних процесів на території українських земель під час Першої світової війни. У зв'язку із цим зазначений напрямок дослідження не знайшов всебічного і комплексного відображення в українській та зарубіжній історіографії. На сьогодні існують лише окремі напрацювання у вигляді статей неширокого кола дослідників, а саме: Л. Питльованої¹, Т. Кароєвої², О. Кирієнка³ та О. Куцької⁴. Варто зазначити, що проблема використання прийомів інформаційного впливу на формування суспільної свідомості населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. ще не ставала предметом спеціального дослідження. Зазначена

¹ Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів). — К., 2010. — С. 153–158.

² Кароєва Т.Р. Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії) // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3–4 квітня 2015 р. — Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — С. 240–244.

³ Кирієнко О.Ю. Військова цензура тилових губерній Київського військового округу (1914–1917) // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 13. — С. 182–192; Кирієнко О.Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 12. — С. 160–166.

⁴ Куцька О.М. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р., м. Львів). — Л.: АСВ, 2014. — С. 188–191.

тема розглядається нами вперше, що визначає **актуальність та наукову новизну роботи.**

З перших днів війни важливим завданням імперської влади було покласти всю провину за початок конфлікту на Німеччину та її союзників. З цією метою в тогочасних ЗМІ широко застосовувався інформаційний прийом «виправдань та обґрунтувань». Основна його суть полягала у поширенні тези про невинуватість Росії і здійснення нею усіх зусиль для врегулювання та вирішення конфлікту. Наочними прикладами використання подібного прийому є тогочасні статті, які друкувалися у пресі: «Священная война»⁵, «В дни тяжелых испытаний»⁶, «Что сделала Россия для Германии и Австрии, и как они отблагодарили»⁷ та ін. В усіх цих публікаціях лунали заяви про те, що Російська імперія не хотіла війни і робила усе можливе, аби її уникнути, а головними винуватцями є саме Німеччина та Австро-Угорщина: «З опублікованих документів цілком зрозуміло, що Росія до останньої хвилини щиро бажала зберегти мир. На це Австро-Угорщина відповіла рішучою відмовою... Не дивлячись на мобілізацію австро-угорської армії та відкриття військових дій проти Сербії, імператорський уряд заявив про готовність продовжувати шляхом безпосередніх зносин з віденським кабінетом переговори про мирне врегулювання спору, на це також прозвучала відмова Австро-Угорщини. Вирішивши оголосити нам війну, коли між державами велися переговори, Німеччина цим прийняла на себе відповідальність перед всім цивілізованим світом»⁸.

Для того щоб обґрунтувати свою участь у війні, в ЗМІ поширювалася ідея «великої» ролі та «важливого» завдання Росії: «...захистити слов'янство і відвести від всієї Європи німецький броньований кулак»⁹. Таке трактування подій сприяло формуванню у суспільстві думки про свою країну як жертву, яка через агресивну політику Німеччини була змушена втрутитися у європейський конфлікт. Проте головним завданням вищезазначеного прийому було приховати справжні геополітичні плани Росії та сформувати її позитивний образ.

Іншим важливим прийомом, який застосовувався під час війни, була широкомасштабна пропаганда патріотизму. Преса, книги, брошури,

публічні виступи відомих світських та церковних діячів були насичені тезами про велику «хвилю» народного піднесення, яка сколихнула всю імперію: «на боротьбу з ворогом Вітчизна викликала величезну силу єдності великої країни...»¹⁰. Подібний прийом сприяв утвердженню у суспільній думці ідеї про цілковиту єдність населення імперії перед загрозою ворога та забезпечував збереження стану патріотичної ейфорії.

Не менш важливим в інформаційній політиці було застосування «героїзації». Основна її суть полягала у культивуванні в ЗМІ фактів та історій про різноманітні подвиги воїнів. Наприклад, в одній із тогочасних газет була розміщена історія про дівчат-героїнь М.М. Ісакову і Л.П. Тичиніну, які воювали на рівні з простими солдатами, ділили з ними голод та холод і під час бойових дій зазнали поранень¹¹. Героями розповідей були також солдати союзних з Росією держав. Так, наприклад, серед населення поширювалася оповідь про хороброго французького авіатора Роланда Гарро¹², який ціною власного життя знищив ворожий дредноут «Цепелін», що за розмірами був більшим за його моноплан «Моран-Сольє» у 23 рази¹³. Для солдатів, які перебували довгий час в окопах з обмеженим доступом інформації, такі історії мали особливе значення, оскільки формували позитивний настрій та «живили» надії на перемогу. Крім того, подібні матеріали викликали захоплення у молодих хлопців та були своєрідною мотивацією для добровільного запису в армійські лави.

Варто зазначити, що героями оповідей були не тільки військові, але й інші категорії населення. Наприклад, у газеті «Подолія» від 7 вересня 1914 р. була надрукована стаття про подвиг російського полкового священика, який за допомогою бесіди та розмови спонукав 26 австрійців-слов'ян скласти зброю та піти у розташування до російського табору¹⁴. Зрозуміло, що такі матеріали викликали у населення почуття захоплення та патріотизму. В одній з тогочасних газетних публікацій зазначалося: «Скоро в селі [Криве Сквирського повіту] почали ходити чутки про геройські подвиги наших військ та козаків, і це сильно надихнуло населення. У всіх піднявся войовничий дух, і тепер

⁵ Священная война // Киевская земская газета. — 1914. — 1 августа. — № 29. — С. 3–4.

⁶ В дни тяжелых испытаний // Подолія. — 1914. — 3 сентября. — № 90. — С. 1–2.

⁷ Что сделала Россия для Германии и Австрии, и как они отблагодарили // Киевлянин. — 1914. — 27 июля. — № 205. — С. 2.

⁸ Священная война // Киевская земская газета. — 1914. — 1 августа. — № 29. — С. 3.

⁹ Роль России // Киев. — 1914. — 31 июля. — № 201. — С. 1.

¹⁰ Велик Бог земли Русской // Подолія. — 1914. — 28 сентября. — № 101. — С. 4.

¹¹ Девушки-героини // Киевская земская газета. — 1915. — 13 января. — № 2. — С. 9–10.

¹² Французский герой // Киев. — 1914. — 29 июля. — № 199. — С. 4.

¹³ Первый воздушный бой // Киев. — 1914. — 29 июля. — № 199. — С. 4.

¹⁴ Подвиг русского священника // Подолія. — 1914. — 7 сентября. — № 92. — С. 4.

тільки й говорять про знищення австрійської та німецької держави»¹⁵.

Поширеним прийомом було «апелювання до авторитету», яке полягало у розміщенні в ЗМІ різноманітних цитат, промов та закликів осіб, які посідали чільне місце у суспільній ієрархії та користувалися значним авторитетом. Зрозуміло, що в той час головною людиною держави був імператор Микола II, влада якого вважалася законною і священною. Тому, щоб сформулювати потрібні погляди серед населення та переконати його у вірності застосовуваних дій, автори періодичних та неперіодичних видань посилалися на його імператорську величність як доказ правдивості та достовірності наведених свідчень.

Варто додати, що в тогочасних ЗМІ для позначення персони імператора широко використовували різноманітні слова-синоніми символічно-сакрального характеру, наприклад: «державний вождь», «вінценосець», «божий помазанник», «возлюбленець народу» та ін. Яскравим прикладом застосування подібного прийому є публікація під назвою «Боже, царя храни» у газеті «Подолія» від 3 грудня 1914 р. У статті стверджувалося: «Щирий поборник миру наш возлюблений монарх... Чуйний до народних потреб наш государ могутний, добрий волею своєю, направив країну на шлях того правопорядку, в якому живемо і нині. ...російський народ на чолі зі своїм державним вождем, по своїй духовній природі вважає мир вищи благом, подарованим людству Господом»¹⁶. Поширення подібної інформації мало на меті підтримувати у суспільстві позитивне ставлення до свого правителя, переконувати в обов'язку усіх об'єднатися навколо імператорського престолу, а також дискредитувати будь-які наклепи та негативні чутки, які стосувалися царського імені.

Імператор не був єдиною особою, на яку активно посилалися тогочасні ЗМІ. Значним авторитетом користувалися слова та заклики головнокомандувачів армій, політичних діячів і духовних лідерів. Зразком такого матеріалу є патріотична телеграма головнокомандувача Північно-Західного фронту В. Рузького, направлена генералу Радко Дмитрієву 1 січня 1917 р., в якій йшлося про мужність та героїзм солдатів на фронті¹⁷. Ще одним прикладом застосування прийому «апелювання до авторитету» є передріздвяна промова генерала Брусилова, в якій він стверджував, що у 1917 р. ворог остаточно буде

¹⁵ Война и деревня (с. Кривое, Сквирского уезда) // Киевская земская газета. — 1914. — 29 августа. — № 33. — С. 15.

¹⁶ Боже, царя храни // Подолія. — 1914. — 3 декабря. — № 129. — С. 1.

¹⁷ Телеграмма генерала Рузького Радко Дмитрієву // Жизнь Волини. — 1917. — 1 января. — № 1. — С. 2.

розбитий¹⁸. Подібні телеграмні повідомлення та промови були орієнтовані на піднесення серед солдатів військового духу, підтримання мотивації та переконання в потребі продовжувати військові дії до кінцевої перемоги.

Важливим пропагандистським прийомом, який застосовувала імперська влада з метою впливу на масову суспільну свідомість, була «апелювання до громадянського обов'язку». Її суть полягала у спробі отримати підтримку з боку більшості шляхом стимулювання патріотичних почуттів, громадянської та персональної відповідальності, а також ентузіазму мас. Така пропаганда була спрямована на те, щоб сформулювати у суспільстві стан загального «фанатизму» й «одержимості» у справі боротьби з ворогом, підтримки армії та реалізації заходів, прийнятих урядом. Так, під час Першої світової війни на території Київської, Подільської та Волинської губерній активно поширювались гасла такого контексту: «Всі за роботу! В теперішній час ніхто не повинен залишатися без роботи...»¹⁹; «Не будемо ж зволікати, зімкнемо наші ряди, забудемо внутрішній розбрат, принесемо нові жертви, які ми тільки можемо у вогні патріотичного пориву...»²⁰; «Обов'язок російського суспільства — взяти участь у військовій позиці. Це є менше, що ми в тилу можемо зробити для наших братів...»²¹; «Громадяни давньої Волини!.. Принесемо нашу волинську копійку всі, як одна людина, як одна дружня сім'я і цією безкорисливою справою виконаємо обов'язок братської благородності»²². Широка пропаганда таких лозунгів до народу мала викликати у кожного почуття власної відповідальності, обов'язку й потреби долучитися до благородної справи допомоги армії та державі у боротьбі з ворогом.

Як одна із учасниць воєнного конфлікту, Росія робила усе можливе, щоб за будь-яку ціну здобути перемогу. Проте із затягуванням строків війни оптимізм дедалі більше згасав, а серед населення поширювались скептичні настрої та зневіра. Щоб протидіяти подібній негативній тенденції імперська влада та ЗМІ активно застосовували прийом «неминучої перемоги», який передбачав широкомасштабну пропаганду ідей про швидку поразку ворога та обов'язкову перемогу Росії у війні уже найближчим часом. В одному із закликів того періоду зазначалося: «Не потрібно падати духом,

¹⁸ Слова ген. Брусилова // Последние новости. — 1917. — 5 января. — № 4251. — С. 2.

¹⁹ Все за работу! // Юго-Западный Край. — 1915. — 4 июля. — № 151. — С. 1.

²⁰ Грозный час! // Юго-Западный Край. — 1915. — 22 июля. — № 166. — С. 1.

²¹ Долг общества // Киев. — 1915. — 11 ноября. — № 662. — С. 1.

²² Воззвание общества «Волынская Копейка» // Волынские губернские ведомости. — 1915. — 30 апреля. — № 49. — С. 1.

боротьба важка, але потрібно вірити, що перемога буде за нами»²³.

Слід зауважити, що особливо актуальним стало застосування прийому «неминучої перемоги» у другій половині 1915 — на початку 1917 р., коли серед населення почали поширюватися ідеї припинення війни та негайного укладання миру. Для врегулювання подібної ситуації серед суспільства було актуалізовано гасло «Спочатку перемога, а потім мир!»²⁴. Зокрема, в одному з наказів по арміях Західного фронту зазначалося: «...багато ще потрібно нам зробити, щоб остаточно обезсилити і розбити Німеччину та її союзників, але ми знаємо, що час їхньої неминучої поразки і нашої перемоги наближається»²⁵.

Крім того, імперською владою та ЗМІ було розгорнуто кампанію по дискредитації усіх прихильників та агітаторів миру. Наочним прикладом подібного явища є стаття О. Гаврилюка «Жажущие мира», яка була опублікована в газеті «Жизнь Воляни» 6 листопада 1915 р. В ній говорилося: «В деяких колах (на щастя, нечисленних) легко вітається пропагована німецькими агентами ідея миру на будь-яких умовах, лише б зараз

або ж поскоріше... Це або підкуплені німецьким золотом підлі зрадники та шпигуни, або просто торгаші, дрібні комерсанти, у яких внаслідок війни скоротилася кількість угод і т.д... Але є люди — прості, милі, ввічливі російські люди, — котрі... тим не менш, бажають негайного миру... І ті й інші — або малодушні боягузи, або дрібні, короткозорі егоїсти, які не бачать далі свого носа»²⁶. Тобто усі, хто підтримував ідею миру, вважалися німецькими шпигунами, лихварями або ж боягузами, які переслідували лише власні корисливі мотиви та зневажали виконання громадянського обов'язку.

Таким чином, у 1914–1917 рр. у засобах масової інформації застосовувався широкий спектр інформаційних прийомів: пропаганда патріотизму, прийом «виправдань та обґрунтувань», «героїзація», «апелювання до авторитету», «апеляція до громадянського обов'язку», прийом «неминучої перемоги» та ін. Основними їх завданнями були: приховати справжні геополітичні цілі Російської імперії та виправдати її участь у війні, сформуванню патріотичну, провладну позицію у населення, зберегти стабільну інформаційно-психологічну атмосферу в країні, а також мотивувати солдатів продовжувати вести боротьбу до переможного кінця.

²³ Все за работу! // Юго-Западный Край. — 1915. — 4 июля. — № 151. — С. 1.

²⁴ Сперва победа, потом мир // Юго-Западный Край. — 1915. — 11 сентября. — № 207. — С. 1.

²⁵ Приказ по армиям западного фронта // Последние новости. — 1917. — 6 января. — № 4253. — С. 2.

²⁶ Гаврилюк А. Жажущие мира // Жизнь Воляни. — 1915. — 6 ноября. — № 305. — С. 1

ДЖЕРЕЛА

1. Боже, царя храни // Подолия. — 1914. — 3 декабря. — № 129. — С. 1.
2. В дни тяжких испытаний // Подолия. — 1914. — 3 сентября. — № 90. — С. 1–2.
3. Велик Бог земли Русской // Подолия. — 1914. — 28 сентября. — № 101. — С. 4.
4. Воззвание общества «Волянская Копейка» // Волянские губернские ведомости. — 1915. — 30 апреля. — № 49. — С. 1.
5. Война и деревня (с. Кривое Сквирского уезда) // Киевская земская газета. — 1914. — 29 августа. — № 33. — С. 15.
6. Все за работу! // Юго-Западный Край. — 1915. — 4 июля. — № 151. — С. 1
7. Гаврилюк А. Жажущие мира / А. Гаврилюк // Жизнь Воляни. — 1915. — 6 ноября. — № 305. — С. 1.
8. Грозный час! // Юго-Западный Край. — 1915. — 22 июля. — № 166. — С. 1
9. Девушки героини // Киевская земская газета. — 1915. — 13 января. — № 2. — С. 9–10.
10. Долг общества // Киев. — 1915. — 11 ноября. — № 662. — С. 1.
11. Кароева Т.Р. Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії) / Т.Р. Кароева // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матер. Всеукраїнської наукової конференції, 3–4 квітня 2015 р. — Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — С. 240–244.
12. Кириєнко О.Ю. Військова цензура тилових губерній Київського військового округу (1914–1917) / О.Ю. Кириєнко // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 13. — С. 182–192.
13. Кириєнко О.Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти / О.Ю. Кириєнко // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 12. — С. 160–166.
14. Куцька О.М. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни / О.М. Куцька // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події) : зб. матер. Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р., м. Львів). — Л. : АСВ, 2014. — С. 188–191.

15. Первый воздушный бой // Киев. — 1914. — 29 июля. — № 199. — С. 4.
16. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської військової кампанії в Галичині під час Першої світової війни / Л. Питльована // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матер. Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів) / [відпов. ред.: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз]. — К., 2010. — С. 153–158.
17. Подвиг русского священника // Подолия. — 1914. — 7 сентября. — № 92. — С. 4.
18. Приказ по армиям западного фронта // Последние новости. — 1917. — 6 января. — № 4253. — С. 2.
19. Роль России // Киев. — 1914. — 31 июля. — № 201. — С. 1.
20. Священная война // Киевская земская газета. — 1914. — 1 августа. — № 29. — С. 3–4.
21. Слова ген. Брусилова // Последние новости. — 1917. — 5 января. — № 4251. — С. 2.
22. Сперва победа, потом мир // Юго-Западный Край. — 1915. — 11 сентября. — № 207. — С. 1.
23. Телеграмма генерала Ружского Радко Дмитриеву // Жизнь Волыни. — 1917. — 1 января. — № 1. — С. 2.
24. Французский герой // Киев. — 1914. — 29 июля. — № 199. — С. 4.
25. Что сделала Россия для Германии и Австрии, и как они отблагодарили // Киевлянин. — 1914. — 27 июля. — № 205. — С. 2.

REFERENCES

1. Bozhe, tsaria khрани // Podoliia. — 1914. — 3 dekabria. — № 129. — S. 1.
2. V dni tiazhkikh ispytaniy // Podoliia. — 1914. — 3 sentiabria. — № 90. — S. 1–2.
3. Velik Bog zemli Russkoi // Podoliia. — 1914. — 28 sentiabria. — № 101. — S. 4.
4. Vozzvanie obshchestva «Volynskaia Kopeika» // Volynskie gubernskie vedomosti. — 1915. — 30 apreliia. — № 49. — S. 1.
5. Voina i derevnia (s. Krivoie Skvirskogo uiezda) // Kievskaia zemskaia gazeta. — 1914. — 29 avgusta. — № 33. — S. 15.
6. Vse za rabotu! // Yugo-Zapadni Krai. — 1915. — 4 iiulia. — № 151. — S. 1
7. Gavryliuk A. Zhazhdushchie mira / A. Gavryliuk // Zhizn Volyni. — 1915. — 6 noiabria. — № 305. — S. 1.
8. Grozni chas! // Yugo-Zapadni Krai. — 1915. — 22 iiulia. — № 166. — S. 1
9. Devushki geroini // Kievskaia zemskaia gazeta. — 1915. — 13 yanvaria. — № 2. — S. 9–10.
10. Dolg obshchestva // Kiev. — 1915. — 11 noiabria. — № 662. — S. 1.
11. Karoieva T.R. Knyzhkova kultura u pidtrymtsi patriotychnykh nastroyv naselennia pid chas Pershoi svitovoi viiny (na materialakh Podilskoi hubernii) / T.R. Karoieva // Narody svitu i Velyka viina 1914–1918 rr.: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, 3–4 kvitnia 2015 r. — Vinnytsia, TOV «Nilan-LTD», 2015. — S. 240–244.
12. Kyriienko O.Yu. Viiskova tsenzura tylovykh hubernii Kyivskoho viiskovoho okruhu (1914–1917) / O.Yu. Kyriienko // Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. — 2009. — Vyp. 13. — S. 182–192.
13. Kyriienko O.Yu. Diialnist orhaniv viiskovoi tsenzury 1914–1917 rr.: istoryko-pravovi aspekty / O.Yu. Kyriienko // Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. — 2009. — Vyp. 12. — S. 160–166.
14. Kutska O.M. Voienna propahanda periodu Pershoi svitovoi viiny / O.M. Kutska // Persha svitova viina u viiskovo-istorychnomu vymiri (do 100-richchia podii): zb. mater. Mizhnarodnoho naukovoï forumu (26–28 chervnia 2014 r., m. Lviv). — L. : ASV, 2014. — S. 188–191.
15. Pervyi vzdushnyi boi // Kiev. — 1914. — 29 iiulia. — № 199. — S. 4.
16. Pytlovana L. Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia rosiiskoi voiennoi kampanii v Halychyni pid chas Pershoi svitovoi viiny / L. Pytlovana // Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia: mater. Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii (15 kvitnia 2010 r., m. Lviv) / [vid. red.: V.V. Karpov, V.I. Horielov, I.V. Moroz]. — K., 2010. — S. 153–158.
17. Podvig russkoho sviashchennika // Podoliia. — 1914. — 7 sentiabria. — № 92. — S. 4.
18. Prikaz po armiiam zapadnoho fronta // Poslednie novosti. — 1917. — 6 yanvaria. — № 4253. — S. 2.
19. Rol Rossii // Kiev. — 1914. — 31 iiulia. — № 201. — S. 1.
20. Sviashchennaia voina // Kievskaia zemskaia gazeta. — 1914. — 1 avgusta. — № 29. — S. 3–4.
21. Slova gen. Brusilova // Poslednie novosti. — 1917. — 5 yanvaria. — № 4251. — S. 2.
22. Sperva pobeda, potom mir // Yugo-Zapadni Krai. — 1915. — 11 sentiabria. — № 207. — S. 1.
23. Telegramma generala Ruzskoho Radko Dmitrievu // Zhizn Volyni. — 1917. — 1 yanvaria. — № 1. — S. 2.
24. Frantsuzskii geroi // Kiev. — 1914. — 29 iiulia. — № 199. — S. 4.
25. Chto sdelala Rossyia dlia Germanii i Avstrii i kak oni otblahodarili // Kievlianin. — 1914. — 27 iiulia. — № 205. — S. 2.

Руслан Куцык

**ПРИЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ ВЛАСТИ
НА НАСЕЛЕНИЕ КИЕВСКОЙ, ПОДОЛЬСКОЙ И ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИЙ В 1914–1917 гг.**

В статье освещены главные приемы информационного воздействия, которые использовались российской имперской властью для формирования патриотической и провоенной позиции у населения Киевской, Подольской и Волынской губерний в 1914–1917 гг.; раскрыты основные тематические направления пропаганды; приведена характеристика информационных приемов, применявшихся чаще всего; определены главные задачи, цели и механизмы их применения; выяснены значение и влияние информационных приемов на формирование общественного сознания гражданского населения и военных.

Ключевые слова: приемы информационного воздействия, патриотизм, средства массовой информации, пропаганда, Киевская губерния, Подольская губерния, Волынская губерния, Российская империя, Первая мировая война.

Ruslan Kutsyk

**METHODS OF INFORMATION IMPACT ON CITIZENS OF KYIV, PODILIA AND VOLYN GOVERNORATES
BY RUSSIAN IMPERIAL AUTHORITIES IN THE PERIOD OF 1914–1917**

The article reveals the main information methods of Russian imperial authorities for the purpose of patriotic and pro-military position formation in the Kyiv, Podilia and Volyn Governorates in the period of 1914–1917. The main contemporary scientific researches on these issues are reported. A wide range of local periodicals of that period, including "Kyiv Zemska Newspaper", "Podolliia", "The Citizen of Kyiv", "Kiev", "Volyn Life", "South-Western Krai", "The Latest News" etc. are analyzed. The basic themes of propaganda and narrative structures that used by means of information dissemination at that time have been studied. Special attention is paid to the characteristic of methods such as "excuses and justifications", "propaganda of patriotism", "glorification", "appeal to authority", "appeal to civic duty", "inevitable victory" etc. The key objectives, aims and mechanisms of these methods' application are identified. The meaning and impact of information methods on social consciousness formation of civilians and the military are clarified.

Key words: methods of information impact, patriotism, mass media, propaganda, Kyiv Governorate, Podilia Governorate, Volyn Governorate, Russian Empire, First World War.

Дата надходження статті до редакції: 29.04.2017 р.

Олександр Бонь

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ СПРИЯННЯ ВЧЕНИМ У КИЄВІ В 1920-х рр.: СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

У статті досліджується діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у найбільш критичний період — 1920–1925 рр. В умовах голоду 1921–1923 рр. у найбільшому науковому центрі України Києві комітет підтримував своєю роботою не тільки науковців, викладачів вищих навчальних закладів, але й митців. Розглядаються механізми, як ця допомога була перетворена більшовицькою владою на засіб соціального контролю інтелігенції.

Ключові слова: ВУКСВ, інтелігенція, соціальний контроль, житло, академпайок, оздоровлення, матеріально-грошове забезпечення.

Зміцнення більшовицької влади в Україні супроводжувалось руйнуванням традиційної економічної системи, післявоєнної розрухою. В умовах голоду 1921–1923 рр. у найбільшому науковому центрі України Києві науковці, митці, загалом інтелігенція, опинились у край тяжкому матеріальному становищі. Громадські та державні інституції намагались покращити соціальний стан цієї, у недавньому минулому провідної сили українського суспільства, яка визначала напрямок становлення державності та розвитку культури. Але ідеологічні настанови більшовицького режиму перетворили інтелігенцію на соціально і матеріально маргінальну групу, адже вона вважалась нетрудовою. Постало питання, окрім вияву лояльності до режиму, матеріального виживання вчених і діячів мистецтва.

У цих умовах був створений у жовтні 1921 р. Всеукраїнський комітет сприяння вченим (далі — ВУКСВ), який підтримував своєю роботою не тільки науковців, викладачів вищих навчальних закладів, але й митців. Таке широке трактування поняття «вчений» дає змогу стверджувати, що предметом опіки цієї організації була загалом інтелігенція. Цю ситуацію використав режим для впровадження соціального контролю над цією суспільною групою.

Метою дослідження є вивчення форм допомоги ВУКСВ інтелігенції, а відтак і контролю соціального життя київської інтелігенції — вчених і митців у першій половині 1920-х рр.

Тема діяльності Всеукраїнського комітету сприяння вченим вже досліджувалась істориками. Ольга Коляструк вивчала як загалом повсякдення інтелігенції 1920-х рр.¹, так

і основні аспекти діяльності ВУКСВ². Сергій Білокінь показав персональний склад і діяльність створеного ВУКСВ Будинку вчених у Києві³. К. Діденко досліджувала сприяння ВУКСВ соціальному забезпеченню вчених⁴ та діяльність комітету з відкриття Будинків вчених в радянській Україні у 1920-х рр.⁵

Після еміграції частини інтелектуальної еліти внаслідок війни за кордон більшовицький режим був зацікавлений у створенні хоча б мінімальних умов для інтелігенції з метою будівництва «нового суспільства». Влада скористалась із цієї ситуації, щоб підтримати лояльних до неї представників інтелігенції. Тому ми розглядаємо різні форми соціальної підтримки одночасно і як форми соціального контролю.

Можна погодитись із О. Коляструк стосовно того, що із тимчасового органу допомоги вченим, науково-педагогічним працівникам та митцям ВУКСВ перетворився на постійний через соціально-економічні потреби не тільки інтелігенції, але й уряду. Після перших років існування він став «сполучною ланкою у взаєминах влади та інтелігенції, був випробуваним регулятивним

² Коляструк О.А. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у 20-ті рр. XX ст. // Інтелігенція і влада. — 2008. — Вип. 13. — С. 97–111.

³ Білокінь С. Київська вчена корпорація (20–50-ті рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 2008. — Вип. 14. — С. 288–305.

⁴ Діденко К.В. Діяльність всеукраїнського комітету сприяння вченим щодо соціального забезпечення науковців УСРР у 20-х рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2014. — Вип. 40. — С. 125–128.

⁵ Діденко К.В. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим з відкриття Будинків вчених в Україні (1920-і рр.) // Гуржіївські історичні читання. — 2014. — Вип. 7. — С. 308–310.

¹ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. — Х. : Раритети України, 2010. — 386 с.

інститутом і налагодив необхідну на той час систему контролю над нею»⁶.

Київське бюро Всеукраїнського комітету допомоги вченим (ВУКСВ) співпрацювало з київською Секцією наукових робітників: секція делегувала для постійної роботи представника з вирішальним голосом у справах, що стосувались матеріальної і грошової допомоги окремим митцям і вченим.

Першим завданням стала реєстрація вчених. Але допомоги потребували і митці, тому і вони були включені до реєстрації. Важлива і громіздка робота з реєстрації провадилась українською експертною комісією на чолі із заступником народного комісара освіти Яном Ряппо. І хоча вона була завершена наприкінці 1921 р., на початку 1922 р. знову постало питання через необхідність внесення уточнень і виправлень. Всі зареєстровані були поділені на 5 категорій (5 — найвизначніші вчені) та позакатегорійних молодих вчених (згодом поділ був змінений). По Києву на першу половину 1922 р. їх кількість була такою: молодих вчених — 220, 1 категорії — 345, другої — 263, третьої — 142, четвертої — 30, п'ятої — 4, загалом 1003 особи⁷. Фінансування діяльності ВУКСВ провадилось через Київську секцію наукових робітників. У 1925 р. воно складало 24 100 крб (дещо більше було тільки на Харківську СНР). Додаткове академічне забезпечення складало 744 крб, також окремі суми виділялись на зарплатню тощо.

Тепер розглянемо основні напрямки діяльності ВУКСВ у Києві.

Житло. Згідно з Постановою Ради народних комісарів, прийнятою у Москві 16 січня 1922 р. на розвиток постанови від 6 грудня 1921 р. про забезпечення нормальних умов діяльності наукових робітників, по аналогії в радянській Україні передбачалось надавати зареєстрованим одну додаткову кімнату понад загальну норму. А у виняткових випадках, з особливого дозволу (ще один бар'єр, який залежав від рішення влади) надавалось право на користування приміщеннями для лабораторій, бібліотек, колекцій тощо. Якщо помешкання виходило за межі норми, вченим надавалось право на «самоуцілювання» у двотижневий строк. Виселення передбачалось за рішенням суду у випадку хижачького ставлення до житла, невнесення плати чи порушення письмового договору найму. Комісії з покращення побуту вчених видавали посвідчення, які були обов'язковими для відділів комунального господарства⁸.

⁶ Коляструк О.А. Діяльність Всеукраїнського комітету... — С. 100.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 2.

⁸ ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 47.

28 лютого 1922 р. київське бюро ВУКСВ заслухало доповідь П. Лозієва у справі щодо заборони виселення та зменшення платні за квартиру до 7 % з усієї суми утримання, яку одержував науковий робітник по установі⁹. Такий підхід поліпшував матеріальну ситуацію вчених і митців.

У звіті ВУКСВ за жовтень 1925 — лютий 1927 р. зазначено, що комітет порушував клопотання про денационалізацію будинків (націоналізованих, вочевидь, на початку встановлення більшовицького режиму) та закріплення у довічне безоплатне користування помешкань і дач інтелігенції¹⁰.

Оздоровлення. Раднарком УСРР та ВУКСВ 17 лютого 1922 р. видали мандат завідувачу Севастопольським відділом народної освіти Миколі Костянтиновичу Кнічеру для організації міжнародної оздоровниці ім. Толстого в маєтку Паніної у Гаспрі (Крим) для використання в інтересах працівників культури України (у тому числі і з Києва) через організацію при оздоровниці кутка ім. Т. Шевченка. Продукти для закладу Україною постачались окремо¹¹.

Ці обмежені можливості київське бюро намагалось доповнити оздоровленням вчених поблизу Києва та у самому місті. 12 лютого 1922 р. на засіданні київського бюро ВУКСВ за доповіддю Михайла Івановича Мітіліно ухвалили: увійти з пропозицією до ради профспілок щодо визначення становища Святошинського санаторію № 76 (колишнього Сультовського), оскільки ВУКСВ із профспілками володіли об'єктом як співвласники. Хворих до нього пропонувалось направляти особливою відбірною комісією, яка мала призначатися колегією Радпрофу і ВУКСВ. Планувалось перебування там протягом 6 тижнів, після чого хворий обов'язково виписувався. На переговори із профспілками було делеговано М. Мітіліно. Одночасно київське бюро ВУКСВ вирішило звернутись до голови Губернського відділу соцзабезпечення з проханням переуступити права на будинок відпочинку вчених.

Одночасно у Києво-Печерській лаврі ВУКСВ мав будинок відпочинку і звертався до відділу комунального господарства з проханням закріпити за ним сад, прилеглий до будинку відпочинку¹². А 22 лютого 1922 р. засідання київського бюро ухвалило домагатися цілковитої передачі будинку відпочинку вчених (у Лаврі) у відання комітету. Губсозабез був не проти цього, але за умови, що комітет зможе утримувати об'єкт, якщо ні — пропонувалась співвласність, як і санаторію у Святошино. На тому ж засіданні вирішили додати кошти на його ремонт¹³.

⁹ Там само. — Спр. 14. — Арк. 18 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 6.

¹¹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 68.

¹² Там само. — Спр. 14. — Арк. 1-1 зв., 5.

¹³ Там само. — Арк. 7 зв.

На початку березня 1922 р. бюро заслухало доповідь доктора Сувальського про становище санаторію, де було відсутнє водопостачання, електрика, телефон, та його ремонт. Вирішувалось питання про необхідність фармацевта в санаторії. Невдовзі ухвалили рішення відкрити санаторій 25 березня, а 20 березня почати роботу приймальної комісії в квартирі Сувальського. Лікарів Сувальського і Епштейна було прийнято у штат з оплатою і щомісячним преміюванням у розмірі 75 руб. золотом. Одночасно просили Сувальського організувати швидко допомогу для вчених у себе в кабінеті¹⁴.

Утім, як свідчить протокол київського бюро ВУКСВ від 5 травня 1922 р., відкриття через матеріальні негаразди відкладалось і було заплановане на 10 травня. Після довгих дебатів (засідання тривало з 14.00 до 20.00) у присутності голови бюро Г.Н. Хименко, членів І.Л. Бабата, А.Ю. Кримського і П.Н. Лозієва вирішено у раді профспілок остаточно визначити справу з санаторієм. Про стан матеріального забезпечення у закладі свідчить їх ухвала: кожен відпочивальник повинен був мати власні подушку, простирадло, ковдру, ніж, виделку, 2 тарілки та ложку¹⁵.

І цього разу відкриття відбулося. На кінець травня 1922 р. у санаторії було 15 хворих і стільки ж персоналу. Відзначалося добре харчування і догляд. Проте рада профспілок також хотіла розміщати там для оздоровлення своїх хворих¹⁶. Це породжувало конфлікт, і у липні 1922 р. київське бюро звернулось до центрального бюро ВУКСВ і до наркома освіти Г. Гринька з клопотанням про неможливість господарювання у санаторії ВУКСВ і ради профспілок. У ідальні видавались різні харчі: для робітників — м'ясо і каша, для учених — зелень, молоко. Понад те, різниця інтересів пацієнтів за одним столом, в одному і тому самому приміщенні «при не розвіяному ще упередженні Совпрофа, що професура, як якась контрреволюція», призводила до морального і соціального протистояння між відпочивальниками. Згадувалась ще одна серйозна проблема — в умовах крайньої нужди науковці перетворювались на сезонних «пожилців» у санаторії¹⁷.

Звіт Київського відділення ВУКСВ від 17 червня — 17 липня 1922 р. свідчить про кількісне зростання відпочивальників зі збереженням існуючого «двовладдя»: ученим було відведено 30 місць, а раді профспілок — 25. Загалом санаторій прийняв 82 учених. Перебування

тривало 4–5 тижнів. Функціонувала водолікарня з вуглекислими ваннами і «електризацією»¹⁸.

І надалі оздоровлення було одним із визначальних напрямків роботи ВУКСВ. У звіті організації за 1922–1923 рр. є яскраве і емоційне (зазвичай не властиве протоколам) пояснення цьому: не маючи з початку світової війни можливості відновлювати сили, науковці «вкрай перевтомлені». Через це їх розумовий і загальний життєвий імпульс міг ослабнути, що вплинуло б на продуктивність наукової творчості. І тому з травня 1922 р. ВУКСВ першочергово поставило питання про, як сформульовано в документі, «ремонт» наукових діячів¹⁹.

За допомогою РНК, окремих наркоматів, закордонних організацій вдалося відкрити в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі будинки відпочинку на 180 місячних місць. Все ж провести відпочинок на 180 місць у 1922 р. не вдалось, але доповнювали це курортні лікування для найбільш потребуючих. Незадоволені потреби і відмова Центрального комітету покращення побуту вчених у Москві у наданні місць в його санаторіях на Кавказі та Криму змусили ВУКСВ облаштувати власний санаторій у Криму. Хоча і віддалений від моря — в горах біля Ялти, все ж відпочили у ньому близько 100 осіб. Розрахований він був на 75 відпочивальників у 6 літніх місяців і для 25 хворих узимку. У той час у «ремонтній» кампанії пройшли оздоровлення 800 осіб²⁰.

І пізніші звіти (жовтень 1925 — лютий 1927 р.) свідчать про те, що оздоровлення було у центрі уваги ВУКСВ. Пропорційно між секціями було розподілено 512 місць у кримських будинках відпочинку «Бююрнус» та «Карасан». Планувалось у 1927 р. підвищити витрати до 87 086 крб: 60 086 з коштів бюджету і 27 000 крб від відпочивальників, — а також збільшити число місць у санаторіях. Існувала і форма закупівлі місць у санаторіях Північного Кавказу: у Кисловодську — 70, Єсентуках — 20, Залізноводську — 10 місць²¹.

Забезпечення продуктами (академічний пайок). Вирішувались питання академпайка переважно індивідуально за поданням власноручно заповненої анкети (ще один інструмент контролю). Рішення приймала міжвідомча комісія з представників наркомату освіти, профспілок, Промбюро, київського бюро ВУКСВ.

Так, 16 грудня 1920 р. рішенням цієї комісії було включено до числа осіб, які отримували академпайок, письменницю Христину Алчевську та викладачів Музичної академії²², поет

¹⁴ ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 39–40.

¹⁵ Там само. — Арк. 87.

¹⁶ Там само. — Арк. 107.

¹⁷ Там само. — Арк. 139.

¹⁸ Там само. — Арк. 140.

¹⁹ Там само. — Спр. 68. — Арк. 2.

²⁰ Там само. — Арк. 5.

²¹ Там само. — Спр. 187. — Арк. 2.

²² Там само. — Спр. 11. — Арк. 11.

Михайло Семенко був зарахований на отримання пайка²³.

У січні 1922 р. по Києву вже отримували 1044 індивідуальні пайки, також видавались сімейні пайки (2,5 пайка на індивідуальний — 2610) — і це більше третини їх кількості по всій Україні (3025)²⁴.

12 лютого 1922 р. на засіданні бюро Київського відділу ВУКСВ у присутності заступника голови Г.Н. Хименко, членів комітету академіка А.Ю. Кримського, М.І. Митіліно, П.Н. Лозієва та інших було прийнято рішення звернутись до Москви за інструкцією про створення комісії з академпайка (мав змінитись її формат). Тоді ж ухвалили просити губвідділ продовольства передати залишок продпайків за грудень і січень для утримання санаторію, будинку відпочинку та окремих учених. Зауважимо, що було прийнято рішення, за яким пайок мав становити не менше 3600 калорій щоденно²⁵. А вже 28 лютого 1922 р. бюро змушене погодитись із заміною продуктів у академпайку: цукерок — цукром, м'яса — яйцями (1 фунт м'яса прирівнювався до 3 яєць), борошна — частково крупами²⁶.

Цікава новація березня 1922 р. Так, на засіданні комісії з академпайка (заснованій згідно з декретом 16 березня) 12 квітня визначено принцип його розподілу, а саме: лише для закладів, які не перейшли на самоокупність і залишились на державному утриманні — ВУАН, ВІНО, Медінститут, Ветеринарний і Клінічний інституту, Київський інститут народного господарства, Київський політехнічний інститут, Консерваторія та Академія мистецтв. Решта установ мали подавати індивідуальні заявки. Також було погоджено, що працівники з науковим ступенем та співробітники ВУАН мають безумовне право на пайок²⁷.

У звіті ВУКСВ про роботу протягом листопада 1922 р. — листопада 1923 р. зазначалось, що не вдалось належним чином виконати плани через обмеження матеріальних ресурсів та неформлені юридичні права. Було скорочено академпайки майже на половину, і їх кількість, що припадала на УСРР, складала всього 4000, включаючи і сімейні. Якість продуктів покращили, а от кількість при потребі України в 5500 залишилась попередньою. Їх розподілили так: Харків — 1272, Київ — 1160, Одеса — 775, Катеринослав — 365²⁸.

Продуктова допомога доповнювалась ставками додаткового академічного забезпечення

(фактично доплатами). Але вони були мінімальні. Все ж, якщо видавались вчасно, це давало можливість з натуральною частиною академпайка та при заробітній платі мінімально балансувати бюджет наукових працівників. Щомісячно отримували додаткове академічне забезпечення 2276 представників інтелігенції в УСРР. У Києві найбільше — 793 особи²⁹.

Матеріально-грошове забезпечення. Протоколи засідань Київського відділення ВУКСВ передають весь драматизм ситуації із матеріальним становищем вчених і митців Києва у першій половині 1920-х рр. Проаналізуємо один із перших протоколів київського бюро ВУКСВ. 12 лютого 1922 р. воно пропонувало негайно поставити питання перед владними органами про організацію широкої безкоштовної допомоги у масштабах міста для працівників науки. Підтвердженням необхідності цього може слугувати розглянуте на засіданні прохання професора В.Ф. Чижа про поміщення його до припинення холодів у терапевтичне відділення лікарні Покровського жіночого монастиря. Можна уявити становище рядових вчених, митців, викладачів Києва, якщо проректор Всеукраїнського педагогічного інституту (колишнього університету) Ч.Ф. Чепіга звертався з проханням надати одяг, взуття і білизну. Але бюро відклало вирішення питання до наступного транспорту. Так само як і прохання лаборанта Політехнічного інституту А. Любинського видати черевики. На тому ж засіданні задовольнили прохання відомого архівіста В.В. Міяковського видати черевики та клопотання знаного мистецтвознавця академіка Ф.І. Шміта і професора Гольдмана надати відріз тканини на брюки і черевики³⁰.

Тоді ж розглядався список позачергової видачі речей професурі Києва, зокрема, задовольнили прохання про черевики у відповідності зі списком: А.Г. Голодмана, Г.В. Дайна, Є.Є. Слущького, В.А. Кордта, М.В. Птуху, А.І. Гілярова, О.М. Покровського, І.Д. Тучапського, при чому останньому видали грошову допомогу в 500 000 руб. Зауважимо, що на 18 лютого 1922 р. товарна і грошова наявність комітету була такою: сукна — 130 аршинів 2 вершки, черевиків — 2 пари, костюмів — 9, білизни — 24 пари, грошей — 23 800 000 руб. (з них 15 млн облігаціями)³¹.

На засіданні 22 лютого 1922 р. було вирішено направити П.Н. Лозієва на Всеукраїнську конференцію комітетів допомоги вченим і зобов'язано порушити такі питання: а) академпайок повинен знаходитися в цілковитому розпорядженні бюро комітету, а окружний

²³ Там само. — Спр. 14. — Арк. 6.

²⁴ Там само. — Спр. 15. — Арк. 11.

²⁵ Там само. — Спр. 14. — Арк. 1-1 зв.

²⁶ Там само. — Арк. 18 зв.

²⁷ Там само. — Арк. 82.

²⁸ Там само. — Спр. 68. — Арк. 2.

²⁹ Там само. — Арк. 2 а.

³⁰ Там само. — Спр. 14. — Арк. 5-5 зв.

³¹ Там само. — Арк. 3.

продовольчий комітет має тільки реалізувати наряди за пропозиціями комітету в межах самого наряду; б) санаторій науковців повинен мати свій окремий наряд на пайки на 20 осіб на 2 місяці; в) поліпшення побуту вчених, реального забезпечення їхнього життя та спокійної наукової роботи (охорона помешкань, праці, акуратність у видачах академпайків, підвищення платні хоча б до прожиткового мінімуму), щоб зупинити еміграцію вчених Києва (і взагалі всієї України) за кордон з відкриттям кордонів; г) отримання дозволу зв'язатись безпосередньо ВУКСВ із закордоном, з усім науковим світом та комісіями допомоги³².

На цьому засіданні приймалися рішення по знакових для Києва постатях. Так академпайок призначено Всеволоду Зуммеру, Людмилі Старицькій-Черняхівській видано на повне верхнє вбрання білого сукна³³. І надалі бюро через обмежені можливості допомагало переважно тканиною для пошиття одягу.

Київське бюро ВУКСВ надавало допомогу у той критичний момент не тільки науковцям, але й митцям, які в силу особливості професії потерпали від матеріальної скрути. Вражає список працівників мистецтва із зазначенням сфери діяльності, значимості у мистецтві, сімейного стану, зарахованих на академічний пайок по місту Києву на 21 лютого 1920 р.: художник О. Богомазов, скульптор Ф. Балавенський, художники М. Прахов, А. Петрицький, Т. Бойчук (брат і учень М. Бойчука), оперний співак М. Донець, актори М. Заньковецька, Л. Лінницька, Л. Гаккебуш, І. Мар'яненко, актор і режисер П. Саксаганський, літератор М. Старицька, диригент Н. Городовенко. Загалом близько 90 осіб³⁴.

Критичне матеріальне становище митців засвідчує телеграма за підписами голови ради Української академії мистецтва Ф. Кричевського та керуючого справами М. Кічура у Харків до Укрголовпрофосвіти. Академія повідомляла, що губернські органи відмовляються надавати пайки, послаючись на пряме підпорядкування закладу Харкову: «Супроти невиносимого економічного становища співробітників Академії і супроти наявності що хтось мусить бути покликаним задовольняти їхні економічні потреби Рада Академії прохає Укрголовпрофосвіту про відповідне телеграфічне розпорядження»³⁵.

Важливо зазначити, що заробітна плата в грошах встановлювалася шляхом віднімання вартості виданих академпайків, одягу, палива за середніми ринковими цінами через відсутність

у бюджеті грошових ресурсів. Тому грошовий фонд був скорочений і середня норма видачі встановлена по кожній губернії окремо, в залежності від економічного її становища і кількості радянських службовців. Відповідно для робітників освіти Києва і губернії — 145,1 крб (найвища для Донецької — 257,9 крб, найнижча для Подільської — 88 крб)³⁶.

Ще однією справою, якою опікувався ВУКСВ щодо матеріально-грошового забезпечення, стали окремі академічні пенсії. На лютий 1927 р. було виклопотано 58 академічних пенсій: для Харкова — 13 повних і 4 половинних, для Києва — відповідно 12 і 9³⁷. У Харкові, зокрема, їх отримували П.М. Барабашов, Д.І. Багалій (50 %), В.П. Бузескул (50 %), Д.М. Сінцов (50 %) та інші; у Києві — А. Степович, О. Альохін, О. Гіляров (50 %), Д. Граве (50 %), М. Кобельов (50 %), С. Реформатський (50 %), Б. Срезневський (50 %), П. Тутківський (50 %) та інші³⁸.

Допомога родинам науковців і митців. Київське бюро зверталось до центрального бюро 17 лютого 1922 р. з листом у справі допомоги В.А. Кандибі, дружині поета Олександра Олеса (цікаво, що подання з цього питання зробив Х. Раковський). Одночасно доручив П. Лозієву розшукати її і з'ясувати, в чому може виявитися допомога. На тому ж засіданні ВУАН (лист за підписами М. Василенка і А. Кримського) зверталась до наукового комітету НКО із проханням поширити на Катерину Мельник-Антонович (дружину видатного історика) дію декрету про матеріальне забезпечення, виданого для підтримки академіків Д. Граве, А. Кримського, П. Тутківського та інших. Саме ВУКСВ займався цим питанням. Також до київського бюро було перенаправлене звернення до голови Раднаркому Всеукраїнського музичного комітету, комітету пам'яті М. Леонтовича від 11 лютого 1922 р. І хоча уряд радянської України окремою постановою від 19 листопада 1921 р. виділив допомогу родині композитора (одноразово 3 000 000 крб), цього було недостатньо. ВУКСВ отримав відомості, що «вдова Клавдія Леонтович з двома дочками майже голодають і розпродають останні хатній скарб». Комітет вшанування пам'яті Миколи Леонтовича просив видати постанову про постійне забезпечення родини Леонтовича, яка проживала у Тульчині³⁹.

Також Всеукраїнський музичний комітет та Комітет пам'яті М. Леонтовича 18 лютого 1922 р. просив допомоги ВУКСВ у забезпеченні матері Якова Степового — Наталії Акименко, яка голодувала у Харкові. Резолюція на документі свідчить

³² ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 7.

³³ Там само. — Арк. 8.

³⁴ Там само. — Арк. 35–35 зв.

³⁵ Там само. — Спр. 15. — Арк. 6.

³⁶ Там само. — Арк. 18.

³⁷ Там само. — Спр. 187. — Арк. 4.

³⁸ Там само. — Арк. 8.

³⁹ Там само. — Спр. 14. — Арк. 29–30.

про те, що була видана допомога у 5 000 000 крб 27 березня 1922 р. Разом зберігся лист-звернення Н. Акименко, за яку підписався молодший син Микола, оскільки вона була неграмотна⁴⁰.

Бюро приєдналось до звернення Української академії мистецтв до центрального бюро ВУКСВ про забезпечення спеціальним декретом родини вбитого художника професора О.О. Мурашка⁴¹. Згодом надали (квітень — травень 1922 р.) дітям Г. Нарбута та О. Мурашка по 2 місячні пайки. У жовтні 1922 р. колишня дружина художника Наталія Лаврентіївна Нарбут звернулася до ВУКСВ, оскільки 2,5 року не отримувала ніякої допомоги (жила за адресою Думська площа, 2, квартира Волянських)⁴².

⁴⁰ Там само. — Арк. 33–34.

⁴¹ Там само. — Арк. 8.

⁴² Там само. — Арк. 91, 116.

Таким чином, можна зробити **висновок** про те, що Всеукраїнський комітет сприяння вченим у найважливішому науковому центрі УСРР — Києві зосередив свою роботу на кількох основних напрямках: житло, оздоровлення, академпайок, матеріально-грошове забезпечення, допомога родинам. Це привело до кардинальної зміни соціального становища інтелігенції — науковці, митці і викладачі стали соціальними утриманцями, а не соціально автономними одиницями. Надання допомоги дало змогу владним органам контролювати соціальний стан інтелігенції як соціальної групи, яка у значній своїй кількості знаходилась у моральній, а деколи і політичній опозиції до більшовицького режиму.

ДЖЕРЕЛА

1. Білокінь С. Київська вчена корпорація (20–50-ті рр. XX ст.) / С. Білокінь // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 2008. — Вип. 14. — С. 288–305.
2. Діденко К.В. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим щодо соціального забезпечення науковців УСРР у 20-х рр. XX ст. / К.В. Діденко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2014. — Вип. 40. — С. 125–128.
3. Діденко К.В. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим з відкриття Будинків вчених в Україні (1920-і рр.) / К.В. Діденко // Гуржіївські історичні читання. — 2014. — Вип. 7. — С. 308–310.
4. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / О. Коляструк. — Х. : Раритети України, 2010. — 386 с.
5. Коляструк О.А. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у 20-ті рр. XX ст. / О.А. Коляструк // Інтелігенція і влада. — 2008. — Вип. 13. — С. 97–111.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 1. Протоколи засіданий комісії по улучшению быта ученых при ВУКСУ и материалы к ним. 1 декабря 1921 г. — 26 января 1923 г. — 118 арк.
7. ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 11. Документы об обеспечении продовольственными пайками и по личному составу научных работников УССР (протоколы, акты, ведомости, анкеты, автобиографии, списки, заявления, переписка). 13 января — 31 декабря 1921 г. — 317 арк.
8. ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 14. Документы об улучшении бытовых условий научных работников г. Киева (протоколы, статьи, сведения, переписка). 14 декабря 1921 г. — 20 марта 1922 г. — 232 арк.
9. ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 15. Документы о необходимости улучшения материального положения преподавательского состава г. Харькова (циркуляр, доклады, сведения, переписка). 14 сентября 1921 г. — 31 декабря 1922 г. — 69 арк.
10. ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 68. Отчет о работе ВУКСУ за 1923 г. — 30 арк.
11. ЦДАВО. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 187. Отчет о работе ВУКСУ за октябрь 1925 — февраль 1927 г. — 34 арк.

REFERENCES

1. Bilokin S. Kyivska vchena korporatsiia (20–50-ti rr. XX st.) / Serhii Bilokin // Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. — 2008. — Vyp. 14. — S. 288–305.
2. Didenko K.V. Diialnist vseukrainskoho komitetu spriannia vchenym shchodo sotsialnoho zabezpechennia naukovtsiv USRR u 20-x rr. XX st. / K.V. Didenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. — 2014. — Vyp. 40. — S. 125–128.

3. Didenko K.V. Diialnist Vseukrainskoho komitetu spriannia vchenym z vidkryttia Budynkiv vchenykh v Ukraini (1920-i rr.) / K.V. Didenko // Hurzhyivski istorychni chytannia. — 2014. — Vyp. 7. — S. 308–310.
4. Koliastruk O. Inteligentsiia USRR u 1920-ti roky: povsiakdenne zhyttia / O. Koliastruk. — X. : Rarytety Ukrainy, 2010. — 386 s.
5. Koliastruk O.A. Diialnist Vseukrainskoho komitetu spriannia vchenym u 20-ti rr. XX st. / O.A. Koliastruk // Inteligentsiia i vlada. — 2008. — Vyp. 13. — S. 97–111.
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali — TsDAVO). — F. 331. — Op. 1. — Spr. 1. Protokoly zasedanii komissii po uluchsheniiu byta uchenykh pri VUKSU i materialy k nim. 1 dekabria 1921 g. — 26 yanvaria 1923 g. — 118 ark.
7. TsDAVO. — F. 331. — Op. 1. — Spr. 11. Dokumenty ob obespechenii prodovolstvennyimi paikami i po lichnomu sostavu nauchnykh rabotnikov USSR (protokoly, akty, vedomosty, ankety, avtobiografii, spiski, zaiavleniia, prepiska). 13 yanvaria — 31 dekabria 1921 g. — 317 ark.
8. TsDAVO. — F. 331. — Op. 1. — Spr. 14. Dokumenty ob uluchshenii bytovykh uslovii nauchnykh rabotnikov g. Kieva (protokoly, stati, svedeniia, prepiska). 14 dekabria 1921 g. — 20 marta 1922 g. — 232 ark.
9. TsDAVO. — F. 331. — Op. 1. — Spr. 15. Dokumenty o neobkhodimosti uluchsheniia materialnogo polozhenniia prepodavatelskogo sostava g. Kharkova (tsirkuliar, doklady, svedeniia, perepiska). 14 sentiabria 1921 g. — 31 dekabria 1922 g. — 69 ark.
10. TsDAVO. — F. 331. — Op. 1. — Spr. 68. Otchiet o rabote VUKSU za 1923 g. — 30 ark.
11. CzDAVO. — F. 331. — Op. 1. — Spr. 187. Otchiet o rabote VUKSU za oktiabr 1925 — fevral 1927 g. — 34 ark.

Александр Бонь

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВСЕУКРАИНСКОГО КОМИТЕТА СОДЕЙСТВИЯ УЧЕНЫМ В КИЕВЕ В 1920-х гг.: СОЦИАЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ

В статье исследуется деятельность Всеукраинского комитета содействия ученым в наиболее критический период — 1920–1925 гг. В условиях голода 1921–1923 гг. в самом большом научном центре Украины Киеве комитет поддерживал своей работой не только научных работников, преподавателей высших учебных заведений, но и деятелей искусства. Рассматриваются механизмы, как эта помощь была превращена большевистской властью в средство социального контроля интеллигенции.

Ключевые слова: ВУКСУ, интеллигенция, социальный контроль, жилье, академпапок, оздоровление, материально-денежное обеспечение.

Oleksandr Bon

ACTIVITY OF ALL-UKRAINIAN COMMITTEE OF ASSISTANCE TO SCIENTISTS IN KYIV IN 1920s: SOCIAL CONTROL

The article studies the activity of the All-Ukrainian Committee of Assistance to Scientists in the hardest period of 1920–1925. During the Holodomor of 1921–1923 the Committee supported scientists, higher education establishments' professors as well as the artists in the biggest scientific centre — Kyiv.

Financial conditions of scientists and artists were critical. This situation was used by the regime to control intellectuals. It transferred from leading social force, which was determining a direction and establishing of the Ukrainian state and was developing the culture, to ideologically and financially marginal social group.

The subject matter of this article is to study the forms and methods of the All-Ukrainian Committee's support to Kyiv intellectuals in the first half of 1920s. The archive of the All-Ukrainian Committee of Assistance to Scientists provides us with the opportunity to reveal insights on this issue.

Mechanisms of the use of the following support to social control of intellectuals by the Soviets are analysed. In the condition of whole-food and essential tools deficiency, which was in the USSR and, in particular, in Kyiv in 1921–1923, scientists were sufficiently unprotected. It provided the state with a possibility to use budget financing / underfunding to influence intellectuals loyalty (in particular, scientists and artists). The part of this support as well as leverage over the intellectuals means accommodation, sanitation, financial aid, food aid (food ration for academics), support to families of the dead.

Key words: All-Ukrainian Committee of Assistance to Scientists, intellectuals, social control, accommodation, food ration for academics, sanitation, financial aid.

Дата надходження статті до редакції: 21.05.2017 р.

Алла Довжик

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЖІНОК — ВИКЛАДАЧІВ ВИШІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ ТЕОФІЛІЇ ВОЙСЛАВСЬКОЇ)

У статті за матеріалами архівно-слідчої справи досліджено біографію викладача Польського педагогічного інституту в Києві, іммігрантки з Польщі Теофілії Войславської. Крізь призму біографічного дослідження розглянуто репресії проти науково-педагогічної інтелігенції, а також представників польської національної меншини в Україні у другій половині 1930-х рр.

Ключові слова: політичні репресії, архівно-слідча справа, жінки — викладачі вишів, Польський педагогічний інститут, Теофілія Войславська, «альбомна» операція НКВС.

Політичні репресії стали прикметною ознакою радянського суспільства. Жертвами терору ставали широкі верстви суспільства, зокрема професорсько-викладацькі кадри вищих навчальних закладів, що було свідченням політики винищення української інтелігенції. Лещата тоталітаризму не оминули й жінок — викладачів вишів. Ця складова залишилась на периферії наукових розробок, тому доречним буде висвітлення долі іммігрантки з Польщі, викладача Польського педагогічного інституту в Києві Теофілії Петрівни Войславської за матеріалами архівно-слідчої справи.

Актуальність теми визначається важливістю дослідження трагічної долі жінок, які потрапили у жорна сталінських репресій проти представників української еліти у 1930-х рр., зокрема тих, які належали до професорсько-викладацького складу вишів. Висвітлення біографії окремої людини дає можливість простежити загальні процеси у тогочасному суспільстві.

Основним джерелом відомостей про репресованих жінок — викладачів ВНЗ Києва, які були оголошені «ворогами народу», є архівно-слідчі справи, накопичені і відкриті для дослідників у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) і Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО). Документи, які зберігаються у останньому та Державному архіві м. Києва, дають можливість простежити становлення та кадрове забезпечення Польського педагогічного інституту в Києві (далі — ППІ), а також виявити причини його ліквідації, розкрити трагічну долю професорсько-викладацького складу. Цінним джерелом дослідження стали, зокрема, спогади сина репресованої Людвіга Войславського, у яких він описав трагічну долю батьків і сповнене

драматичних подій своє сирітське дитинство та юність¹.

Історіографія проблеми позначена досить великим масивом праць про сталінські репресії проти української науково-педагогічної інтелігенції, зокрема жінок (хоча більшість дослідників у своїх роботах не виокремлюють їх за гендерною ознакою). Деякі дослідники у своїх працях висвітлювали долі окремих репресованих жінок з когорти викладачок вищої школи. Так, В. Даниленко² на основі архівно-слідчої справи простежив життєвий шлях наймолодшої із сестер Лесі Українки — Исидори Косач-Борисової. С. Білокінь³ за матеріалами архівно-слідчої справи дослідив життя і діяльність Софії Нелепінської-Бойчук. І. Петренко⁴ представила життєвий шлях і наукову діяльність Наталії Мірзи-Авакянц. Проте дослідження проблеми репресій проти жінок не є достатньо поширеним явищем.

Проблемі репресій проти польської національної меншини в Україні присвячено ґрунтовну монографію О. Калакура⁵, працю О. Рубльова і В. Репринцева⁶. К. Двірна⁷ на основі архівних

¹ Войславский Л.К. Воспоминания из ушедшего столетия / Харьковская правозащитная группа. — Х., 2002.

² Даниленко В. Изидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. — К., 2011.

³ Білокінь С. Смерть Софії Нелепінської-Бойчук [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.s-bilokin.name/Personalial/Nalepinska.html>

⁴ Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940): життя і наукова спадщина : моногр. — Полтава, 2014. — 181 с.

⁵ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К., 2007.

⁶ Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні в 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 116–156.

⁷ Двірна К. Створення та ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст.

документів дослідила історію створення та функціонування Польського педагогічного інституту в Києві, проаналізувала причини його ліквідації та простежила долі окремих викладачів і студентів.

Низку публікацій присвячено методам аналізу такого особливого історичного джерела, як архівно-слідчі справи, які служили юридичним оформленням протиправного терору в СРСР. Це методичні рекомендації щодо використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.⁸, фахова розвідка Я. Калакура⁹, статті дослідників Р. Пирога і О. Гранкіної¹⁰, дисертація Е. Петровського¹¹ та інших.

Метою дослідження є висвітлення через призму біографічного жанру політичних репресій проти науково-педагогічної інтелігенції, а також польської національної меншини у Радянській Україні в 1930-х рр., зокрема жінок — викладачів вищої школи Києва.

На початку 1930-х рр. сталінське керівництво СРСР фактично відходить від політики «коренізації» і стає на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму «в одній країні». У 1935 р. були ліквідовані Мархлевський польський національний район, польські сільські ради, культурні організації, бібліотеки, театри, школи, технікуми, вищі навчальні заклади, ЗМІ, Інститут польської пролетарської культури ВУАН. Відбувається депортація поляків з прикордонних територій та місць компактного проживання, нагнітається антипольська істерія, інсценуються гучні

процеси, внаслідок яких поляки України потрапляють в лещата масових репресій. Репресіям за вигадану приналежність до Польської військової організації (ПОВ) були піддані польські партійні, радянські, редакційно-видавничі, наукові, педагогічні, культосвітні, театральні працівники, які здійснювали політику «коренізації» серед польського населення.

У фонді ЦК КПУ ЦДАГО України за 1935 р. зберігається Довідка про ліквідацію Польського педагогічного інституту в Києві (ППІ), складена створеною Політбюро ЦК КП(б)У комісією¹². У ній зазначається, що при перегляді викладацького складу (всього в інституті працювало 45 викладачів) виявлено 19 осіб, які, за даними НКВС, були пов'язані з контрреволюційними організаціями і вели серед студентів антирадянську роботу. У цьому списку є Теофілія Петрівна Войславська (1901–1938). У документі зазначено, що вона пов'язана з членами організації ПОВ і є донькою багатого торговця. Її чоловік Кароль Войславський, колишній редактор газети «Серп», проходить у справі ПОВ¹³.

Теофілія Петрівна (Аронівна) Войславська, уроджена Горовиць, народилась у 1901 р. у Варшаві, у заможній єврейській родині. У сім'ї суворо дотримувались релігійних обрядів і традицій, дуже любили дітей, яких було одинадцять, усім прагнули дати добру освіту. Тож Теофілія успішно закінчила польську гімназію.

Початок ХХ ст. ознаменувався поширенням серед молоді ідей соціалізму. Теофілія познайомилась з гуртом молодих людей соціалістичної орієнтації і захопилась ідеями, які вони проповідували. Тут вона зустрілась зі своїм майбутнім чоловіком Каролем Войславським. Після більшовицького перевороту в Росії польська молодь хотіла долучитись до соціалістичного перетворення суспільства і їхала у Росію допомагати будувати світле майбутнє. У 1923 р. нелегально перебрався до СРСР і Кароль Войславський з друзями. Через кілька місяців, за покликком коханого, таємно від батьків втекла з дому і Теофілія. Її, переодягнену у селянку, нелегально переправили через кордон на радянський бік. Добравшись до Києва, Теофілія сама прибула до ГПУ. Її допитали і дали дозвіл на проживання у СРСР¹⁴.

Відкриті впродовж 1920-х рр. польські школи потребували вчителів. Тому Кароль Войславський почав працювати вчителем польської школи, а Теофілія Горовець — вихователем у дитячому будинку в Умані. У 1924–1926 рр. вона навчалась у Польському педагогічному технікумі у Києві.

(архівна розвідка) // Волинські історичні записки. — 2011. — Т. 6. — С. 149–155.

⁸ Гранкіна О.В. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації. — К., 1997.

⁹ Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання [Текст] : зб. наук. пр. — К., 1998. — С. 19–23.

¹⁰ Пиріг Р.Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки : мат. Міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). — К., 1998. — С. 38–44; Гранкіна О.В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. // Український історичний журнал. — 1997. — № 4. — С. 49–57; її ж. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf

¹¹ Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках : автореф. дис. ... канд. істор. наук за спец. : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». — К., 2006. — 22 с.; його ж. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/petrovsky-docs-1937-38.pdf>.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 139.

¹³ Там само. — Арк. 141.

¹⁴ Войславський Л.К. Указ. соч. — С. 3–4.

Після його закінчення працювала вчителькою молодших класів польської школи у Бердичівській окрузі. У 1927 р. вони одружились, а через рік у них народився син Людвіг (Людослав). Невдовзі Кароль Войславський став директором польської школи у Бердичеві, а Теофілія працювала у ній вчителькою. Як хорошого фахівця і носія польської мови її запросили керувати гуртком з вивчення польської мови для військовослужбовців у Будинку Червоної армії¹⁵. У 1931 р. родина Войславських переїхала до Харкова, де Кароля Войславського призначили головним редактором польської секції Держнацменвидаву, а з 1933 р. — спочатку заступником, а невдовзі головним редактором центральної польської газети «Серп». На початку 1934 р. у зв'язку з переведенням редакції газети до Києва переїхала і родина Войславських. Теофілія Войславська вступила до аспірантури і почала викладати польську мову¹⁶ у ППІ. У співавторстві з іншими викладачами працювала над створенням підручників для молодших класів польських шкіл. З 1932 до 1935 рр. за її участю було видано п'ять підручників¹⁷.

Але саме у цей період розгортається трагедія ППІ у Києві, яка полягала у тому, що у 1930-ті рр. курс партії та держави щодо національних меншин був змінений, розгорталась масові репресії, безпідставні звинувачення представників національних меншин у «шпигунстві» та «шкідництві». Колектив інституту був змушений працювати в атмосфері підозрливості, доносів, перевірок, «чисток», арештів¹⁸.

Про стан і атмосферу у ППІ яскраво свідчить «Доповідна записка редакції газети «Серп» про стан Польпедінституту», на початку 1934 р. адресована редактором цього польськомовного комуністичного часопису Каролем Войславським завідувачу відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК КП(б) У М. Кіллерогу¹⁹. Останній, у свою чергу, 28 лютого 1934 р. довів цю інформацію до відома секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора, П. Постишева, М. Попова й П. Любченка²⁰. У доповідній записці автор писав про численні недоліки у роботі ППІ і його директора Юрія Бодняка. Автор закликав негайно вжити рішучих заходів для оздоровлення інституту і ретельного контролю за його діяльністю²¹. Доповідна записка не віщувала нічого доброго як для керівництва, так і для самого інституту.

Невдовзі після цього Кароль Войславський тяжко захворів і восени 1934 р. помер, так і не

дізнавшись, що, за даними ГПУ, особисто він також проходив у справі ПОВ. У 1935 р. ППІ був ліквідований, позаяк найближчим часом потреба у вчителях польських шкіл зникне. Теофілія Войславська, як донька багатого купця і дружина редактора «Серпа», вже тоді була внесена до списку осіб, які підозрюються у контрреволюційній шпигунській діяльності й у зв'язках з ПОВ. Вона залишилась без роботи і засобів до існування. Спочатку у них зняли телефон (мати телефони могли лише відповідальні працівники), пізніше переселили з окремого помешкання на вул. Героїв революції у дві кімнати комунальної квартири по вул. Червоноармійській, 32, кв. 2. Невдовзі їй вдалось знайти роботу у відділі комплектування бібліотеки ВУАН. Влітку 1937 р., відчувачи чи здогадуючись про можливий арешт, дев'ятирічного сина вона відвезла до своїх давніх друзів Воевських у далеке село Вінницької області. Утім, долю дитини це не полегшило, тому що наприкінці серпня Воевський, а через деякий час і його дружина також були заарештовані.

4–5 серпня 1937 р. Теофілія Петрівна Горовиць-Войславська була звинувачена за ст. 54-10 (антирадянська пропаганда і агітація), 54-11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УРСР у тому, що вона є учасницею польської контрреволюційної організації і проводила активну контрреволюційну і розвідувальну діяльність²². 6 серпня був проведений обшук, вилучили документи, блокноти із записами польською мовою, листи, адреси, фотокартки, а її саму заарештували. Майно було описане, квартира опечатана. Зазвичай у день арешту проводився перший, цілком формальний допит з метою заповнення анкети арештованого. Така анкета була складена і на Теофілію Войславську, але дата на ній не проставлена. На питання слідчого про її національність і громадянство вона відповіла: «Єврейка, громадянка СРСР». Але така відповідь, напевне, не вкладалась у схему звинувачення її як члена польської націоналістичної контрреволюційної організації ПОВ, яка здійснювала шпигунську діяльність на користь Польщі. Тому слідчий у анкеті виправив слово «єврейка» на «полька»²³.

Кримінальна справа № 7000 складається з трьох томів: перший — обвинувальна частина, другий — реабілітаційна, третій — контрольнореспективна, у якій син репресованої Людвіг Карлович Войславський вже після її реабілітації вимагає повернути йому їхнє незаконно конфісковане майно або відшкодувати його вартість.

Кримінальну справу Теофілії Войславської вели оперуповноважений слідчої групи 3-го (контрреволюційного) відділу Шаміс та помічник

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43910-фп. — Арк. 16-16 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 15.

¹⁷ Войславський Л.К. Указ. соч. — С. 6, 8–11.

¹⁸ Двірні К. Назв. праця. — С. 150.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 3–4.

²⁰ Там само. — Арк. 2.

²¹ Там само. — Арк. 4.

²² Там само. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43910-фп. — Арк. 1-зв, 1а-3.

²³ Там само. — Арк. 10-зв.

оперуповноваженого Фельдман. У архівно-слідчій справі підшито лише два протоколи допитів. Протокол першого допиту датований 14 серпня, через вісім днів після арешту²⁴. Що відбувалось впродовж цих восьми днів? Можемо лише здогадуватись. Напевне, жінка перебувала у невіданні, як це часто практикувалось у ГПУ, не знаючи, у чому її звинувачують, хвилюючись про 9-річного сина, залишеного у знайомих, розпачливо розмірковуючи над своїм і його майбутнім. А, можливо, допити відбувались, але без протоколу, що також було буденною практикою, на жінку тиснули морально або фізично, вимагаючи зізнання. На першому допиті оперуповноважений Шаміс з'ясував анкетні дані, склад родини, обставини та причини нелегального прибуття до СРСР, місця проживання, трудову діяльність. Теофілія Войславська категорично заперечила заяву оперуповноваженого про те, що органам УДБ відомо, що вона займалась контрреволюційно-шпигунською діяльністю²⁵.

17 серпня 1937 р. оперуповноважений Шаміс бездоказово перекваліфікував статтю і встановив, що Т.П. Горовиць-Войславська є учасницею Польської контрреволюційної диверсійно-шпигунської організації, за завданням якої проводила ... шпигунську контрреволюційну діяльність, і обвинувачується за ст. 54-1«а» — зрада Батьківщині, 54-11²⁶ — участь у контрреволюційній організації.

Коли в'язень не давав потрібних зізнань, а визначені соціалістичним законом терміни перебування під вартою минали, слідчі мусили подавати клопотання до Президії ЦВК СРСР про продовження строку тримання під вартою ще на місяць. 20 вересня 1937 р. оперуповноважений Шаміс звернувся з клопотанням до ЦВК СРСР про продовження терміну слідства і утримання під вартою Т.П. Горовиць-Войславської ще на один місяць, до 6 листопада 1937 р.²⁷

Дату і час другого допиту не вказано у протоколі²⁸. У кожному питанні слідчого містилось обвинувачення. Теофілія Войславська пояснювала всі обставини, категорично не визнаючи своєї вини. Слідчий звинувачував її у тому, що у 1923 р. вона нелегально прибула із Польщі до СРСР із завданням польської розвідки для здійснення розвідувальної діяльності. З цією метою вона налагодила зв'язки з учасниками ПОВ і військовослужбовцями, від яких отримувала необхідну розвідувальну інформацію. Теофілія Войславська мужньо заперечувала

звинувачення у контрреволюційній діяльності. Вона розповідала про людей, з якими була знайома, пояснювала, що її як носія польської мови запросили викладачем у гурток з вивчення польської мови для червоноармійців. Вона давала й індивідуальні уроки польської мови військовослужбовцям, але спілкувалась з ними лише в межах вивчення польської мови.

Слідчий звинувачував її у тому, що вона підтримувала зв'язок з людьми, які за завданням польської розвідки приїжджали до неї з-за кордону. Теофілія Петрівна пояснила, що вона дійсно зустрічалась з людьми з Польщі, які приїжджали до СРСР, тому що через них її батьки передавали одяг і речі. А поштою вона отримувала з Польщі словники і підручники з граматики польської мови, необхідні для роботи.

Підозрюваній не пред'явили жодних доказів, не були опитані свідки, співробітники, сусіди, знайомі, не проводились очні ставки. Як доказ у справі була підшита виписка з рапорту оперуповноваженого Особливого відділу УДБ НКВС УРСР Сидорка від 29 липня 1935 р. про те, що чоловік Теофілії Горовиць-Войславської помер у Києві в 1934 р. і за свідченнями засуджених членів ПОВ був членом цієї організації²⁹.

Попри тиск слідчого, жінка не визнала себе винною ні у приналежності до контрреволюційної організації, ні у будь-якій контрреволюційній діяльності, ні у зв'язках з польськими розвідувальними органами³⁰. Але тиск репресивної машини був невблаганний, і оперуповноважений Шаміс та начальник 1-го відділення III відділу Управління державної безпеки Київського обласного управління Народного комісаріату внутрішніх справ (далі — УДБ КОУ НКВС) Ракита висунули обвинувальний висновок, у якому «Горовиць-Войславська Теофілія Петрівна, 1901 р. народження, уроджена м. Варшави, яка до арешту проживала у Києві, єврейка, піддана СРСР, дочка великого торговця, обвинувачується у тому, що, прибувши у 1923 р. нелегально з Польщі до СРСР, налагодила зв'язки з учасниками нелегальної контрреволюційної «Польської організації військової» й іншими людьми, які пізніше були заарештовані органами НКВС за звинуваченням у шпигунстві, тобто у злочинах, передбачених ст. 54-1 «а» і 54-11 КК УРСР»³¹. Обвинувальний висновок затвердили начальник III відділу УДБ КОУ НКВС Роголь і начальник УНКВС Київської області Шаров.

16 жовтня 1937 р. Особлива нарада при НКВС СРСР винесла вирок, за яким Теофілія Петрівна Горовиць-Войславська за контрреволюційну діяльність була ... (вжити слово «засуджена» тут

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43910-фп. — Арк. 12.

²⁵ Там само. — Арк. 13-зв.

²⁶ Там само. — Арк. 7.

²⁷ Там само. — Арк. 9.

²⁸ Там само. — Арк. 15.

²⁹ Там само. — Арк. 18.

³⁰ Там само. — Арк. 15-17.

³¹ Там само. — Арк. 20.

недоречно, тому що не було суду, адвоката, свідків, доказів, ніхто не заслухав особисто обвинувачену) покарана за другою категорією до 10 років виправно-трудова таборів³².

Теодилія Войславська у Новосибірському таборі не пробула і року — померла, за офіційною довідкою, від туберкульозу легенів, а за розповідями співтабірників — відмовили нирки від застою³³.

Її син, Людвіг Войславський, у 9 років став сиротою і був направлений у дитячий будинок НКВС, де виховувався серед таких самих дітей «ворогів народу» і дітей, які осиротіли після голодомору.

Майже два десятки років Людвіг Войславський безуспішно писав листи, розшукуючи свою маму. І лише у 1956 р., коли по всьому СРСР публічно розвінчували культ Сталіна, Людвігу Войславському повідомили, що «...Ваша мати Войславська Теодилія Петрівна, 1901 року народження, померла 14 травня 1938 року ... причина смерті "туберкульоз легенів", місце смерті "у місцях позбавлення волі"»³⁴.

У 1957 р. за заявою Людвіга Войславського була переглянута справа його матері. Цього разу як свідки були допитані сусіди, зроблені запити стосовно того, чи проходила Теодилія Войславська по показаннях учасників ПОВ. За результатами перегляду справи у 1957 р.³⁵ було зроблено висновок про те, що Теодилія Петрівна Войславська заарештована і засуджена у 1937 р. без достатніх доказів її вини³⁶. Справа була припинена за недоведеністю складу злочину³⁷. Так через двадцять років Теодилія Петрівна Войславська була реабілітована посмертно.

Перше, що впадає в очі, коли знайомишся з матеріалами архівно-слідчої справи, — за змістом вона мало чим відрізняється від інших справ репресованих викладачок вищів цього періоду, зокрема справи Софії Нелепінської-Бойчук³⁸, Жозефіни Діндо³⁹, польок за національністю. Для них характерна певна однотипність інформації. Питання слідчих групувалися навколо національної належності останніх і не відзначалися значною різноманітністю: коли і в якому зв'язку переселилися на проживання до СРСР; чи мають родичів або знайомих за кордоном; чи підтримується зв'язок з ними (листування, посилки,

грошові перекази); чи зверталися до іноземних консульств, а далі — вимоги зізнань у проведенні шпигунської роботи на користь іноземної держави. Слідчі не пред'явили жодних доказів її вини, не були опитані свідки, співробітники, сусіди, знайомі, не проводилось очних ставок, від неї добивались лише зізнання, яке вважалось достатнім доказом вини. Слідство проводилось за спрощеною процедурою, наявні всього два протоколи допитів, не вказана дата проведення другого допиту. У справі обмежена обвинувальна частина, зате реабілітаційна — більш значуща, вона доповнює прогалини слідства часу репресій, містить протоколи допитів свідків, довідки з консульств, експертні висновки, листи, скарги тощо.

Можемо констатувати, що за змістом, строками проведення і усіма ознаками ця справа належить до так званих «альбомних» операцій НКВС, які описує Ольга Гранкіна⁴⁰. «Альбомними» ці справи називались тому, що був встановлений надто примітивний порядок винесення вироків, коли на аркуші з лівого боку писалися біографічні дані арештованого, з правого — дуже коротко суть справи. У центрі всі ці справи для зручності зшивалися в альбоми по сто аркушів, підписувались начальником управління та прокурором і направлялись на Особливу нараду НКВС СРСР для винесення вироку. Ольга Гранкіна зазначає, що «альбомна» операція проти польської нацменшини розпочалась після оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., підписаного Генеральним комісаром держбезпеки М.І. Ежовим, і проводилась у період з 20 серпня до 20 листопада 1937 р.

А як жилося їй катом з ІІІ (контрреволюційного) відділу УДБ НКВС УРСР? Начальник І-го відділення ІІІ відділу УДБ КОУ НКВС Григорій Лазаревич Ракита (1906 р. народження, єврей, член ВКП(б) з 1930 р., в органах ВНК-ОДПУ-НКВС з 1930 р.) у квітні 1939 р. був переведений в Омську область, а у листопаді 1939 р. звільнений з органів НКВС зовсім зі зняттям з обліку за ст. 38 «в» — «неможливість використання на роботі в ГУГБ» Положення про службу в ГУГБ від 16.10.1935 р.⁴¹

Начальник ІІІ відділу УДБ КОУ НКВС капітан ДБ Марк Павлович Роголь народився у 1905 р. в Одесі у сім'ї робітника-склодува, єврей. 1919 р. став членом РКСМ, був агітатором Одеського губкому КП(б)У. З 1920 р. служив на різних посадах в органах ВНК-ОДПУ-НКВС. У 1920–1922 рр. був

³² Там само. — Арк. 23.

³³ Войславський Л.К. Указ. соч. — С. 37–38.

³⁴ Там само. — С. 37.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43910-фп. — Арк. 56–65.

³⁶ Там само. — Арк. 74.

³⁷ Там само. — Арк. 79-зв.

³⁸ Там само. — Спр. 58310. Кримінальна справа Нелепінської-Бойчук С.О.

³⁹ Там само. — Спр. 58338. Кримінальна справа Діндо Ж.К.

⁴⁰ Гранкіна О.В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року... — Режим доступу : http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf

⁴¹ Ракита Григорій Лазаревич [Електронний ресурс] // Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. — Режим доступа : Nkvd.memo.ru/index.php?title=Ракита,_Григорий_Лазаревич

членом РКП(б), але виключений з формулюванням «за пияцтво». У 1929 р. відновлений у лавах ВКП(б). У 1924–1925 рр. навчався у Вищій школі ОДПУ СРСР. Стрімко піднімався кар'єрними сходами, входив до складу трійки НКВС, у 1937 р. був призначений начальником III відділу УДБ УНКВС Київської обл. 5 квітня 1938 р. був заарештований, а 29 жовтня 1939 р. засуджений Особливою нарадою НКВС СРСР до п'яти років заслання у Казахстані, напевно, будучи вже психічно хворим, тому що 1 листопада 1939 р. був відправлений на примусове лікування в психіатричну лікарню ім. Павлова у Києві. 18.10.1941 р. розстріляний німцями разом з іншими пацієнтами психіатричної лікарні. У 1956 р. помертньо реабілітований⁴².

Начальник УНКВС Київської області, старший майор ДБ Микола Давидович Шаров (Шавер) народився 1897 р. у родині чоботаря (за іншою інформацією — кравця) у Петербурзі, єврей. Член РСДРП(б) з 1917 р. У 1917–1920 рр. служив у Червоній гвардії в Петрограді. Член Виборзького райкому РСДРП(б) в Петрограді. З 1919 р. служив на керівних посадах в органах ВНК-ДПУ-НКВС. У період 1935–1938 рр. працював начальником Управління НКВС Київської обл. Входив до складу трійок НКВС. У 1938 р. переведений на посаду начальника управління НКВС Сталінградської області. Депутат Верховної Ради РСФСР 1-го скликання. За «безжалюдне знищення ворогів народу, шпигунів і шкідників» нагороджений двома орденами Червоного Прапора (1923, 1924), орденом Червоної Зірки (1937), двома Знаками почесного працівника ВНК-ОДПУ (1930, 1932). 27 вересня

⁴² Петров Н.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.memo.ru/history/NKVD/kto/biogr/gb421.htm

1938 р. заарештований як ворог народу, шпигун і шкідник. Засуджений на смерть 22 вересня 1939 р. Розстріляний 22 лютого 1939 р. У реабілітації відмовлено як активному учаснику сталінських репресій⁴³. Отже, більшість з них понесли покарання, дехто зайняв місця своїх жертв.

Радянська влада активно застосовувала практику репресій проти жінок, які нарівні з чоловіками потрапили під прес терору. І це не випадково, адже саме жінка-мати, жінка — вчителька, викладачка, науковець, мисткиня чи письменниця формують нову особистість, тож вони повинні були передати наступним поколінням ті метастази страху і покори, які паралізували б волю, прагнення до свободи і опору. Заляканими і покірними легше управляти та маніпулювати, а також моделювати поведінку цілих груп населення у майбутньому.

З матеріалів архівно-слідчої справи постала трагічна доля жінки. Теофілія Войславська у СРСР отримала вищу освіту, навчалась в аспірантурі, працювала викладачем вишу, займалась науковою діяльністю, уклала шкільні підручники, виховувала сина. Вона ж стала жертвою державної політики згорання «коренізації» і знищення національних еліт, яка зруйнувала її кар'єру і життя. Варто зазначити, що у жінки вистачило сили духу, щоб не втратити людської гідності, не визнати винною себе і не покласти вину на інших людей. Мікроаналіз життя цієї жінки в контексті історичних подій надає антропологічного виміру історичній науці. Історичне пізнання, як зазначає Олександр Сахновський, отримує чітко окреслене «людське обличчя» і шлях до осмислення минулого.

⁴³ Шаповал Ю.І. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 574.

ДЖЕРЕЛА

1. Білокінь С. Смерть Софії Нелепінської-Бойчук [Електронний ресурс] / С. Білокінь. — Режим доступу : <http://www.s-bilokin.name/Personal/Nalepinska.html>
2. Войславский Л.К. Воспоминания из ушедшего столетия / Л. Войславский / Харьковская правозащитная группа. — Х. : Фолио, 2002. — 120 с.
3. Гранкіна О.В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів [Електронний ресурс] / О.В. Гранкіна. — Режим доступу : http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf
4. Гранкіна О.В. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації / О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. — К., 1997. — 34 с.
5. Гранкіна О.В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. / О.В. Гранкіна // Український історичний журнал. — 1997. — № 4. — С. 49–57.
6. Даниленко В.М. Изидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції / В.М. Даниленко. — К. : Смолоскип, 2011. — 255 с.
7. Двірна К. Створення та ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка) / К. Двірна // Волинські історичні записки. — 2011. — Т. 6. — С. 149–155.

8. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О.Я. Калакура. — К. : Знання України, 2007. — 508 с.
9. Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів / Я.С. Калакура // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання [Текст] : зб. наук. пр. / Український держ. НДІ архівної справи і документознавства, Державний архів Служби безпеки України ; ред. Р.Я. Пиріг [та ін.]. — К. : [б.в.], 1998. — 161 с. — С. 19–23.
10. Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940): життя і наукова спадщина : [моногр.] / І.М. Петренко. — Полтава : ПУЕТ, 2014. — 181 с.
11. Петров Н.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941 [Электронный ресурс] / Н.В. Петров, К.В. Скорин. — Режим доступа : www.memo.ru/history/NKVD/kto/biogr/gb421.htm
12. Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках : автореф. дис. ... канд. істор. наук за спец. : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Е.П. Петровський. — К., 2006 — 22 с.
13. Петровський Е.П. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. [Електронний ресурс] / Е. Петровський. — Режим доступу : <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/petrovsky-docs-1937-38.pdf>
14. Пиріг Р.Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело / Р.Я. Пиріг, О.В. Гранкіна // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки : мат. Міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). — К., 1998. — С. 38–44.
15. Ракица Григорий Лазаревич [Электронный ресурс] // Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. — Режим доступа : Nkvd.memo.ru/index.php?title=Ракица,_Григорий_Лазаревич
16. Рубльов Олександр. Репресії проти поляків в Україні в 1930-ті роки / О. Рубльов, В. Репринцев // 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 116–156.
17. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 139, 141; — Спр. 6451. — Арк. 2, 3–4; Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 58310. Кримінальна справа Нелепінської-Бойчук С.О.; Спр. 58338. Кримінальна справа Діндо Ж.К.; Спр. 43910-фп. Кримінальна справа Войславської Т.П. — Арк. 1 зв, 1а-3, 7, 9, 10 зв., 12, 13 зв., 15–17, 18, 20, 23, 56–65, 74, 79 зв.
18. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. — К. : Абрис, 1997. — 608 с.

REFERENCES

1. Bilokin S. Smert Sofii Nelepinskoi-Boichuk [Elektronnyy resurs] / S. Bilokin. — Rezhym dostupu : <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Nalepinska.html>
2. Voislavskii L.K. Vospominaniia iz ushedshego stoletia / L. Voislavskii / Kharkovskaia pravozashchitnaia grupa. — Kh. : Folio, 2002. — 120 s.
3. Hrankina O.V. Arkhivno-slidchi spravy druhoi polovyny 1937 roku shchodo predstavnykh natsionalnykh menshyn Ukrainy. Dzhereloznavchyi analiz skladu dokumentiv [Elektronnyy resurs] / O.V. Hrankina. — Rezhym dostupu : http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf
4. Hrankina O.V. Vykorystannia arkhivno-slidchykh sprav hromadian, represovanykh u 1920–1950-ti rr. Metodychni rekomendatsii / O.V. Hrankina, D.V. Omelchuk, N.P. Moskovchenko. — K., 1997. — 34 s.
5. Hrankina O.V. Deiaki aspekty dzhereloznavchoho analizu arkhivno-slidchykh sprav u 1920–1950 rr. / O.V. Hrankina // Ukrainyskiy istorychnyi zhurnal. — 1997. — № 4. — S. 49–57.
6. Danylenko V.M. Izydora, ridna sestra Lesi Ukrainky: vid stalinskykh taboriv do emihratsii / V.M. Danylenko. — K. : Smoloskyp, 2011. — 255 s.
7. Dvirna K. Stvorennia ta likvidatsiia Polskoho pedahohichnoho instytutu v m. Kyievi v 30-kh rokakh XX st. (arkhivna rozvidka) / K. Dvirna // Volynski istorychni zapysky. — 2011. — T. 6. — S. 149–155.
8. Kalakura O. Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti / O.Ya. Kalakura. — K. : Znannia Ukrainy, 2007. — 508 s.
9. Kalakura Ya.S. Osoblyvosti dzhereloznavchoi krytyky arkhivno-slidchykh dokumentiv / Ya.S. Kalakura // Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: nauково-metodychni aspekty vykorystannia [Tekst] : zb. nauk. pr. / Ukrainyskiy derzh. NDI arkhivnoi spravy i dokumentoznavstva, Derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy; red. R.Ya. Pyrih [ta in.]. — K. : [b.v.], 1998. — 161 s. — S. 19–23.
10. Petrenko I.M. Istoryk Nataliia Mirza-Avakians (1888–1940): zhyttia i naukova spadshchyna : [monohrafiia] / I.M. Petrenko. — Poltava : PUET, 2014. — 181 s.
11. Petrov N.V. Kto rukovodil NKVD. 1934–1941 [Elektronnyy resurs] / N.V. Petrov, K.V. Skoryn. — Rezhim dostupu : www.memo.ru/history/NKVD/kto/biogr/gb421.htm

12. Petrovskiy E.P. Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo vyvchennia istorii represii v Ukraini u 1937–1938 rokakh : avtoreferat dysertatsii ... kandydata istorychnykh nauk za spets. : 07.00.06 «Istoriografia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny». — K., 2006 — 22 s.
13. Petrovskiy E.P. Dokumenty arkhivno-slidchykh sprav yak dzherelo vyvchennia metodiv provadzhennia slidstva orhanamy NKVS na Odeshchyni v period «velykoho teroru» 1937–1938 rr. [Elektronnyi resurs] / E. Petrovskiy. — Rezhym dostupu : <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/petrovsky-docs-1937-38.pdf>
14. Pyrih R.Ya. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh yak istorychne dzherelo / R.Ya. Pyrih, O.V. Hrankina // Totalitarna derzhava i politychni represii v Ukraini u 20–80-ti roky : mat. Mizhnar. nauk. konf. (15–16 veresnia 1994 r.) — K., 1998. — S. 38–44.
15. Rakita Grigorii Lazarevich [Elektronnyi resurs] // Kadrovyi sostav organov gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR. 1935–1939. — Rezhim dostupa : Nkvd.memo.ru/index.php?title=Rakyta,_Hryhoryy_Lazarevych
16. Rubliov Oleksandr. Represii proty poliakiv v Ukraini v 1930-ti roky / O. Rubliov, V. Repryntsev // Z arkhiviv VUChK — HPU — NKVD — KHB. — 1995. — № 1/2. — S. 116–156.
17. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 6641, ark. 139, 141; spr. 6451, ark. 2, 3–4; f. 263, op. 1, spr. 58310. Kryminalna sprava Nelepinskoi-Boichuk S.O.; spr. 58338. Kryminalna sprava Dindo Zh.K.; spr. 43910-fp. Kryminalna sprava Voislavskoi T.P., ark. 1 zv, 1a–3, 7, 9, 10 zv., 12, 13 zv., 15–17, 18, 20, 23, 56–65, 74, 79 zv.
18. Shapoval Yurii. ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty / Yu. Shapoval, V. Prystaiko, V. Zolotariov. — K. : Abrys, 1997. — 608 s.

Алла Довжик

РЕПРЕССИИ ПРОТИВ ЖЕНЩИН — ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНО-СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЛА ТЕОФИЛИИ ВОЙСЛАВСКОЙ)

В статье по материалам архивно-следственного дела исследуется биография преподавателя Польского педагогического института в Киеве, иммигрантки из Польши Теофилии Войславской. Сквозь призму биографического исследования рассмотрены репрессии против научно-педагогической интеллигенции, а также представителей польского национального меньшинства в Украине во второй половине 1930-х гг.

Ключевые слова: политические репрессии, архивно-следственное дело, женщины — преподаватели вузов, Польский педагогический институт, Теофилия Войславская, «альбомная» операция НКВД.

Alla Dovzhyk

REPRESSION AGAINST WOMEN — UNIVERSITY PROFESSORS (BASED ON ARCHIVAL INVESTIGATION OF TEOFILIA VOYSLAVSKA'S CASE)

This article is the research on the biography of Teofilia Voyslavska, the teacher of the Polish Pedagogical Institute in Kyiv and an immigrant from Poland, that is based on the archival-investigation profile. The repression of the scientific and pedagogical intelligentsia and representatives of the Polish national minority in Ukraine in 1930 is outlined from the scope of biographical research.

Teofilia Voyslavska was born in Warsaw in a wealthy Jewish family. In 1923 she moved to the USSR and received Soviet citizenship. She studied and graduate from high school and worked as a teacher of Polish language at Polish Institute in Kyiv. In August 1937 Teofilia Voyslavska was arrested on charges of belonging to an anti-Soviet Polish Military Organization and counter-revolutionary activities. The investigation was carried out by a simplified system, only two interrogations were held, witnesses were not questioned, evidence of guilt were not presenting. In October 1937 special meeting of the NKVD of the USSR issued a judgment — 10 years of corrective labor camps. She died next year in the Novosibirsk camp. Her orphaned 9-year-old son was sent to a special boarding school for children of the repressed. In 1957 due to the retrial she was posthumously rehabilitated for lack of evidence.

The criminal proceeding against Teofilia Voyslavska was conducted under the so-called “album” NKVD operation against the Polish national minority.

Key words: political repression, women— university professors, archival investigation case, Polish Pedagogical Institute, Teofilia Voyslavska, “album” NKVD operation.

Дата надходження статті до редакції: 24.03.2017 р.

Дар'я Черкаська**РОБОТА ЛАЗАРЯ СЛАВІНА У ДЕРЖАВНІЙ АКАДЕМІЇ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ**

Стаття присвячена вивченню діяльності Лазаря Мойсейовича Славіна у Державній академії історії матеріальної культури в 1929–1938 рр. Саме в цій інституції молодий вчений здобув практичний досвід наукової та науково-організаційної роботи. Зазначені роки стали періодом суттєвих змін у веденні археологічних досліджень та у самій структурі археологічної науки.

Ключові слова: Лазарь Мойсейович Славин, історія археології, Державна академія історії матеріальної культури, радянська археологія.

18 квітня 1919 р. на базі Археологічної комісії та Російського археологічного товариства в Петрограді було створено провідну археологічну інституцію — Російську академію історії матеріальної культури (з 1926 р. — Державна академія історії матеріальної культури (ДАІМК)). Вивчення історії цієї інституції дає змогу зрозуміти процеси в радянській археологічній науці, які відбувалися у 1920–1950-х рр., і як вони вплинули на молодих науковців. Лазарь Мойсейович Славін не тільки став свідком змін, але й безпосередньо брав у них участь.

Тема історії радянської науки є досить актуальною серед сучасних дослідників. Значна кількість робіт присвячена функціонуванню Державної академії історії матеріальної культури, однією з основних є праця В.Ф. Генінга «Очерки по истории советской археологии»¹, де розглянуто функціонування ДАІМК в різні періоди її існування. Проте ця робота заснована на марксистському підході і розглядає історію радянської археології дещо однобічно.

Оскільки Л.М. Славін був одним з учнів Б.В. Фармаковського і наслідував його методику археологічних досліджень, то важливим джерелом для розуміння науково-методичних засад цієї школи стає біографія Бориса Володимировича, написана його вдовою Тетяною Іванівною². У низці досліджень розглядаються умови навчання в Ленінградському державному університеті у 1920-х рр., вивченню російської та радянської археології присвячені роботи О.О. Формозова³

та Л.С. Клейна⁴. В них міститься надзвичайно важливий фактологічний матеріал, проте оціночні судження дослідників викликають певні питання щодо їх об'єктивності. У зазначених працях Лазарь Славін згадується як учень Б.В. Фармаковського, який у подальшому очолив археологічну науку в УРСР.

В останні роки вийшло дві публікації російських авторів, об'єктом досліджень яких став ленінградський археологічний центр. Н.І. Платонова⁵ розглядає загальну історію археологічної науки в Російській імперії та Радянському Союзі, проте значну увагу приділяє саме розвитку археології в Санкт-Петербурзі (Ленінграді). Друга розвідка присвячена безпосередньо історії петербурзької інституційної археології⁶. Роботи надають доступ до раніше не опублікованих джерел, а також окреслюють інституційну археологію Санкт-Петербурга (Ленінграда) в контексті загального розвитку науки в Російській імперії та СРСР. Слід враховувати, що Л.М. Славін під час роботи в ДАІМК тільки розпочинав свою наукову кар'єру, а його безпосередня наукова та науково-організаційна діяльність у зазначений період не була предметом окремого дослідження.

Метою цієї статті є аналіз становлення Л.М. Славіна як науковця у контексті процесів, що відбувалися в межах ДАІМК наприкінці 1920–1930-х рр.

У Петрограді з часів Російської імперії був потужний науковий центр. Знані науковці у галузі археології, імена яких були відомі ще до приходу до влади більшовиків, почали

¹ Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов). — К., 1982.

² Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. — К., 1988.

³ Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. — М., 1986.

⁴ Клейн Л.С. История археологической мысли: курс лекций : в 2 ч. — СПб., 2005.

⁵ Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века. — СПб., 2010.

⁶ Академическая археология на берегах Невы (от РАИМК до ИИМК РАН, 1919–2014 гг.) : кол. моногр. — СПб., 2013.

працювати у новоствореній Академії, в якій Б.В. Фармаковський обіймав посаду вченого секретаря. При ДАІМК здійснювали підготовку наукових кадрів з різних спеціалізацій. У рамках такої роботи проводилися заняття з практикантами, в тому числі і в різних експедиціях ДАІМК. Як практикант Л.М. Славін під час навчання у Ленінградському державному університеті вперше поїхав до археологічної експедиції у Херсонес 1925 р. та відвідав як лаборант Ольвійську експедицію у 1926 і 1928 рр.⁷

Згідно з особовою справою, що була заведена при прийнятті на роботу до ДАІМК 4 квітня 1929 р.⁸, Лазар Мойсейович розпочав свою роботу на посаді лаборанта, а згодом науково-технічного співробітника, молодшого наукового співробітника (1931) і вченого секретаря Інституту історії рабовласницьких суспільств (Інституту історії давнього світу) при ДАІМК⁹. 1937 р. він отримав посаду старшого наукового співробітника Інституту історії давнього світу¹⁰.

1928 р. на VII з'їзді ВЛКСМ Й.В. Сталіним було проголошено масовий прихід у науку молодих кадрів¹¹. Тобто фактично молоді, вже «радянські» науковці мали створити конкуренцію представникам дореволюційної археологічної школи. У контексті цього процесу також відбулася низка гучних судових процесів у першій половині 1930-х рр. («академічна справа» 1929 р., «справа славівців» 1933–1934 рр.¹²), через що було звільнено відомих науковців з інституції. Паралельно з цим подібними методами відбувалося і переформатування роботи ВУАК та ІІМК у Києві¹³. 1929 р. з ДАІМК було звільнено 47 співробітників, на місце яких були запрошені нові, молодші¹⁴. У доповідній записці Б.Л. Богаєвського про прийняття на роботу до ДАІМК Л.М. Славіна зазначено, що молодого науковця беруть на посаду лаборанта замість звільненого В.Ф. Штейна¹⁵.

Молоді співробітники брали активну участь у боротьбі зі шкідництвом всередині ДАІМК.

⁷ Л.М. Славин. Хроника жизни // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 10.

⁸ Науковий архів Інституту історії матеріальної культури (Російська Федерація, м. Санкт-Петербург). — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 282. Личное дело Л.М. Славина (1929–1938).

⁹ Там само. — Арк. 32.

¹⁰ Там само. — Арк. 21.

¹¹ Свешникова О.С. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930–1950-х гг. — Омск, 2009. — С. 41.

¹² Там же.

¹³ Яненко А.С. Історія музейної археології УСРР (1919–1934) / А.С. Яненко. — К., 2016. — С. 60.

¹⁴ Академическая археология на берегах Невы. — С. 166.

¹⁵ Науковий архів Інституту історії матеріальної культури. — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 282.

Гострій критиці були піддані М.В. Фармаковський (на той час голова Інституту археологічних технологій, брат Бориса Володимировича) та академік С.О. Жебелов за «пережитки» минулого та неповажне ставлення до радянських реалій¹⁶. Найбільш гостро критика лунала від О.М. Карасьова — одного з учнів Б.В. Фармаковського, друга та колеги Л.М. Славіна за Ольвійською експедицією. Активну участь в обговоренні брав і П.М. Шульц — ще один колега та друг Лазаря Мойсейовича. Наразі документальних підтверджень участі останнього у цьому обговоренні не знайдено, проте можна зробити припущення, що і він не стояв осторонь. Непрямим підтвердженням цього став документ за 1933 р., де він зазначав, що деякі працівники затримували впровадження не лише марксистських кадрів, але і принципів марксизму¹⁷.

Активне залучення молодих науковців до розвитку радянської археології чітко відбивалося у тематиці їх публікацій. Л.М. Славін у переліку своїх публікацій зазначав, що брав участь у створенні хрестоматії (під редакцією С.І. Ковальова) «Маркс и Энгельс об античности», що була надрукована 1931 р. в Ленінграді¹⁸. Крім того, він готував до друку у другому томі збірника «Ольвия» статтю, присвячену історії дослідження пам'ятки у радянський період (1917–1937). У чернетці до цієї публікації науковець значну увагу приділив змінам у методиці ведення археологічних досліджень за означений період. Зокрема, він зазначає про повний перехід на пошарове дослідження об'єктів на окремих ділянках міста¹⁹. Важливого значення набуває використання методу розкопок широкими площами, який почав впроваджувати для дослідження античних пам'яток Б.В. Фармаковський. Фактично Лазар Мойсейович навчався польовим дослідженням за цією методикою і з перших років своєї «самостійної роботи» вже не як практиканта, а як начальника спочатку роботи на квадраті, ділянці, потім цілої експедиції спирався виключно на неї.

У період роботи Л.М. Славіна у ДАІМК відбулися суттєві зміни основної мети археологічного дослідження пам'ятки. Сама пам'ятка більше не була головним об'єктом — основним завданням стала реконструкція того суспільства, яке її залишило, що цілком вписується в марксистську парадигму. Важливим стає здобуття комплексу матеріалу, а не пошук скарбів, як часто було за часів дореволюційних досліджень, адже основним предметом вивчення були артефакти, їх

¹⁶ Академическая археология на берегах Невы. — С. 166–167.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Архів Президії НАН України. — Особова справа Л.М. Славіна. — Справа без вихідних даних.

¹⁹ Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 17. — Спр. 143. — Арк. 5.

художня цінність та старовинність, а не потенціал як історичного джерела. У цей контекст цілком вписуються методологічні засади, закладені Б.В. Фармаковським для вивчення античних пам'яток, які використовували в роботі і його учні, в тому числі Л.М. Славін.

Впровадження нових методичних засад, презентованих як визначні досягнення радянської археології, насправді було наслідком багаторічної роботи представників старої школи. Наприклад, комплексне вивчення пам'ятки Б.В. Фармаковським було розроблено і запроваджено як результат дореволюційної діяльності. А для молодого науковця Лазаря Славина ці методичні засади стали основою його професійної підготовки.

Значну увагу молодий науковець Л.М. Славін приділяв історіографії досліджень. Варто зазначити, що його аналіз публікацій розпочався з робіт М.Я. Марра. Це пояснювалося статусом теорій («істинно марксистські»), які були досить популярними, особливо серед молодих науковців. Не останню роль відіграло й те, що М.Я. Марр з часу заснування Академії і до своєї смерті (1934) обіймав посаду голови ДАІМК. Зокрема, Н.І. Платонова зазначає, що 1929 р. на засіданні РНК вирішувалося питання про Академію наук, і саме експресивна, емоційна, жорстка промова М.Я. Марра переломила настрої зборів і змусила відмовитися від рішення про її розпуск²⁰. В.Ф. Генінг зазначав, що теорія М.Я. Марра була влучним аргументом проти теорій міграціонізму та дифузійнізму²¹. Тобто підкреслювалася важливість дослідження внутрішнього автономного розвитку давніх суспільств. Марризм фактично був продуктом свого часу: незважаючи на його ненауковість та неузгодження з принципами формальної логіки, підтримання ідей марксизму (класова природа мови) та спроба практично подолати (або хоча б пояснити) етнічні протиріччя в такій багатонаціональній державі, як СРСР давали можливість займати цьому вченню панівні позиції²².

Послідовником цієї теорії був І.І. Мещанинов. Іван Іванович брав участь у дослідженні Ольвії, проте, як зазначає Ю.О. Виноградов, підстав говорити про визначні досягнення у цьому питанні немає²³. Утім, варто зазначити, що І.І. Мещанинов у своїх публікаціях наголошував на перехрещенні двох світів — грецького та варварського (скіфського), зокрема, трактуючи незрозумілі епіграфічні джерела як скіфські написи. Сам Іван Іванович зазначав стосовно вивчення істо-

рії Ольвії, що «довготривале співмешкання прийшлого населення з туземцями не могло не створити тут нові, своєрідні з точки зору класицизму, форми і звернути погляди дослідника на взаємостосунки принесеного ззовні і місцевого і на результати їх у зовнішньому прояві в різних галузях культурного розвитку»²⁴. Дослідник пропонував розглядати історії давньогрецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря не як класичні поліси, а ще й як осередки місцевої культури, які були еллінізовані переселенцями-колонізаторами.

Сучасні дослідники (Ю.О. Виноградов) вважають ймовірними теорії про родове походження тамгоподібних «загадкових знаків». Також можна зрабити певне узагальнення, що саме впливом марризму пояснюється те, що у 1930-х рр. практично всі представники ленінградського загону Ольвійської експедиції фокусувалися на дослідженні взаємин та впливу варварсько-еллініського світу.

Зазначені процеси, що відбувалися у ДАІМК у першій половині 1930-х рр., вписувались у загальний суспільно-політичний контекст епохи сталінізму. Не потребує доказів важливість історичної науки як міцної ідеологічної зброї, тому співробітники історичних інституцій Радянського Союзу були завжди під пильним наглядом влади і одними з перших потрапили до жорен чисток. Те, що В.Ф. Генінг²⁵ назвав реорганізацією структури центральних археологічних установ, у ході якої в археології були запроваджені задачі та методи археологічних досліджень, підпорядковані марксистсько-ленінській ідеї, М.А. Міллер²⁶ характеризує так: «Саме слово “археологія” було відкинуто і заборонено як таке, що означає буржуазну, ворожу марксизму науку, і замінено “марксистською історією матеріальної культури”»²⁷.

У цей час скорочується кількість археологічних експедицій та критикуються вчені-археологи старої школи, закордонні вчені та співробітники археологічних установ (Анрі Брейль, Густав Коссіна, П'єр Буль та інші). Н.І. Платонова називає 1929 — початок 1930-х рр. «періодом розгрому і ломки організаційних структур»²⁸. Якщо у 1920-х рр. саме у ДАІМК науковці мали можливість розробляти та впроваджувати нові методи ведення досліджень (саме ця інституція стала піонером у переформатуванні наукової роботи на нові догми, що впроваджувалися сталінським варіантом трактування марксизму), то у пер-

²⁴ Мещанинов И.И. Кромлехи // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Л., 1930. — Т. 6. — Вып. 3. — № 9. — С. 5.

²⁵ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 50–56.

²⁶ Миллер М.А. Археология в СССР. — Мюнхен, 1954. — С. 61–69.

²⁷ Там же. — С. 63.

²⁸ Платонова Н.И. Указ. соч. — С. 219.

²⁰ Академическая археология на берегах Невы. — С. 17.

²¹ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 121.

²² Академическая археология на берегах Невы. — С. 17.

²³ Там же. — С. 164–165.

шій половині 1930-х рр. саме у Ленінграді був відпрацьований механізм «радянзації» археології, який згодом був запроваджений і в інших наукових центрах СРСР (зокрема, у Києві). Якнайкраще цей період охарактеризувала О. Свешнікова: «Влада більше не шукала діалогу з наукою, тепер метою стало підпорядкувати науку інтересам політики»²⁹. Варто зазначити, що цей процес відбувався протягом кількох років. Ленінград та Москва як центри археологічної науки всього СРСР стали першими мішенями. У подальшому ці тенденції поширилися і на інші міста, в тому числі Київ. Призначення Л.М. Славина на керівну посаду до ІА АН УРСР стало одним з проявів «радянзації» української археології.

У період роботи Л.М. Славина в ДАІМК до її складу входили такі інститути: історії первіснокомуністичного (докласового) суспільства; історії рабовласницького (античного) суспільства; історії феодального суспільства; історичної технології (на 1935 р.)³⁰. Варто зазначити, що 1935 р. представником від Інституту історії рабовласницького суспільства був призначений Л.М. Славін (на той час вчений секретар інституту³¹).

Самі інститути склалися з кафедр, які концентрувалися на дослідженні певної тематики — загалом 15 кафедр на Академію. Інститут історії первіснокомуністичного (докласового) суспільства мав 5 кафедр; Інститут історії рабовласницького (античного) суспільства — теж 5, зокрема кафедру історії античних колоній на території СРСР (завідувач — академік С.А. Жебелюв); Інститут історії феодального суспільства — також 5. Вищезазначені структурні підрозділи в цілому відповідали традиційному розподілу вивчення історії давніх суспільств станом на другу половину 1930-х рр.

Окремо варто згадати про четверту складову ДАІМК — Інститут історичної технології з його кафедрами, лабораторіями і майстернями (згодом подібні структурні підрозділи з'явилися і в інших науково-дослідних інституціях Радянського Союзу, зокрема у Києві). Завданням інституту стало вивчення за допомогою методів історії, природничих наук і технологічного аналізу археологічних артефактів. Основною метою було визначення їх речового складу, техніки виробництва і реконструкція тих виробничих процесів, результатом яких є ці речові об'єкти. Також інститут займався вирішенням наукових проблем реставрації та консервації музейних об'єктів.

²⁹ Свешнікова О.С. Указ. соч. — С. 40.

³⁰ Наркомпрос РСФСР. Университеты и научные учреждения. — М.-Л.: Объединенное научно-техническое издательство, 1935. — Режим доступа : http://leftinmsu.narod.ru/library_files/books/Universyety_narkompros_files/223.htm

³¹ Науковий архів Інституту історії матеріальної культури. — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 282.

До складу Інституту історичної технології входили 4 кафедри: історичної технології (завідувач — професор В.В. Данилевський); методики і техніки польових (археологічних) досліджень (завідувач — академік І.І. Мещанінов), реставрації і консервації речових пам'яток (завідувач — професор М.В. Фармаковський); фотоаналітичних методів дослідження речових пам'яток (завідувач — професор М.П. Тихонов). Інститут у своїй структурі мав також 5 лабораторій (хіміко-аналітичну, фізико-механічну, реставраційну, фотоаналітичну та дослідження органічних залишків) і 5 майстерень (реставраційну, фотографічну, креслярсько-малювальну, камеральної і макетно-модельної обробки). Детально варто зупинитися на роботі саме цього інституту, тому що після переїзду до Києва Л.М. Славін активно сприяв розвитку подібного підрозділу при ІА АН УРСР, проте меншого за структурою та штатом.

У штаті ДАІМК разом з Л.М. Славиним працювали його викладачі та колеги, і молодий науковець мав можливість на практиці відпрацьовувати здобуті знання та переймати багатий досвід. Проте саме генерація молодих науковців, до якої належав і Лазар Мойсейович, поступово займала більшість посад в організації. Тут роль відіграла не тільки природна зміна поколінь, але й суспільно-політичні процеси, в ході яких створювалася «нова радянська наука».

1937 р. ДАІМК було перейменовано на Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР, і установа остаточно втратила свою незалежність та автономність як археологічна інституція. Це було пов'язано насамперед з тим, що Ленінградський ПМК був підпорядкований Московському ПМК. Підтвердженням пониження статусу став і переїзд ЛПМК з Мармурового палацу, де він розміщувався ще з 1918 р., до меншого за розмірами приміщення.

28 червня 1938 р. на засіданні Вченої ради ЛДУ (протокол № 8/19 § 57) Л.М. Славина затвердили у науковому ступені кандидата історичних наук без захисту дисертації (диплом кандидата наук № 00839)³². Досить швидко кар'єрне зростання науковця пояснювалося так: «з великою ретельністю виконується організаційна робота; відповідальне ставлення до всякої роботи, яка йому доручається. Висока трудова дисципліна»³³. Свідчення відповідального ставлення до роботи можна знайти і в експедиційних звітах Лазаря Мойсейовича, де він звертається до керівництва з проханням: «Інформувати працівників експедиції (коротко) про життя Академії. Ми відірвані на 2 місяці від життя і роботи Академії, але нас все, найбільш важливе, що робиться в Академії, дуже цікавить»³⁴.

З 1931 р. науковець був завідувачем кабінету античного сектора, переймався долею античної

³² Там само. — Арк. 34.

³³ Там само. — Арк. 6.

³⁴ Там само.

колекції, яка зберігалася в Академії ще з часів робіт Б.В. Фармаковського в Ольвії в 1901–1915 рр. в рамках діяльності Археологічної комісії, спадкоємицею якої стала ДАІМК. Частково матеріали цієї колекції були передані до Ермітажу в організований елліно-скіфський відділ (близько 3,5 тис. предметів), інша частина залишилася в Античному секторі.

Частина фондів Ольвійської експедиції перебувала на зберіганні в ДАІМК, проте довгий час матеріали зберігалися нерозібраними та неклаифікованими. Зберігання всього цього матеріалу в усі часи його перебування в ДАІМК відбувалося без будь-якої наукової систематизації. Виставлені були «гарні» речі за типологічною ознакою, все інше було складено в шафах без дотримання певного порядку. Перевірки цього матеріалу за всі роки існування ДАІМК зроблено не було.

Прийняті на роботу в ДАІМК у 1929 р. Л. Славін, О. Карасьов, Головкина (ініціали невідомі. — Д.Ч.), О. Леві разом з П. Шульцем і Міловою (ініціали невідомі. — Д.Ч.), які раніше працювали тут, приступили до розбирання цих матеріалів та їх первинної класифікації. Однак у зв'язку з переміщенням колекції з третього поверху на другий і вторинного переміщення в межах другого поверху в кімнати, які тоді займав сектор, значна частина роботи була знецінена. Після Ольвійської експедиції 1930 р. у зв'язку з організацією кабінету при античному секторі знову було приступили до впорядкування зберігання речових матеріалів за річною системою, по роках розкопок в Ольвії (1901–1915). Річний спосіб розміщення матеріалів був першим етапом в організації наукового зберігання Ольвійської колекції. До 15 грудня це завдання було виконане³⁵. Робота з інвентаризації цієї колекції відіграла надзвичайно важливу роль для подальшого введення матеріалів дослідження Ольвії у науковий обіг. У подальшій своїй діяльності Л.М. Славін дуже вимогливо ставився до зберігання матеріалів розкопок для подальшого використання їх у наукових дослідженнях.

1932 р. було видано розпорядження по ДАІМК, в рамках якої мав бути створений Комітет по роботах Академії на новобудовах. Лазар Мойсейович брав участь у таких експедиціях, якщо не проводилися дослідження Ольвії. 1933 р. його було призначено заступником начальника однієї з новобудовних експедицій ДАІМК — Боспорської (Керчинської)³⁶. Ця експедиція займалася вивченням городища Тірітаки і входила до складу Камиш-Бурунської новобудовної експедиції. В її рамках також провадилися археологічні дослідження некрополя Тірітаки та городища Мірмекія. Наступного року Л.М. Славін був уже начальником цієї експедиції³⁷. Поява цього комітету була

пов'язана з активними будівельними роботами переважно у районах, де здійснювалось гідробудівництво. Наприкінці 1920-х рр. пам'ятки археології було визнано всенародним надбанням, і керівництво СРСР виділило значні кошти на вивчення пам'яток, які знищувалися в ході такого будівництва. Станом на 1933 р. було організовано дев'ять експедицій на новобудови, на 1934 — тринадцять, на 1935 — дев'ять³⁸.

Проте Ю.О. Виноградов зазначає³⁹, що Л.М. Славін був більше зацікавлений у дослідженні Ольвії⁴⁰. В цей же рік дослідження Мірмекія очолював В.Ф. Гайдукевич, який наступного року очолював всю експедицію і керував нею до своєї смерті 1966 р.

1934 р. Лазар Мойсейович виконував обов'язки помічника начальника Ольвійської експедиції, а з 1936 — безпосередньо керував дослідженнями Ольвії та її хори⁴¹. Важливість дослідження цієї пам'ятки усвідомлювали у ДАІМК. Академік С.О. Жебельов зазначав: «Ольвія, поряд з Херсонесом, є в СРСР головним пунктом, який, завдяки своєму місцю розташування на вільній від забудов території, вже дав і обіцяє дати багатий матеріал для відновлення історії міста за весь час його існування»⁴².

У 1935 р. було відновлено археологічні дослідження в Ольвії. Керівником експедиції став Ф.А. Козубовський (на той час директор ІІМК АН УРСР), а Л.М. Славін — його заступником з наукової роботи⁴³. З 1926 р. — року своїх перших відвідин Ольвії — вчений-археолог працював над дослідженнями ділянки «І» (поблизу Сигнальної станції) спочатку під керівництвом І.І. Мещанінова, а у 1935 р. — вже як начальник ділянки.

1936 р. дослідника призначено керівником Ольвійської археологічної експедиції⁴⁴. Цього ж року науковець на півтора місяці виїжджав до Києва, Миколаєва та Одеси для робіт з архівними матеріалами та археологічними колекціями. У 1938 р. Л.М. Славін був відряджений до Києва для роботи в керівництві ІА АН УРСР, проте, згідно з особовою справою, що зберігається в Президії АН УРСР, науковець відповідні документи для прийняття на роботу заповнював вже

³⁸ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 200.

³⁹ Академическая археология на берегах Невы. — С. 170.

⁴⁰ В приватній розмові учень Л.М. Славіна С.Б. Буйський згадував, що Лазар Мойсейович розповідав, що після першої експедиції 1926 року він «захворів» Ольвією.

⁴¹ Науковий архів Інституту історії матеріальної культури. — Арк. 32.

⁴² Там само. — Арк. 18.

⁴³ Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. ВУАК /О. — Спр. 51.

⁴⁴ Станицина Г.О. Особистість Л.М. Славіна за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 25.

³⁵ Там само. — Арк. 28.

³⁶ Там само. — Арк. 32.

³⁷ Там само. — Арк. 10.

1937 р., що можна пояснити складною і довготривалою бюрократичною процедурою переїзду для роботи в іншу республіку.

Отже, навчання в ЛДУ молодого дослідника припало на фінальний етап викладацької діяльності Б.В. Фармаковського, який суттєво вплинув на перегляд методики археологічних досліджень. Однак Л.М. Славін встиг отримати знання та досвід, які дали йому змогу в подальшому продовжити

наукову кар'єру. Крім того, наприкінці 1920-х рр. у Ленінграді вже сформувалася і активно діяла нова генерація науковців, які в основу своїх досліджень покладали постулати марксизму. Одним з представників цього покоління став молодий Л.М. Славін. Робота у ДАІМК дала йому можливість на практиці закріпити отримані знання, а також стати свідком і учасником переформатування наукових інституцій того часу.

ДЖЕРЕЛА

1. Академическая археология на берегах Невы (от РАИМК до ИИМК РАН, 1919–2014 гг.) : кол. моногр. / відповід. ред. Н.Е. Носов. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2013. — 416 с.
2. Архів Президії НАН України. — Особова справа Л.М. Славина. — Справа без вихідних даних.
3. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов) / В.Ф. Генинг. — К. : Наукова думка, 1982. — 225 с.
4. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / гол. ред. П.П. Толочко. — К. : ВД «АДЕФ-Україна», 2015.
5. Клейн Л.С. История археологической мысли: курс лекций : в 2 ч. / Л.С. Клейн. — СПб., 2005. — 960 с.
6. Л.М. Славин. Хроника жизни // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 10.
7. Мещанинов И.И. Кромлехи / И.И. Мещанинов // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Л., 1930. — Т. 6. — Вып. 3. — № 9. — 31 с.
8. Миллер М.А. Археология в СССР / М.А. Миллер. — Мюнхен : Институт по изучению истории и культуры СССР, 1954. — С. 41.
9. Наркомпрос РСФСР. Университеты и научные учреждения. — М.–Л. : Объединенное научно-техническое издательство, 1935. — Режим доступа : http://leftinmsu.narod.ru/library_files/books/Universytety_narkompros_files/223.htm
10. Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 17 (особовий фонд Л.М. Славина). — Спр. 143. — Машинопис статті «Археологическое и научное изучение Ольвии за 20 лет (1917–1937 гг.)». — 80 арк.
11. Науковий архів Інституту археології НАНУ. — Ф. ВУАК /О. — Спр. 51. Щоденник Ольвійської експедиції за 1935 рік. — 60 арк.
12. Науковий архів Інституту історії матеріальної культури (Російська Федерація, м. Санкт-Петербург). — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 282. Личное дело Л.М. Славина (1929–1938). — 35 арк.
13. Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века / Н.И. Платонова. — СПб. : Нестор-История, 2010. — 316 с.
14. Свешникова О.С. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930–1950-х гг. / О.С. Свешникова. — Омск : Наука, 2009. — 204 с.
15. Станіцина Г.О. Особистість Л.М. Славина за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України / Г.О. Станіцина // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 25.
16. Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский / Т.И. Фармаковская. — К. : Наукова думка, 1988. — 216 с.
17. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии / А.А. Формозов. — М. : Наука, 1986. — 240 с.
18. Яненко А.С. Історія музейної археології УСРР (1919–1934) / А.С. Яненко. — К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. — 367 с.

REFERENCES

1. Akademicheskaja arkheologija na beregakh Nevy (ot RAIMK do IIMK RAN, 1919–2014 gg.) : kol. monogr. / відповід. red. N.Ye. Nosov. — SPb. : Dmitriy Bulanin, 2013. — 416 s.
2. Arkhiv Prezidii NAN Ukrainy. — Osobova sprava L.M. Slavina. — Sprava bez vykhidnykh danykh.
3. Gening V.F. Ocherki po istorii sovetskoj arkheologii. 20-ie — pervaja polovina 30-kh godov) / V.F. Gening. — K. : Naukova dumka, 1982. — 225 s.

4. Instytut arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–2014 / hol. red. P.P. Tolochko. — K. : VD «ADEF-Ukraina», 2015.
5. Klein L.S. Istoriia arkeologicheskoi mysli: kurs lektsii : v 2 ch. / L.S. Kleyin. — SPb., 2005. — 960 s.
6. L.M. Slavina. Khronika zhizni // Mir Olvii. K 90-letiiu prof. L.M. Slavina. — K., 1996. — S. 10.
7. Meshchaninov I.I. Kromlekhi / I.I. Meshchaninov // Izvestiia Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kultury. — L., 1930. — T. 6. — Vyp. 3. — № 9. — 31 s.
8. Miller M.A. Arkheologiia v SSSR / M.A. Miller. — Miunkhen : Institut po izucheniiu istorii i kultury SSSR, 1954. — S. 41.
9. Narkompros RSFSR. Universitety i nauchnye uchrezhdeniia. — M.–L. : Obiedinennoie nauchno-tekhnicheskoe izdatelstvo, 1935. — Rezhim dostupa : http://leftinmsu.narod.ru/library_files/books/Universytety_narkompros_files/223.htm
10. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy. — F. 17 (osobyi fond L.M. Slavina). — Spr. 143. — Mashynopys statii «Arkheologicheskoe i nauchnoie issledovaniie Olvii za 20 let (1917–1937 gg.)». — 80 ark.
11. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NANU. — F. VUAK / O. — Spr. 51. Shchodennyk Olviiskoi ekspeditsii za 1935 rik. — 60 ark.
12. Naukovyi arkhiv Instytutu istorii materialnoi kulturi (Rosiiska Federatsiia, m. Sankt-Peterburh). — F. 35. — Op. 5. — Spr. 282. Lichnoie delo L.M. Slavina (1929–1938). — 35 ark.
13. Platonova N.I. Istoriia arkeologicheskoi mysli v Rossii. Vtoraia polovina XIX — pervaya tret XX veka / N.I. Platonova. — SPb. : Nestor-Istoriia, 2010. — 316 s.
14. Sveshnikova O.S. Sovetskie arkeologi v poiskakh pervobytnoi istorii. Istoricheskaiia interpretatsiia arkeologicheskikh istochnikov v sovetskoii arkeologii 1930–1950-kh gg. / O.S. Sveshnikova. — Omsk : Nauka, 2009. — 204 s.
15. Stanitsyna H.O. Osobistist L.M. Slavina za materialamy Naukovoho arkhivu IA NAN Ukrainy / H.O. Stanitsina // Arkheolohiia. — 2007. — № 1. — S. 25.
16. Farmakovskaia T.I. Boris Vladimirovich Farmakovskii / T.I. Farmakovskaia. — K. : Naukova dumka, 1988. — 216 s.
17. Formozov A.A. Stranitsi istorii russkoi arkeologii / A.A. Formozy. — M. : Nauka, 1986. — 240 s.
18. Yanenko A.S. Istoriia muzeinoi arkeologii USRR (1919–1934) / A.S. Yanenko. — K. : Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, 2016. — 367 s.

Дарья Черкасская

РАБОТА ЛАЗАРЯ СЛАВИНА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ АКАДЕМИИ ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена изучению деятельности Лазаря Моисеевича Славина в Государственной академии истории материальной культуры в 1929–1938 гг. Именно в этом институте молодой ученый получил практический опыт научной и научно-организационной работы. Указанные годы стали периодом существенных изменений в ведении археологических исследований и в самой структуре археологической науки.

Ключевые слова: Лазарь Моисеевич Славин, история археологии, Государственная академия истории материальной культуры, советская археология.

Daria Cherkaska

ACTIVITY OF LAZARUS SLAVIN IN THE STATE ACADEMY OF HISTORY OF MATERIAL CULTURE

The problem history of archaeological science in St. Petersburg is the subject of many historical researches. The main purpose of this article is to study the activities of the State Academy of History of Material Culture in 1929–1938. During this period Lazarus Slavin had been working in the institution, and later headed the Institute of Archeology of the Academy of Sciences. Certainly, the formation and development of future corresponding member held within the Leningrad Academy. In this institution Lazarus Slavin gained practical experience in scientific and organizational work. Also important role to further career of scientist was played by interpersonal communications established in Leningrad. Certainly, Lazarus Slavin used the gained experience in his further activity in Kyiv. Another important aspect of this study is that in those years (1929–1938) primarily in the Leningrad Academy as the central archaeological institutions, the process of transition from the «old bourgeois archeology» to the new Marxist history of material culture took place.

Key words: Lazarus Slavin, history of archaeology, State Academy of History of Material Culture, Soviet archaeology.

Дата надходження статті до редакції: 04.04.2017 р.

Ігор Тарнавський

МІСЦЕВА ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ ДОНЕЧЧИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів досліджується процес створення німецькою окупаційною владою місцевої допоміжної поліції на території Донеччини (сучасної Донецької області), яка тоді входила до зони військової адміністрації. Аналізується структура цих підрозділів, їхнє завдання та функції, джерела фінансування. Розглядаються основні причини, що спонукали місцевих громадян до вступу в поліцію.

Ключові слова: окупація, окупаційна влада, допоміжна поліція, функції, структура, військова адміністрація, колаборація.

Поведінка цивільного населення України загалом та Донеччини зокрема в роки Другої світової війни є однією із суперечливих тем у вітчизняній історіографії. Трагування тих чи інших дій мешканців краю подається у діаметрально протилежних ракурсах залежно від політичних позицій і світоглядних орієнтацій. Особливо дражливою виступає проблема колаборації місцевого населення з нацистським окупаційним режимом в означений період, одним із найбільш яскравих проявів якої була діяльність місцевої допоміжної поліції.

Питання створення та функціонування на окупованих українських землях місцевої допоміжної поліції вивчене недостатньо та не до кінця осмислене. Радянська історіографія вважала місцевих поліцаїв зрадниками і не робила спроби ретельно дослідити історію цих формувань. Акцент робився лише на злочинах, які скоїли вони та їхні господарі. Сучасна українська історична наука поступово звертає увагу на зазначену проблему. Так, деякі питання функціонування поліції на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації через призму колаборації розглянула В.О. Шайкан¹. Різні аспекти діяльності української поліції в системі місцевого самоврядування на матеріалах Держархіву Полтавської області дослідив С.М. Боган². Організацію та діяльність українських допоміжних військових формувань вермахту та поліції на території рейхскомісаріату «Україна» (РКУ) в 1941–1943 рр. вивчав

І. Дерейко³. Комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням окупаційного режиму, в тому числі створення поліційних формувань в РКУ та «військовій зоні», розглянуто в колективній монографії О. Лисенка, О. Гончаренка, М. Куницького⁴. Є також роботи, присвячені вивченню особового складу допоміжної поліції окремих міст. Серед них статті Б.М. Зека⁵ та Т. Мартиненка⁶. Отже, більшість сучасних вітчизняних наукових розвідок зосереджена лише на окремих аспектах діяльності місцевих поліційних формувань. До того ж серед них немає жодного ґрунтовного дослідження, присвяченого винятково функціонуванню допоміжної поліції у військовій зоні окупації загалом та місцевої поліції на Донеччині зокрема.

Певну увагу локальним поліційним формуванням приділили зарубіжні дослідники. Одним із перших, хто розпочав дослідження військової зони окупації, був німецький історик Н. Мюллер⁷. Але він майже не торкався діяльності місцевої поліції. Далі у цьому плані пішов американ-

³ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). — К., 2012.

⁴ Гончаренко О.М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. — К., 2014.

⁵ Зек Б.М. Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 рр. // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. — 2013. — Вип. 9–10. — С. 105–111.

⁶ Мартиненко Т. Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2013. — Вип. 48. — С. 152–167.

⁷ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. — М., 1974.

¹ Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни : моногр. — Кривий Ріг, 2005.

² Боган С.М. Українська поліція у системі органів місцевого самоврядування на окупованій німецькими військами території України у 1941–1942 роках // Гілея. — 2006. — Вип. 5. — С. 78–85.

ський історик Мартін Дін, який дослідив діяльність допоміжної поліції Білорусі та України⁸. Дослідник звернувся до питання участі цих підрозділів у знищенні євреїв у Білорусі, в західних і центральних областях України. Він також висвітлив проблему формування місцевої поліції, але поза військовою зоною.

Більш широко до розгляду місцевих органів поліції підійшли російські історики Д.А. Жуков та І.І. Ковтун⁹. Вони дослідили процеси формування, причини колаборації, структуру та функції поліції, але їхнє дослідження стосувалося лише російської військової зони окупації. Частково тему допоміжної поліції вивчали С. Дробязко, А. Карацук¹⁰ та С. Чуєв¹¹. Географічно ці праці охопили майже всю окуповану територію СРСР, але місцева допоміжна поліція не стала головним предметом досліджень.

Таким чином, виходячи із ситуації, що склалася в сучасній історіографії, автор статті на матеріалах Держархіву Донецької області робить спробу охарактеризувати процес створення німецькою окупаційною владою місцевої допоміжної поліції на території Донеччини та визначити основні напрямки її діяльності.

Під час Другої світової війни Донеччина (на той час Сталінська, нині Донецька область) була повністю окупована нацистською Німеччиною та перебувала у зоні військового управління (1941–1943). Ця територія являла собою особливу організаційну структуру, яка відрізнялася від решти України, де панувала цивільна окупаційна адміністрація. Військова зона поділялася на три райони: бойових дій, армійський тилловий і прифронтовий. Вся влада тут зосереджувалася в руках військових: у прифронтовій смузі адміністративні функції виконували німецькі військові комендатури за допомогою сільських старост та волосних старшин. У тиллових районах груп окремих армій розташовувалися охоронні дивізії і полки, а також фельд- та ортскомендатури, які складали мережу опорних пунктів німецького військового управління. Вони не були об'єднані в єдину систему¹². Що стосується фронтової смуги, то тут повний контроль був у руках бойових частин.

Майже від самого початку окупації на підконтрольних вермахту землях розпочався процес створення місцевої допоміжної поліції. Так, влітку 1941 р. командування 17-ї німецької армії

видало розпорядження про створення груп самооборони і поліції в українських селах. При цьому число поліцейських не мало перевищувати певної пропорції: 1 поліцай на 100 місцевих жителів¹³.

29 серпня 1941 р. командування сухопутними силами Німеччини дозволило командувачам тиллових районів, за згодою та взаємодією з вищим керівництвом СС і поліції, розпочати формування з місцевих жителів та колишніх військовополонених допоміжної поліції¹⁴.

Основним керівним документом, що регулював питання формування та діяльності допоміжної поліції у військовій зоні, вважався наказ № 8000/42 (серпень 1942 р.) «Щодо допоміжних сил на окупованих східних територіях» начальника Головного штабу сухопутних військ Ф. Гальдера. За цим документом, підрозділи охорони в зоні військових дій формувалися «з добровольців та звільнених військовополонених»¹⁵. Ці формування призначалися для поліцейських та охоронних функцій чи «окремих завдань».

Вербування місцевих громадян проводили військові комендатури різних рівнів, польова жандармерія, таємна польова поліція, Служба безпеки. До цієї справи долучили і місцевих старост, старшин, бургомістрів¹⁶. На окремих прикладах можна продемонструвати, як відбувався цей процес. Так, староста Кутейніківської сільської управи Амвросіївського району 3 серпня 1943 р. направив до начальника району якогось М.С. Єрмоленка для оформлення на посаду поліцейського та довірив йому зброю¹⁷. Також збереглася заява О.О. Денисова начальнику окружної української охоронної поліції, у якій він просив прийняти його на службу до цієї структури, бо йому знайома поліцейська робота¹⁸. На ім'я коменданта Чистяківського району була спрямована заява І.Г. Риштетенка з проханням прийняти його на посаду начальника поліції в Південній групі, оскільки він раніше працював у промисловій міліції на посаді начальника караулу шахти ім. Л.І. Лутугіна¹⁹. Усі щойно згадані особи пішли на службу до місцевої поліції добровільно.

Численні оголошення запрошували донеччан вступати до цих підрозділів. Агітки розклеювали по населених пунктах у місцях скупчення людей. Друкувалися оголошення і у місцевій окупаційній пресі. Так, у газеті Юзівської міської управи «Донецкий вестник» місцева біржа праці

⁸ Дин М. Пособники Холокоста: Преступления местной полиции Белоруссии и Украины, 1941–1944. — СПб., 2008.

⁹ Жуков Д.А. Русская полиция. — М., 2010.

¹⁰ Дробязко С. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. — М., 2000.

¹¹ Чуєв С. Проклятые солдаты. — М., 2004.

¹² Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары : в 4 т. — М., 1993. — Т. 4.

¹³ Чуєв С. Указ. соч. — С. 344.

¹⁴ Жуков Д.А. Указ. соч. — С. 30.

¹⁵ Там же. — С. 33.

¹⁶ Там же. — С. 36.

¹⁷ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. Р-1619. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22.

¹⁸ ДАДО. — Ф. Р-1619. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 33.

¹⁹ Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 26.

сповіщала про набір 50 поліцейських віком від 18 до 45 років²⁰.

Утім, принципу добровільності дотримувалися не завжди. Якесь частина громадян йшла на службу до поліції за примусом. При цьому на деякі посади, як-от староста або поліцай, призначали через збори місцевих громадян, де часто відбувалось інсценування виборів. Траплялось, що іноді обирали людей, які не хотіли бути поліцаями.

Причини, що спонукали людей до вступу в місцеву поліцію, були різні. Головна — бажання вижити у складних умовах окупації, уникнути голодної смерті. Часто добровольцям обіцяли гуртожиток і харчування, як у німецьких військових. Зокрема, Юзівська біржа праці спокушала охочих харчовим пайком, а членам сімей обіцяла продуктові картки²¹.

Обіцянки достойного харчування не були пропагандистським трюком. Поліцейські чини та члени їхніх родин дійсно отримували картки на харчування, якого бракувало решті населення. У фонді районного управління Честяківської поліції є списки поліцейських Олександро-Орловської поліції та членів їхніх сімей на отримання продовольчих карток. Цікаво, що окрім дружин та дітей у списку фігурують батьки поліцаїв²². Тобто людина, яка йшла до поліції, могла на мінімальному рівні забезпечити існування своєї родини.

Що стосується розміру продуктового пайка та постачання хліба, то слід зазначити, що на початку 1942 р. у більшості населених пунктів військової зони окупації усе населення було поділене на чотири категорії. Допоміжна поліція отримувала хліб по найвищій, першій категорії. До цієї групи також належали робітники важкої праці та пожежники. Норма видачі хліба тут становила 500 г на день, а членам їх родин — 200 г²³.

Крім харчових пайків, поліцейські отримували певну заробітну плату. Так, Юзівська біржа праці обіцяла добровольцям зарплату у 2 руб. 50 коп. на годину²⁴. У середньому рядовий поліцейський, а таких була більшість, отримував 300–400 руб. на місяць. Із зарплатної відомості співробітників 3-го відділу Управління поліції Бахмутського району за вересень 1942 р. видно, що начальник поліції одержував 1000, начальник організаційного відділу — 700, начальник дільниці — 600, поліцейський — 300–375 руб.²⁵

²⁰ Донецкий вестник. — 1942. — 27 авг.

²¹ Там само.

²² ДАДО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 24.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 25.

²⁴ Донецкий вестник. — 1942. — 27 авг.

²⁵ ДАДО. — Ф. Р-1653. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.

Утім, серед представників окупаційної адміністрації цього району зарплата поліцейського не була найвищою. Так, перекладач, на яких у той час був великий попит, отримував від 300 до 600 руб., секретарка — 450.

Для порівняння можна навести розміри зарплатні службовців рейхскомісаріату «Україна» за 1942 р.: друкарка, кресляр, завгосп — 400, бухгалтер — 500, службовець на відповідальній посаді — 650, службовець на керівній посаді — 900, керівник підприємства — до 1500 руб.²⁶

Проте гроші, які отримувало населення за свою роботу, були фактично знецінені інфляцією. Так, на базарах Харкова влітку 1942 р. 1 кг хліба продавався за 150 руб. при офіційній ціні 1,7; 1 яйце — відповідно 8/0,8; 1 л молока — 20/1,2; 1 л соняшникової олії — 280/14,5. При цьому ціни постійно зростали. Зокрема, в березні 1943 р. на базарах Києва пуд борошна коштував 15 тис. руб., 1 кг печеного хліба — 400 руб., 1 кг сала — 6 тис. руб., склянка солі — 300 руб.²⁷ Подібна ситуація була і на ринках Донеччини.

Як бачимо, грошова винагорода поліцейських була не надто купівельно спроможною, проте до неї додавалися певні пільги. Зокрема, вони звільнялися від сплати адміністративного податку, що стягувався із заробітної плати.

До того ж видача військової форми теж була значним привілеєм, який міг спонукати людей до вступу в допоміжну поліцію. Так, кирзові чоботи на юзівському ринку «Стандарт» у 1942 р. коштували 380 руб.²⁸, а німецькі армійські (їх видавали поліцаям) вартували від 1000 до 1200 руб.²⁹

Про причини переходу місцевого населення на службу до окупантів писали у своїх звітах службовці НКВС, які після війни вивчали справи колаборантів. Зокрема, вони зазначали такі мотиви: створення німцями привілейованого стану (матеріальне забезпечення для старост і поліцейських, надання в достатній кількості продовольства); широко розгорнута нацистська агітація, особливо в часи поразки Червоної Армії; націоналістична агітація, розповіді про «незалежну Україну»; небажання виїзду на примусову роботу до Німеччини³⁰.

Стосовно націоналістичної агітації та розповідей про «незалежну Україну» виникають певні сумніви. Скоріше за все на Донеччині така агітація мала мінімальний вплив. На користь цього

²⁶ Неизвестная Россия... — Т. 4. — С. 313.

²⁷ Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939–1944 рр.) // Архіви окупації. 1941–1944 (Більше не таємно; Т. 1). — 2-ге вид. — К., 2008. — С. 779.

²⁸ ДАДО. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1806. — Арк. 26.

²⁹ Там само. — Арк. 5.

³⁰ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. П-1790. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 9–10.

аргументу свідчить документація поліцейських органів різних рівнів. Вона майже повністю велася російською мовою. Лише в окремих випадках зустрічаються документи, складені українською. Усі знайдені протоколи допитів велись також російською. Цікаво, що певні документи мали український шаблон, але заповнювались майже завжди російською мовою, наприклад анкети паспортних столів.

Крім того, українці не склали більшості у місцевій поліції. Одним із доказів цієї тези є національний контингент особового складу дирекції № 3 Ларинської райуправи м. Юзівки за 1943 р. Там, із 49 поліцейських лише 23 були українцями, а 26 — росіянами³¹. Якби однією з головних причин служби в поліції був український націоналізм, то цифри були б інші.

У цьому документі також наведено вік поліцейських. Найстарший був 1885 р.н., наймолодший — 1926 р.н. Із 49 службовців 9 були народжені наприкінці XIX ст., з 1901 до 1910 — 8, з 1911 до 1920 — 18, з 1920 до 1926 — 14 осіб. Із цього видно, що молодь, вихована в дусі сталінізму, і в меншій мірі, ніж старше покоління, постраждала у часи репресій 30-х рр., також піддавалася на нацистську пропаганду та йшла на службу до допоміжної поліції.

Часто серед причин, що спонукали людей до вступу в допоміжну поліцію, називають образи, які заподіяла радянська влада певним категоріям своїх громадян (дворянам, куркулям та ін.). Так, інформація, підготовлена після звільнення Донеччини начальником управління НКВС по Сталінській області підполковником Зачепою, є не дуже коректною. Він, керуючись лише прикладами автобіографій, вихопленими із контексту, робить такий висновок: «Фашистські окупанти основну ставку у боротьбі з партизанами, вияві комуністів, комсомольців та радянського активу — робили на кулацтво, голови сімей яких були репресовані органами радянської влади»³². Утім, виявлені архівні документи спростовують це твердження. Серед місцевих поліцаїв були не тільки колишні куркулі, а й червоноармійці та представники робітничого класу. Так, 11 поліцаїв пос. Катик Чистяківського району були раніше робітниками: чорнороби, муляр, машиніст, шофер, черевичник, зарубник, коваль³³. Серед документів Чистяківської районної поліції зберігається список особового складу дільниці Розсипна з колишніми спеціальностями поліцаїв — коваль, електрослюсар, бухгалтер, кондуктор, кухар, тесля та рахівник³⁴. Подібна

картина спостерігалася і в інших місцевостях Донеччини.

Для порівняння можна навести статистику сусідньої Ворошиловградської (нині — Луганській) області. Там, за матеріалами органів НКВС, із 450 осіб, що служили в поліції та інших структурах окупаційної влади, лише 22 були представниками сімей куркулів, а 37 свого часу піддавалися репресіями з боку радянської влади³⁵. Як бачимо, переважна більшість службовців не була в минулому скривджена радянською владою, а люди, які зазнали від неї утисків, склали абсолютну меншість. Крім того, до складу місцевої поліції входили і колишні полонені червоноармійці, серед яких були представники різних регіонів та республік СРСР. Так, із 163 поліцаїв, які після війни потрапили до рук НКВС на Луганщині, вояків Червоної Армії було 49. Серед 18 керівників поліції різних рівнів 8 посад займали колишні червоноармійці³⁶. Ймовірно, на Донеччині ситуація була подібною.

Отже, наведені факти свідчать не про прихильність тих чи інших соціальних груп до служби в поліції, а про наявність матеріального заохочення та продовольчого забезпечення на даних посадах.

Тепер поглянемо на структуру та склад допоміжної поліції Донеччини. В кожному місті була створена міська поліція. В районах діяли відповідні підрозділи. Штат місцевої поліції залежав від промислово-економічного потенціалу та значимості регіону. Як правило, керівний апарат районної поліції був невеликий. Він знаходився у райцентрі та здійснював контроль і керівництво поліцією нижчих ланок (дільниць та сільської поліції), проводив слідчі дії. У великих економічних районах збільшувалась кількість помічників начальника поліції, число слідчих, старших і рядових поліцейських.

Разом із районною поліцією в деяких населених пунктах створювалася повітова, яка обслуговувала навколишні населені пункти. Також існували сільські поліцейські дільниці, які різнилися лише кількісним складом, а структурою були однакові. В поселеннях, селах та хуторах поліцію очолював старший поліцейський або начальник поліції, якщо село було велике.

Кількість поліцаїв залежала від кількості дворів. Великі поселення поділялися на квартали, які обслуговували від одного до трьох поліцейських на чолі зі старшим поліцейським. Квартальні та сільські поліцейські мали обиратись на місцях, але здебільшого вони направлялись з району. Районна поліція була підпорядкована шефу поліції, а сільська чи селищна — старості управи.

³¹ ДАДО. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1808. — Арк. 2.

³² Там само. — Ф. П-326. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 1.

³³ Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 92.

³⁴ Там само. — Арк. 85.

³⁵ ДАЛО. — Ф. П-1790. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 1–6.

³⁶ Там само. — Арк. 24.

В більшості випадків поліція діяла самостійно. Лише під час виконання особливо важливих справ погоджувала свої дії зі старостою чи шефом поліції. Наприкінці окупації поліція складалась з осіб, що пройшли 1–2-тижневу підготовку в школі шуцманів.

Звичайно, найбільша кількість поліційних дільниць (15) існувала в обласному центрі (м. Сталіно)³⁷. Наприклад, на першій дільниці нараховувалось 169 поліцейських, серед них було 28 унтер-капралів та 105 шуцманів. У 1942 р. до цього підрозділу прибуло ще 9 поліцаїв зі школи шуцманів, а шістьох було переведено з 5-ї дільниці³⁸.

Щодо озброєння, то допоміжна поліція в основному мала гвинтівки та карабіни, а начальник поліцейської дільниці — ще й пістолет. У рапорті коменданту району м. Чистякове від 3 березня 1942 р. начальник Орловської дільниці зазначив наявну в своєму підрозділі зброю: 10 гвинтівок, 100 одиниць патронів та один наган на 10 поліцейських³⁹. Дільниця, що на шахті «Капітальна» (м. Юзівка), мала таку зброю: 1 наган, 4 радянські гвинтівки та 1 автомат, 3 німецькі автомати та 2 карабіни. У списку зброї Катиківської дільниці поліції (нині — Шахтарськ) від 9 березня 1943 р. зазначалося, що на 12 поліцейських припадало: 3 карабіни, 6 гвинтівок, 1 німецька гвинтівка, 1 автомат⁴⁰. Тобто майже кожний поліцейський мав у наявності зброю.

Для налагодження нормальної роботи поліцейські установи отримували й певне фінансування. Так, начальник Бахмутської районної допоміжної поліції за вересень 1942 р. отримав 500 руб. на оперативні витрати⁴¹. У звіті про виконання бюджету по Управлінню поліції Будьонівського району м. Юзівки за той же період зазначалося, що окрім зарплатні до установи надійшло 11 851 руб. на канцелярські витрати⁴². Грошове забезпечення поліцейських органів різних рівнів надходило від фінансових структур окупаційної адміністрації. Так, у заяві до Будьонівського районного відділу фінансів йшлося про прохання перерахувати на рахунок управління поліції цього ж району 6000 руб. на виплату заробітної плати за другу половину серпня 1942 р.⁴³

Проте були й інші джерела фінансування допоміжної поліції. Зокрема, кошти на її утримання вносило місцеве населення. У фонді Будьонівської районної поліції збереглися «Списки громадян, що здали гроші на утримання поліції». У переліку

зазначені особи, що проживали по вул. Шмідта та Ворошилова. Вони зробили щорічний внесок у 15 руб. з людини⁴⁴. У цій справі є також список тих, хто не вніс дану суму.

Тепер звернемо увагу на діяльність місцевої допоміжної поліції. Одразу зазначимо, що питання участі цих підрозділів у каральних акціях розглядатися у даній статті не буде. Адже ця тема заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Ми ж зупинимось на взаємодії поліції з окупаційними органами та на тій ролі, яку відіграли ці підрозділи у встановленні «нового порядку».

Новостворені допоміжні поліційні формування одразу приступили до виконання покладених на них обов'язків. Одним із перших завдань була реєстрація місцевого населення. У фонді Авдіївської районної поліції є інструкція зі здійснення прописки населення обласного центру згідно з постановою Юзівської міської управи. Ця процедура була розпочата 15 грудня 1941 р. У зв'язку з цим начальник поліції Москаленко та завідувач паспортним столом міста Жировик видали такий наказ: «1. Запис населення в домових книгах здійснюється по пред'явленню прописних листків..., на основі пред'явленого паспорта з фотографією... і заповнений лист обов'язково має мати візу начальника поліції... на дозвіл прописки даної особи. <...>

9. Прописні листки на проведений перепис населення необхідно надавати в адресне бюро міської поліції цілодобово. Відповідальність за своєчасну і правильну прописку... несе начальник дільниці поліції»⁴⁵.

Ця процедура була платною. У наведеному вище документі зазначалося: «Вилучення держзбору здійснюється в сумі 2 руб. при видачі прописного листа. За нові домові книги брати 5 руб. оплати». Платні послуги застосовувалися і під час видачі посвідчень. Паспортний відділ Авдіївської поліції брав 1 руб. за видачу даних документів та ще 1 руб. за продовження строку їх дії⁴⁶.

Перепис населення проводився постійно. Оголошення про цей захід розвішувалися на вулицях, а також друкувались у місцевих газетах. В оголошенні Ларинського районного паспортного столу м. Юзівки, підписаному начальником поліції, говорилося про перепис з 20 до 30 квітня 1942 р., тобто через 6 місяців після першого⁴⁷. Під час цієї процедури кожен житель повинен був мати при собі паспорт, подвірну книгу, трудову книжку та військовий квиток⁴⁸. Майже одразу розпочалася чергова хвиля перепису, яка тривала

³⁷ Донецкий вестник. — 1941. — 27 нояб.

³⁸ ДАДО. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1805. — Арк. 1–3.

³⁹ Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

⁴⁰ Там само. — Арк. 19.

⁴¹ Там само. — Ф. Р-1653. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4.

⁴² Там само. — Ф. Р-1789. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 45.

⁴³ Там само. — Арк. 1.

⁴⁴ Там само. — Ф. Р-1789. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3.

⁴⁵ Там само. — Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.

⁴⁶ Там само. — Арк. 3.

⁴⁷ Там само. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1807. — Арк. 44.

⁴⁸ Донецкий вестник. — 1942. — 19 апр.

з 9 до 21 травня 1942 р. При цьому в пресі були надруковані попередження, що особи, які без причини не пройдуть перепис, будуть покарані⁴⁹. Так, в оголошенні Авдіївського районного паспортного столу обивателям за неявку погрожували штрафом в 500 руб. Штраф дуже великий, адже більшість не мала такої зарплати на місяць.

На окупованій території головними документами були тимчасове посвідчення особи та паспорт. Для їх отримання людина мала надати в поліцію довідку з місця проживання, написати заяву на отримання посвідчення з додаванням фото та заповнити анкету. Також треба було надати прізвища громадян, які могли підтвердити анкетні дані та ручалися за благонадійність отримувача документа⁵⁰. Для отримання посвідчення чи паспорта треба було назвати причину його відсутності: крадіжка документа, його відсутність взагалі, втрата статусу військовополоненого⁵¹ тощо.

Надання паспорта погоджувалося з німецькою комендатурою. Так, від Ларинської райуправи 10 серпня 1943 р. були направлені на схвалення міської комендатури реєстраційні документи, де зазначалось прізвище особи та короткі відомості про неї⁵². Паспорт, окрім біографічних, містив і біометричні дані: зріст, форма обличчя, колір очей та волосся. Він був складений німецькою та російською мовами. Термін дії — три місяці, після цього документ поновлювався⁵³. Окупаційна влада пильно слідувала за видачею паспортів. У акті про звірства окупантів у м. Маріуполі є дані про повішення начальника паспортного столу за видачу документів партизанам⁵⁴.

Одним з головних завдань поліції була охорона стратегічних об'єктів і будівель. У фонді Української служби поліції м. Горлівки є документи поліцейських відділів, з яких видно, що об'єктами охорони були вулиці міста, відділ Служби безпеки, державне господарство, машинобудівний завод, дороги, мости, жирове господарство⁵⁵.

За часів окупації була введена комендантська година. У січні 1942 р. в Юзівці вона тривала з 19.00 до 5.00⁵⁶. У сільській місцевості вона завершувалась на годину раніше. За дотриманням зазначеного часу слідувала місцева поліція. При надзвичайних випадках, як-от вбивство німецьких військовослужбовців, комендантська

година збільшувалась. При цьому, як правило, усі перепустки, видані місцевою не німецькою владою, ставали недійсними. Право на пересування мали лише громадяни з перепусткою від німецької комендатури.

Допоміжна поліція також розглядала питання щодо зловживань місцевих керівників різних рівнів. Так, із Кодемської сільської управи Бахмутського району поліція отримала скаргу від робітників та службовців на незаконні дії, що проводились Кодемським розподільчим магазином та його завідувачем Г. Шепеленком. У скарзі було сказано, що останній не дотримується норм видачі продуктів населенню, обвішує громадян, не веде облік в магазині. Бахмутська кримінальна поліція направила в Кодему бухгалтера-ревізора, щоб той за червень — серпень 1943 р. зробив перевірку⁵⁷. Ревізор облуправління Ігнатович виявив велику кількість зловживань. Він зазначив, що роботу по отриманню, зберіганню та видачі продуктів, а також по звітності слід вважати злочинною. Місцева влада не цікавилася цим питанням, довіривши видачу продуктів Шепеленку, а той направив свої здібності на власне збагачення. Ревізор пропонував відсторонити Шепеленка і змусити внести в касу 2 тис. 125 руб., позбавити права отримання продовольства на 4 тижні та передати справу слідчим органам⁵⁸.

У Будьонівському районі 4 вересня 1942 р. у результаті слідства було виявлено зловживання писаря та фінансиста Клінкінської сільуправи О.І. Максимова. Так, встановлено, що він підробляв та зменшував суми грошей у звітах до райфінвідділу. Викрито зловживань на суму 3180 руб. Під час арешту у звинувачуваного вилучили 1675 руб., які внесли до каси управи⁵⁹.

Поліція також займалася справами, пов'язаними із сімейними та побутовими стосунками громадян. Приміром, в райуправління поліції Авдіївки надійшов документ від громадянина Ленівкіна, у якому він просить надати йому поліцейського для того, щоб забрати у дружини речі, які вона не віддає. Також представник порядку був необхідний для того, щоб не було скандалу. Розглянувши ситуацію, начальник поліції наказав вилучити речі та відправити справу до суду⁶⁰.

Поліція також розглядала питання, пов'язані з образою особи. Так, 18 вересня 1942 р. на ринку «Стандарт» м. Юзівки одна громадянка купляла запальничку. До неї підійшов гр. Краснолуцький і почав ляяти негарними словами. Жінка заявила

⁴⁹ Донецкий вестник. — 1942. — 7 мая.

⁵⁰ ДАДО. — Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 8.

⁵¹ Там само. — Спр. 10. — Арк. 13, 40, 83.

⁵² Там само. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1807. — Арк. 49.

⁵³ Там само. — Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 32.

⁵⁴ Там само. — Ф. П-326. — Оп. 2. — Спр. 51. — Арк. 68.

⁵⁵ ДАДО. — Ф. Р-1903. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 8, 9, 12.

⁵⁶ Донецкий вестник. — 1942. — 10 янв.

⁵⁷ ДАДО. — Ф. Р-1652. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

⁵⁸ Там само. — Арк. 2.

⁵⁹ Там само. — Ф. Р-1789. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 128.

⁶⁰ Там само. — Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 69.

у поліцію, і кривднику призначили штраф у розмірі 100 руб.⁶¹

Контроль за виконанням постанов місцевих окупаційних структур був теж однією з основних функцій поліції. Так, постанови Юзівської міської управи часто завершувались пунктом, де відповідальність за впровадження цих розпоряджень покладалась на місцеву поліцію. Наприклад, існував наказ № 164 зазначеної міської управи від 17 липня 1942 р., яким заборонялась торгівля у не відведених для цього місцях без дотримання санітарних правил. Така ситуація, на погляд окупаційної влади, могла призвести до епідемічних захворювань. Торгівля дозволялась лише на базарах, за недотримання — штраф до 500 руб. Наглядати за цим мала міська поліція⁶². Доказом виконання даного розпорядження є звіти поліцейського по базару «Стандарт», вони містять перелік виписаних штрафів за антисанітарні умови, в яких зберігалися продукти, а саме: за продаж хліба, молока та м'яса без перевірки лікаря тощо виписувався штраф у розмірі від 30 до 100 руб.⁶³

Також ретельно виконувався наказ № 254 від 2 листопада 1942 р., яким заборонялося торгувати спиртними напоями у зв'язку з масовими отруєннями громадян⁶⁴. Так, дехто Юрін був затриманий на базарі з пляшкою самогону та оштрафований на 300 руб.⁶⁵ На базарі «Стандарт» 29 листопада 1942 р. був затриманий Богачев І., який намагався реалізувати півлітра оковитої за ціною 300 руб. Він був оштрафований на 200 руб.⁶⁶

Допоміжна поліція наглядала за виконанням інших наказів місцевих управ, як-от: заповідання сказу собак⁶⁷, реєстрація автомобільного транспорту та коней, нормоване вилучення яєць

⁶¹ ДАДО. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1806. — Арк. 1.

⁶² Донецкий вестник. — 1943. — 23 июля.

⁶³ ДАДО. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1806. — Арк. 8, 10, 11.

⁶⁴ Донецкий вестник. — 1943. — 23 июля.

⁶⁵ ДАДО. — Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1806. — Арк. 9.

⁶⁶ Там само. — Арк. 15.

⁶⁷ Донецкий вестник. — 1941. — 1 декаб.

і молока у населення, заборона експлуатації незареєстрованих радіоточок, контроль за користуванням водою з міського водогону, очищення тротуару від криги⁶⁸.

В поліції щодо порушників зазвичай застосовували три види покарань. Найсуворішим була страта, за менше порушення — штраф. Існували також примусові трудові роботи. Часто вони призначались за незначне порушення або у разі неможливості сплатити штраф. Так, у м. Бахмут громадянку А. Родоман було направлено на примусові роботи на два місяці. При цьому заступник міського голови Симонов просив начальника поліції не відправляти її за межі міста, адже вона мати маленької дитини⁶⁹.

Отже, з перших днів окупації Донеччини «нова влада» почала формувати місцеві поліцейські підрозділи частково на добровільних засадах, частково примушуючи людей до цього. Однією з головних причин вступу населення до місцевої поліції було бажання вижити в складних умовах окупації. Забезпечення продовольством, стабільна зарплата, а також привілейований статус надавали більше шансів пережити воєнне лихоліття поліцейському та його родині. Щодо складу поліції, то він був доволі строкатим. Тут служили не тільки колишні куркулі та громадяни, репресовані свого часу радянською владою, а й колишні червоноармійці, робітники, селяни. Фінансування поліцейських органів відбувалось двома шляхами: фінансовими відділами окупаційних структур та населенням у вигляді річного збору.

Перелік основних функцій та завдань, які виконувала місцева допоміжна поліція, свідчить про те, що впровадження в життя на окупованій території «нового порядку» було фактично неможливе без існування та використання місцевих допоміжних поліцейських формувань, які були провідником нацистської окупаційної політики в Україні.

⁶⁸ Там само. — 1942. — 4 янв., 21 мая, 23 июля, 3 сент., 11 декаб.

⁶⁹ ДАДО. — Ф. Р-1653. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

ДЖЕРЕЛА

1. Боган С.М. Українська поліція у системі органів місцевого самоврядування на окупованій німецькими військами території України у 1941–1942 роках / С.М. Боган // Гілея. — 2006. — Вип. 5. — С. 78–85.
2. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939–1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. 1941–1944 (Більше не таємно; Т. І) / Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. — 2-ге вид. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 774–781.
3. Гончаренко О.М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / О.М. Гончаренко, М.П. Куницький, О.Є. Лисенко; НАН України, Ін-т історії України. — К., 2014. — 151 с.
4. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / І. Дерейко; Ін-т історії України НАН України. — К., 2012. — 174 с.
5. Державний архів Донецької області. — Ф. П-326. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 1; Ф. П-326. — Оп. 2. — Спр. 51. — Арк. 68; Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1805. — Арк. 1–3; Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1806. — Арк. 1, 5, 8–11, 15, 26; Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1807. — Арк. 44, 49; Ф. Р-1578. — Оп. 1. — Спр. 1808. — Арк. 2; Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12, 19, 24, 26, 85, 92; Ф. Р-1619. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22, 33; Ф. Р-1652. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1, 2; Ф. Р-1653. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1, 2, 4; Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1, 3; Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 69; Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 8; Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 32; Ф. Р-1751. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 13, 40, 83; Ф. Р-1789. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1, 45, 128; Ф. Р-1789. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3; Ф. Р-1903. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 8, 9, 12.
6. Державний архів Луганської області. — Ф. П-1790. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 1–6, 9–10, 24.
7. Донецький вестник. — 1941. — 27 нояб.; 1 декаб.
8. Донецький вестник. — 1942. — 4 янв.; 10 янв.; 19 апр.; 7 мая; 21 мая; 23 июля; 27 авг.; 3 сент.; 11 декаб.
9. Донецький вестник. — 1943. — 23 июля.
10. Дин М. Пособники Холокоста: Преступления местной полиции Белоруссии и Украины, 1941–1944 / М. Дин. — СПб.: Академический проект — Издательство ДНК, 2008. — 268 с.
11. Дробязко С. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС / С. Дробязко, А. Карашук. — М.: АСТ, 2000. — 147 с.
12. Жуков Д.А. Русская полиция / Д.А. Жуков, И.И. Ковтун. — М.: Вече, 2010. — 304 с.: ил. — (Враги и союзники).
13. Зек Б.М. Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 рр. / Б.М. Зек // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. — 2013. — Вип. 9–10. — С. 105–111.
14. Мартиненко Т. Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета / Т. Мартиненко // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2013. — Вип. 48. — С. 152–167.
15. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер; [пер. с нем. А. Артемова]. — М.: Воениздат, 1974. — 385 с.
16. Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары: в 4 т / глав. ред. В.А. Козлов; ред. совет: И.Д. Ковальченко (пред.) и др. — М.: Издательство Мосгорархив, 1993. — Т. 4. — 512 с.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 25.
18. Чуев С. Проклятые солдаты / С. Чуев. — М.: Эксмо, Яуза, 2004. — 576 с.
19. Шайкан В.О. Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: моногр. / В.О. Шайкан. — Кривий Ріг: Мінерал, 2005. — 466 с.

REFERENCES

1. Bohan S.M. Ukrainska politisiia u systemi orhaniv mistsevoho samovriaduvannia na okupovaniі nimets'kymy viiskamy teritorii Ukrainy u 1941–1942 rokakh / S.M. Bohan // Hileia. — 2006. — Vyp. 5. — S. 78–85.
2. Vietrov I. Finansova politika natsyst'skoi Nimechchyny ta derzhav-satelitiv na okupovaniі teritorii Ukrainy (1939–1944 rr.) / I. Vietrov // Arkhivi okupatsii. 1941–1944 (Bilshe ne taiemno; T. I) / Derzh. kom. Derzh. kom. arkhiviv Ukrainy; uporiad. N. Makov's'ka. — 2-ge vid. — K.: Vid. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2008. — S. 774–781.

- arkhiviv Ukrainy; Uporiad. N. Makovska. — 2-he vyd. — K. : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2008. — S. 774–781.
3. Honcharenko O.M. Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na teritorii raikhskomisariatu «Ukraina» ta «viiskovoi zony». 1941–1944 rr. / O.M. Honcharenko, M.P. Kunitskyi, O.Ye. Lysenko / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. — K., 2014. — 151 s.
4. Dereiko I. Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky) / I. Dereiko ; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. — K., 2012. — 174 s.
5. Derzhavnyi arkhiv Donetskoï oblasti. — F. P-326. — Op. 2. — Spr. 38. — Ark. 1; F. P-326. — Op. 2. — Spr. 51. — Ark. 68; F. R-1578. — Op. 1. — Spr. 1805. — Ark. 1–3; F. R-1578. — Op. 1. — Spr. 1806. — Ark. 1, 5, 8–11, 15, 26; F. R-1578. — Op. 1. — Spr. 1807. — Ark. 44, 49; F. R-1578. — Op. 1. — Spr. 1808. — Ark. 2; F. R-1593. — Op. 1. — Spr. 2. — Ark. 12, 19, 24, 26, 85, 92; F. R-1619. — Op. 1. — Spr. 1. — Ark. 22, 33; F. R-1652. — Op. 1. — Spr. 1. — Ark. 1, 2; F. R-1653. — Op. 1. — Spr. 1. — Ark. 1, 2, 4; F. R-1751. — Op. 1. — Spr. 2. — Ark. 1, 3; F. R-1751. — Op. 1. — Spr. 5. — Ark. 69; F. R-1751. — Op. 1. — Spr. 7. — Ark. 8; F. R-1751. — Op. 1. — Spr. 9. — Ark. 32; F. R-1751. — Op. 1. — Spr. 10. — Ark. 13, 40, 83; F. P-1789. — Op. 1. — Spr. 1. — Ark. 1, 45, 128; F. R-1789. — Op. 1. — Spr. 5. — Ark. 3; F. R-1903. — Op. 1. — Spr. 2. — Ark. 8, 9, 12.
6. Derzhavnyi arkhiv Luganskoï oblasti. — F. P-1790. — Op. 1. — Spr. 262. — Ark. 1–6, 9–10, 24.
7. Donetskii vestnik. — 1941. — 27 noiab., 1 dekab.
8. Donetskii vestnik. — 1942. — 4 yanv., 10 yanv., 19 apr., 7 maia, 21 maia, 23 iiulia, 27 avg., 3 sent., 11 dekab.
9. Donetskii vestnik. — 1943. — 23 iiulia.
10. Din M. Posobniki Holokosta: Prestupleniia mestnoi politsii Belorussii i Ukrainy, 1941–1944 / M. Din. — SPb. : Akademicheskii proekt–Izdatelstvo DNK, 2008. — 268 s.
11. Drobiazko S. Vostochnye dobrovoltsi v vermakhte, politsii i SS / S. Drobiazko, A. Karashchuk. — M. : AST, 2000, — 147 s.
12. Zhukov D.A. Russkaia politsiia / D.A. Zhukov, I.I. Kovtun. — M. : Veche, 2010. — 304 s. : il. — (Vragi i soiuzniki).
13. Zek B.M. Osobovyi sklad ukrainskoï dopomizhnoi politsii Lutska u 1941–1944 rr. / B.M. Zek // Istorichni studii Shidnoievropeiskoho natsionalnogo universitetu imeni Lesi Ukrainky. — 2013. — Vyp. 9–10. — S. 105–111.
14. Martynenko T. Ukrainska dopomizhna politsiia v okruzi Lviv-misto: shtrykhy do sotsialnogo portreta / T. Martynenko // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. — 2013. — Vyp. 48. — S. 152–167.
15. Miuller N. Vermakht i okkupatsiia (1941–1944): O roli vermakhta i yego rukovodiashchikh organov v osushchestvlenii okkupatsionnogo rezhima na sovetskoï territorii / N. Miuller ; [per. s nem. A. Artemova]. — M. : Voenizdat, 1974. — 385 s.
16. Neizvestnaia Rossiia. XX vek: arkhivy, pisma, memuary : v 4 tomakh / gl. red. V.A. Kozlov ; red. sovet: I.D. Kovalchenko (pred.) i dr. — M. : Izdatelstvo Mosgorarkhiv, 1993. — T. 4. — 512 s.
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. — F. 166. — Op. 2. — Spr. 11. — Ark. 25.
18. Chuev S. Proklyatiye soldaty / S. Chuiev. — M. : Eksmo, Yauza, 2004. — 576 s.
19. Shaikan V.O. Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu «Ukraina» i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny : monografiia / V.O. Shaikan. — Kryvyi Rih : Mineral, 2005. — 466 s.

Игорь Тарнавский

МЕСТНАЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНАЯ ПОЛИЦИЯ ДОНЕТЧИНЫ В ПЕРИОД НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941–1943 гг.)

В статье на основе архивных материалов исследуется процесс создания немецкой оккупационной властью местной вспомогательной полиции на территории Донетчины (современная Донецкая область), которая тогда входила в зону военной администрации. Анализируется структура этих подразделений, их задание и функции, источники финансирования. Рассматриваются основные причины, побуждавшие местных граждан к вступлению в полицию.

Ключевые слова: оккупация, оккупационная власть, вспомогательная полиция, функции, структура, военная администрация, коллаборация.

Igor Tarnavskyy

LOCAL AUXILIARY POLICE OF THE DONETSK REGION IN THE PERIOD OF NAZI OCCUPATION (1941–1943)

The behaviour of the civilian population of the Donetsk region during the World War II is one of the controversial topics in the national historiography. The interpretation of those or other actions of the inhabitants of the region, depending on political positions and ideological orientations, served in a diametrically opposite angles. Particularly ticklish is a problem of the collaboration of the local population with the Nazi occupation regime in this period, one of the most striking manifestations of which was the work of the local auxiliary police.

The author of the article on materials of the state archives of Donetsk oblast made an attempt to study the process of creating the German occupation authorities of the local auxiliary police in the territory of the Donetsk area (modern Donetsk oblast), which was then included in the zone of military administration. The researcher analysed the main reasons for local citizens to join the police. It is provided a social snapshot of the employees of the authority. It is studied the structure of these units, their tasks and functions. It is identified the main approaches of their activities. It is found the main sources of their funds.

Key words: *occupation, occupation authority, the auxiliary police, functions, structure, military administration, collaboration.*

Дата надходження статті до редакції: 21.04.2017 р.

Ігор Кривошея, Людмила Якименко

КРИМСЬКІ ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО: ПОСТАНЕКСІЙНИЙ СИНДРОМ (НА МАТЕРІАЛІ ЕЛЕКТРОННИХ ВИДАНЬ)

У статті проаналізовано співпрацю Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) з Україною в питаннях збереження та примноження культурної спадщини. Акцентується увага на кримських об'єктах, які потрапили під іноземний вплив після загарбання півострова Росією, і діяльності українського зовнішньополітичного відомства в цьому питанні.

Ключові слова: ЮНЕСКО, Україна, Росія, Автономна Республіка Крим, Херсонес Таврійський, Артек.

Верховна Рада України офіційно оголосила 20 лютого 2014 р. початком тимчасової окупації Криму й Севастополя Російською Федерацією, а 7 жовтня 2015 р. Президент України Петро Порошенко підписав відповідний закон. Міжнародні організації визнали окупацію й анексію Криму незаконною та засудили дії Москви. Більше того, країни Заходу ввели низку економічних санкцій проти Росії, яка у свою чергу заперечила й заперечує факт окупації півострова й називає події весни 2014 р. «відновленням історичної справедливості»¹.

За даними Міністерства культури України, на тимчасово окупованих Росією українських територіях розміщено 99 музеїв, у яких зберігається близько двох мільйонів експонатів, у тому числі й об'єкти культурної спадщини ЮНЕСКО. Насамперед йдеться про Херсонес.

Херсонес Таврійський був заснований у 422–421 рр. до н.е. грецькими вихідцями з Гераклеї Понтійської як грецька колонія на північному узбережжі Чорного моря. За античної доби місто стало важливим торговельним, ремісничим і політичним центром південно-західного узбережжя Криму. Херсонес розташований у південно-західній частині Криму, біля Карантинної бухти в межах сучасного міста Севастополя. Найдавніші археологічні знахідки в Херсонесі — уламки чорнофігурної кераміки — датуються VI ст. до н.е. За свідченням Страбона, поряд із Херсонесом Таврійським знаходилося інше місто, яке історик називає Давнім Херсонесом, що, можливо, і дало назву для Херсонеса Таврійського.

Околиці міста були заселені різноманітними племенами, мирними та войовничими, а в середні

віки, коли Херсонес набув статусу християнської столиці півострова, навколо нього з'явилася безліч монастирів та скитів, а також знамениті печерні міста. Наприкінці XIV ст. навала кочівників поклала кінець існуванню поселення, а його руїни поховала земля. Лише у 1827 р. на цьому місці розпочалися розкопки, які майже відразу подарували Херсонесу ще одну назву — «Руська Троя».

Масштаб досліджень та велика кількість археологічних пам'яток, які потребують збереження, зумовили створення Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Територія заповідника охоплює стародавнє грецьке місто — Херсонес Таврійський, яке було огорожене могутніми оборонними стінами й розплановане за схемою, поширеною тоді в грецькому та римському світі. До наших днів збереглося багато давніх споруд. Серед них елліністичний театр, римська цитадель, середньовічні християнські храми, житлові квартали, вулиці, гончарні майстерні тощо. Херсонес та його сільськогосподарська округа (хора) наповнені пам'ятками, які в унікальному автентичному стані збереглися до сьогодні тільки на цій території та є надбанням світової цивілізації. Комплекс пам'яток, що входять до складу заповідника «Херсонес Таврійський», має не тільки національне значення, але й міжнародне, — це 5 археологічних комплексів: городище Херсонеса Таврійського, некрополь Херсонеса в Карантинній бухті, фортеця Чембало, фортеця Каламіта, античні земельні наділи та садиби, 11 пам'яток архітектури на території городища та фортеці Каламіта².

За рік до кривавих подій весни 2014 р., у 2013 р. об'єкт «Стародавнє місто Херсонес Таврійський

¹ Місія ЮНЕСКО не поїде в Крим без запрошення України — заступник міністра культури Мазур [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27867145.html>

² Стародавнє місто Херсонес Таврійський [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/sections/unesco/?page=xersonhistory>

та його хора» було внесено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО саме з ініціативи України. Цьому передувала довготривала, цілеспрямована й наполеглива робота. Заповідник «Херсонес Таврійський» було внесено до попереднього списку об'єктів Всесвітньої спадщини ще в 1989 р. Понад два десятиліття знадобилося для повноцінного його включення до списку ЮНЕСКО. Зміна статусу стала можливою завдяки участі місцевої команди та фахівців із ЄС. Зокрема, в рамках проєктів «Дослідження для популяризації культурної спадщини в Криму» та «Підтримка й диверсифікація кримського туризму» було надано консультації з підготовки досьє для номінації та плану управління, потрібних для успішної подачі заявки в ЮНЕСКО.

15 жовтня 2011 р. в Міністерстві культури Автономної Республіки Крим відбулася підсумкова нарада другої місії міжнародної експертної комісії щодо включення пам'яток історії та культури Криму до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, очолюваної професором Берндом фон Дросте, провідним консультантом ЮНЕСКО, у минулому — директором Центру Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У ході першого робочого візиту пана Бернда фон Дросте в Крим відбулося детальне вивчення пам'яток культурної й природної спадщини в Криму, висунутих для номінації до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Ханського палацу (Бахчисарай) і Херсонеса. Тоді ж експерти ЮНЕСКО відвідали різні регіони Криму, зокрема Старий Крим і Євпаторію, де оглянули пам'ятки історії та культури півострова, що збереглися до наших днів. Метою другої місії експертів ЮНЕСКО стала презентація попередніх підсумків проведеної роботи та узгодження з кримськими партнерами подальших дій, пов'язаних із включенням Ханського палацу й Чуфут-кале до списку ЮНЕСКО. Слід зауважити, що організація роботи місії експертів ЮНЕСКО в Криму в 2011 р. стала можливою завдяки сприянню Представництва ЄС в Україні. Учасники наради висловили низку конкретних пропозицій та уточнень щодо представлених доповідей, а також розглянули презентації Таврійського національного університету й Кримської астрофізичної обсерваторії, що мали стати тими об'єктами, які в майбутньому номінуватимуться для включення до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО³.

20 вересня 2013 р. Херсонес Таврійський офіційно отримав сертифікат Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Такий статус стародавньому місту було присвоєно 23 червня 2013 р. під час 37-ї сесії Комітету ЮНЕСКО в Камбоджі. Херсонес,

заснований дорійцями, зберіг сліди епохи грецької колонізації, Римської та Візантійської імперій. Херсонес став одним із 1000 об'єктів, відібраних завдяки їх надзвичайній цінності, та сьомим об'єктом від України. Очікувалося, що внесення міста до переліку світової спадщини активізує культурний туризм та збільшить зобов'язання української влади щодо охорони пам'ятки.

Грецькі воїни та середньовічні лицарі театралізованим дійством завершили церемонію вручення сертифікату ЮНЕСКО. Спеціально до цієї події «Укрпошта» випустила тематичну поштову марку «Херсонес Таврійський». Урочистості відвідали Хосе Роман Леон Лора, керівник відділу економічного співробітництва, соціального та регіонального розвитку Представництва ЄС в Україні та Енцо Даміані, координатор об'єднаної ініціативи ЄС по АРК та Севастополю. «Факт того, що Херсонес віднині значитиметься в списку Світової спадщини, означає не лише те, що він опиниться на світовій карті культурної спадщини та туризму, — коментував подію Хосе Роман Леон Лора, — це також є ключовим фактором покращення загального підходу до управління культурною спадщиною в Україні в цілому й у Криму зокрема». За його словами, внесення до престижного реєстру передбачає чіткі зобов'язання для центральної та регіональної влади в Україні. «Ця номінація — це й честь, і виклик для української влади»⁴, — підсумовує пан Лора.

Європейський Союз, що активно підтримував охорону культурної спадщини АР Крим з 2011 р., мав і надалі підтримувати «Херсонес Таврійський». Відповідно до рекомендацій Міжнародної ради з питань пам'ятників та видатних місць ініціювалися підготовчі роботи з майбутнього розширення території пам'ятки — через приєднання до неї значної частини хори Таврійського Херсонесу на Тарханкутському півострові.

ЄС також мав намір сприяти тому, аби ще одна кримська пам'ятка «Історичне середовище Бахчисараю — столиці Кримського Ханату» теж увійшла до скарбниці ЮНЕСКО. Згідно з дорожньою картою, розробленою експертами ЄС, задля цього необхідно було провести значний обсяг робіт. Очікувалося, що номінація буде оцінена під час 39-ї сесії Комітету Всесвітньої спадщини в середині 2015 р.⁵, однак події весни 2014 р. й анексія Криму внесли свої корективи в ці плани.

Хоча в ЮНЕСКО цей об'єкт значиться українським, однак його перебування на захопленій території унеможливило доступ туди українських фахівців, а цінні експонати колекцій музею, що формувалися понад сто років, присвоєні

³ Підсумки другої місії міжнародної експертної комісії щодо включення пам'яток Криму до списку ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://qtm.org.ua/>

⁴ Там само.

⁵ Херсонес збагатив карту культурної спадщини ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://euukrainecoop.net/2013/10/03/khersonese/>

окупантами. На даний момент у фондах заповідника налічується більше 200 тисяч предметів побуту, культурного й релігійного призначення, знайдених під час розкопок в околицях Севастополя. Це одна з найбагатших археологічних колекцій Європи. Після націоналізації «уряд» Криму вирішив об'єднати всі музеї Севастополя в одну установу, що позбавило заповідник права вести будь-яку діяльність і поставило під загрозу збереження колекцій⁶.

І це при тому, що Виконавча Рада ЮНЕСКО в ході 195-го засідання в жовтні 2014 р. підтвердила, що вважає Кримський півострів частиною України. Цю інформацію прокоментував заступник глави українського зовнішньополітичного відомства Сергій Кислиця у своєму мікроблозі: «ЮНЕСКО підтверджує той факт, що Автономна Республіка Крим є частиною України. Це я кажу для того, щоб Росія нічого не говорила і не викручувалася». Під час голосування 22 країни проголосували за постанову, згідно з якою Кримський півострів є українським. Проти такого рішення виступили представники Російської Федерації, Куби та Китаю. Також Кислиця подякував Рефату Чубарову, членові української делегації на цьому засіданні, за його наполегливість⁷.

У серпні 2015 р. президент Росії Володимир Путін доручив внести пам'ятники й території Національного заповідника «Херсонес Таврійський» в окупованому Криму до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів Росії. Указом президента РФ від 7 грудня 2015 р. «Херсонес Таврійський» прийнятий у федеральне відання. Прес-служба Кремля повідомила, що «відповідні документи будуть передані губернатором міста федерального значення Севастополя уряду Російської Федерації до 1 вересня 2015 року»⁸. Паралельно з цим у «Херсонесі Таврійському» вибухнув скандал навколо призначення директором заповідника російською окупаційною владою священика Російської православної церкви, протоієрея Сергія Халюта⁹.

⁶ Путин сделал Херсонес объектом культурного наследия России [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://news.bigmir.net/ukraine/922121-Putin-sdelal-Hersones-ob-ektom-kul-turnogo-nasledija-Rossii>

⁷ ЮНЕСКО: «Крым является частью Украины» [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://www.novostimira.com.ua/news_130648.html

⁸ ЮНЕСКО отказал Путину по поводу Херсонеса [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://apostrophe.ua/news/world/2016-02-25/yunesko-otkazal-putinu-po-povodu-hersonesa/50792>

⁹ Путин сделал Херсонес объектом культурного наследия России [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://news.bigmir.net/ukraine/922121-Putin-sdelal-Hersones-ob-ektom-kul-turnogo-nasledija-Rossii>

Світова спільнота не залишилася осторонь і не проігнорувала порушення міжнародного законодавства. 14 жовтня 2015 р. в рамках 197-ї сесії Виконавчої Ради ЮНЕСКО (7–22 жовтня 2015 р.) на засіданні Комісії з питань програми й зовнішніх зносин було прийнято рішення щодо «моніторингу ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)». Із такою пропозицією виступила українська сторона, яку підтримали 12 країн — членів цього керівного органу організації. Проект рішення письмово завізували 26 із 28 членів ЄС (крім Мальти та Хорватії), а також Канада, Норвегія, США, Туреччина, Швейцарія та Японія. «Проти» проголосували 4 країни: РФ, Індія, КНР, Куба.

Варто уточнити, що документ був представлений на розгляд Виконавчої Ради головою Меджлісу кримськотатарського народу, народним депутатом України Рефатом Чубаровим¹⁰. І не випадково: згідно з турецьким звітом про становище кримських татар після анексії півострова, Росія перетворила окупований Крим на територію сваволі, уседозволеності й нетерпимості¹¹.

Прес-служба українського МЗС повідомила, що «в ході дискусії на підтримку України виступили США й Швеція, які оцінили документ як конструктивний і спрямований на конкретну діяльність по забезпеченню на півострові прав людини у сферах компетенції ЮНЕСКО». Крім того, висловлено беззастережне схвалення положень, на яких базується позиція ООН із питання АРК, викладена в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 березня 2014 р. Також була оприлюднена спільна позиція Євросоюзу щодо цього питання з високою оцінкою практичного характеру ініційованого Україною рішення¹².

Уже традиційно опонентом у цьому питанні виступила Росія, заявляючи про неприпустимість політизації діяльності ЮНЕСКО та втручання у справи суверенних держав. На що в зовнішньополітичному відомстві України відповіли: «Це рішення містить низку нових положень, покликаних забезпечити безпосереднє залучення ЮНЕСКО, включаючи конвенційні органи Організації, до моніторингу ситуації в АРК і Севастополі в рамках мандата ЮНЕСКО. Документ передбачає продовження збору й аналізу відповідних даних з усіх наявних джерел, а також вироблення за сприяння генерального директора ЮНЕСКО ефективних механізмів спостереження за станом справ на

¹⁰ Исполнительный совет ЮНЕСКО согласился мониторить ситуацию в Крыму [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://mignews.com.ua/ukraine/7278028.html>

¹¹ Там же.

¹² Там же.

півострові. Прийняте рішення також передбачає подання звітності гендиректора на засіданні 199-ї сесії Виконавчої Ради про виконану роботу й окреслення планів діяльності ЮНЕСКО з цього питання»¹³.

Міністр закордонних справ України Павло Клімкін, ще виступаючи в ООН на Всесвітній конференції з корінних народів 23 вересня 2014 р., заявив, що в Криму грубо порушуються права кримських татар. «Сьогодні кримські татари, етнічні українці та інші меншини на півострові зазнають відкритої, безсоромної дискримінації, — сказав він і додав: Із російською окупацією Криму ми повернулися до міжнародної реальності анексії, агресії і відкритих територіальних претензій. Анексія перетворила сонячний і гостинний півострів в місце напруженості, агресії й нетерпимості. Багато етнічних груп, які тільки вчора були частиною багатокультурного й дружнього Криму, стали небажаними меншинами»¹⁴.

За словами українського міністра, «разом зі своїми військами Російська Федерація привнесла в Крим ідеологію ненависті й ізоляціонізму — людей карають за те, що вони по-різному висловлюються, по-різному виглядають і по-різному мислять». П. Клімкін нагадав про відзначення в цьому році 70-річчя депортації кримських татар. Подальша доля цього народу буде залежати «від реакції міжнародної спільноти на спроби Росії нав'язати свою безвідповідальну поведінку в якості нової норми»¹⁵.

У зв'язку з цим видається доречною й необхідною участь у роботі 196-ї (2015) сесії Виконавчої наради ЮНЕСКО в Парижі Мустафи Джемілева, уповноваженого у справах Киримлі. Оскільки учасники зустрічі обговорювали питання України й Криму, М. Джемілев закликав приділити особливу увагу проблемам захисту культурної спадщини півострова, свободі ЗМІ й безпеці журналістів, освіті, мовній політиці тощо. М. Джемілев повідомив, що днем раніше росіяни поширили серед представництв усіх країн у ЮНЕСКО 8-сторінкову листівку про те, як добре й радісно живеться на окупованій території, і прокоментував її зміст: «Така поведінка делегації РФ — прояв неповаги. Від початку до кінця уся ця листівка — суцільна брехня. Я маю намір наполягати на проведенні моніторингу, також на півострові необхідно провести відповідні дослідження європейських країн. Однак основна наша мета — прийняття резолюції». Крім того, уповноважений

у справах Киримлі повідомив про зростання кількості військових на півострові: «Зараз у Криму створюється потужна військова база. Іде цілодобова робота в урочищі Кизилташ (Ялта), там знаходиться військова база зберігання ядерних боєприпасів. Таким чином, частина України повертає ядерний статус»¹⁶.

Уже у квітні 2015 р. Україна висловила обурення з приводу переходу дитячого центру «Артек», розміщеного в Криму, у власність РФ. Українське МЗС закликала ЮНЕСКО, під егідою якої знаходиться центр, засудити дії Москви. Міністерство закордонних справ України заявило про «відверто протиправну діяльність» про російських органів влади в Криму з привласненням «Артека». Як наголошується в опублікованій 2 квітня заяві на сайті МЗС, у приєднаному до Росії Криму незаконна влада продовжує «цілеспрямоване розграбування України й у черговий раз демонструє зневажливе ставлення до основоположних принципів міжнародного права»¹⁷. «Артек» був переданий 31 березня 2015 р. самопроголошеною Радою міністрів анексованого Росією Криму в російську федеральну власність на виїзному засіданні кримського уряду в Євпаторії. Раніше дитячий центр входив до складу державного майна України.

Зовнішньополітичне відомство в Києві нагадало, що між урядом України та ЮНЕСКО в 2006 р. було підписано угоду про надання «Артеку» статусу центру під егідою міжнародної організації. У зв'язку з цим МЗС закликала ЮНЕСКО і всю світову спільноту «засудити такі дії російської сторони, які є викликом усьому цивілізованому світу, консолідувати міжнародний тиск на Росію з метою її невідкладного повернення в річище міжнародного права»¹⁸.

У Державній Думі РФ не побачили в цих закликах сенсу, бо, на переконання депутатів від «Єдиної Росії», вони «носять відверто протиправний характер». «Артек — російський дитячий центр, і ще багато належить зробити для того, щоб відновити його потенціал, втрачений за останні 20 років українського правління, коли розвитку центру не приділялося ніякої уваги»¹⁹, — заявила Баталіна.

Київ знову змушений був звернутися до європейських і євроатлантичних партнерів, аби ті зменшили «апетити» Москви. 24 березня 2016 р. у штаб-квартирі ЮНЕСКО відбулася зустріч

¹³ ЮНЕСКО утвердила резолюцію о мониторинге нарушений прав человека в Крыму [Електронный ресурс]. — Режим доступа : <http://graniru.org/Politics/World/Europe/Ukraine/m.234551.html>

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Сессия исполнительного совещания ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://1vl.in.ua/svodki/spetsvypusk/item/1050-15-16-aprelya-2015-g-krymskij-obzor-196-ya-sessiya-yunesko.html>

¹⁷ Украина незаконно призывает ЮНЕСКО осудить передачу Артека [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://jenkers.com/ru#!t=5752981>

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

між представниками цієї міжнародної організації та українськими делегатами. Цією новиною на своїй сторінці у «Фейсбук» поділився заступник представника України в ЮНЕСКО Віктор Войтович. Також він зауважив, що офіційне представництво України в ЮНЕСКО поінформувало керівництво й іноземних представників цієї організації стосовно поточної ситуації в Криму, що перебуває у сфері компетенції ЮНЕСКО. Крім того, було наведено конкретні факти репресій на півострові. Йшлося насамперед про порушення прав людини й утиски національних меншин, свободи віросповідання, доступу до освіти рідною мовою, безпеки журналістів, проблеми безкарності тощо. Також пан Войтович нагадав, що ця «інформаційна зустріч щодо моніторингу ситуації в Автономній Республіці Крим» здійснена в контексті реалізації відповідного рішення 197-ї сесії Виконавчої Ради ЮНЕСКО.

За його словами, посол України у Франції, постійний представник України при ЮНЕСКО Олег Шамшур розповів учасникам про поточну ситуацію на півострові й акцентував увагу на необхідності введення дієвого механізму ефективного моніторингу ситуації в Криму: «Зокрема, йшлося про посилення координації між Секретаріатом ЮНЕСКО та керівними органами відповідних конвенцій Організації, введення Центру координації моніторингу в Секретаріаті ЮНЕСКО, а також про необхідність направлення моніторингових місій для вивчення ситуації на місці»²⁰.

За його словами, «у дискусії взяли участь представники постійних представництв Швеції, Німеччини, Франції та Туреччини, які підтвердили свою незмінну підтримку суверенітету й територіальної цілісності України й висловили серйозне занепокоєння невпинним погіршенням ситуації в Криму. Дипломат підкреслив, що «зі сторони ЮНЕСКО — найбільш представницької міжнародної організації системи ООН — було в черговий раз підтверджено незаконність анексії Криму та Севастополя»²¹.

25 лютого 2016 р. стало відомо, що Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в черговий раз не визнає приналежності музею-заповідника «Херсонес Таврійський» Росії. Постійний представник РФ при ЮНЕСКО Елеонора Митрофанова прокоментувала цю заяву, апелюючи до того, що позиції Києва і ЮНЕСКО — тотожні: «Україна виходить з того, що цей об'єкт культурної спадщини належить

²⁰ В ЮНЕСКО підтвердили незаконність анексії Криму — дипломат [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uaoprt.net/news/ua/t/1603/26/10998823>

²¹ В ЮНЕСКО підтвердили незаконність анексії Криму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sobytiya.info/news/16/61366>

Україні, ніякі російські закони там не діють, хоча де-факто не так, — й із прикрістю додала: На сьогоднішній день ЮНЕСКО цього не визнає. Було голосування в ООН: допоки Крим не визнано російським у міжнародно-правовому розумінні цього питання, Херсонес — український», — констатувала вона. Пані Митрофанова при цьому нагадала, що «після так званого “переходу під юрисдикцію Росії” заповідник отримав гроші, на які там проводиться реставрація, а директор заповідника регулярно відправляє в ЮНЕСКО звіти», однак на рішення Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури це ніяк не вплинуло²². Разом з тим інформаційні агентства поширили інформацію про те, що «окупаційна влада Ялти планує посприяти владі французької Ніцци в процесі включення міської набережної до списку спадщини ЮНЕСКО»²³.

14 липня 2015 р. в Стамбулі під час 40-ї сесії Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з контролю за станом музею-заповідника «Херсонес Таврійський» ухвалено резолюцію, у якій ЮНЕСКО закликала забезпечити візит місії Комітету з охорони культурної спадщини організації в Херсонес. Однак заступник міністра культури України Тамара Мазур в ефірі проекту Радіо Свобода, Радіо Крим стосовно цього сказала, що без доступу українських фахівців в анексований Росією Крим візит моніторингової місії Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО неможливий. Влада України не збирається запрошувати міжнародних експертів на окупований півострів. Пані Мазур уточнила: «Тут є одна особливість: ця моніторингова місія може приїхати лише на запрошення України. У рішенні ЮНЕСКО написано, що Україна повинна її запросити, як тільки з'явиться можливість. Поки наші фахівці не мають доступу до Автономної Республіки Крим, ми не будемо запрошувати моніторингову місію»²⁴.

Однак варто зауважити, що та однаковість світової громадськості, котра була характерна для жовтневої зустрічі представників ЮНЕСКО на нараді Виконавчої Ради в 2015 р., суттєво похитнулася під час квітневого голосування 2016 р. Стало помітним збільшення кількості країн, не згодних із позицією України. В офіційному

²² ЮНЕСКО: музей-заповідник «Херсонес Таврический» в аннексированном Крыму принадлежит Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.dialog.ua/news/79445_1456412184

²³ Украина рассказала в ЮНЕСКО о репрессиях в Крыму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://qha.com.ua/ru/politika/ukraina-rasskazala-v-yunesko-o-repressiyah-v-krimu/157276/>

²⁴ Місія ЮНЕСКО не поїде в Крим без запрошення України — заступник міністра культури Мазур [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27867145.html>

повідомленні МЗС Росії сказано, що «формально рішення було прийнято 17 голосами “за”. Однак більшість країн — членів Виконавчої Ради (41 країна з 58) у тій чи іншій формі не підтримала проєкт». Документ не був винесений на обговорення, учасники відразу перейшли до голосування. Крім Росії, яка, зрозуміло, висловила своє заперечення, проти Києва виступили Індія, Китай, Нікарагуа, ПАР. 27 країн утрималися від участі в голосуванні. Дев'ять послів вийшли з зали засідань, щоб не брати участі у голосуванні²⁵.

Російська сторона витлумачила ці події на свою користь. В ефірі радіо «Супутник у Криму» заступник завідувача кафедри історії Чорноморської філії МДУ ім. М.В. Ломоносова Вадим Грабала висловив думку про те, що «рішення Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО по контролю за станом музею-заповідника “Херсонес Таврійський” у Криму де-факто є визнанням російського статусу “Херсонеса Таврійського” й дозволяє сподіватися на позитивний для Криму результат розгляду справи про повернення на півострів колекції “скіфського золота” з Голландії. У цілому це рішення відкриває перспективи, коли наука зможе займатися наукою, а не політикою». В. Грабала нагадав, що «кількома місяцями раніше ЮНЕСКО заявила, що не може здійснювати моніторинг пам'яток Херсонеса у зв'язку з тим, що Крим перейшов під юрисдикцію Росії. Це створювало велику правову колізію: ЮНЕСКО не провадить моніторинг пам'ятки. Тепер усе повертається на круги своя. Цим рішенням ЮНЕСКО хоча й деполітизує питання, але по факту визнає Крим російським»²⁶.

У вересні 2016 р. заступник міністра культури України Світлана Фоменко повідомила на прес-конференції в Укрінформі, що Мінкульт України готує серйозну доповідь у ЮНЕСКО, з якою збирається виступити в Парижі наприкінці вересня на засіданні комітету ЮНЕСКО з питань Конвенції 1970 року «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності». Пані Фоменко констатувала, що «сьогодні ми, на жаль, маємо ситуацію, коли кримськотатарський народ відірваний від свого коріння, відірваний від своєї землі й змушений зберігати свої традиції, матеріальну й нематеріальну культуру у відриві від своєї Батьківщини». Тому, за

її словами, «довідь стосується в першу чергу кримської проблематики, саме на неї буде звернено увагу наших колег по ЮНЕСКО й країн — членів цього комітету»²⁷.

Крім того, як зауважила С. Фоменко, «для Міністерства культури важливим є питання приєднання України до другого протоколу Гаазької конвенції в частині охорони культурних цінностей під час збройного конфлікту (Конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» була прийнята в Парижі 14 листопада 1970 р. на 16-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. Нею задекларовано, що культурні цінності є одним з основних елементів цивілізації й культури народів і що вони набувають своєї справжньої цінності тільки в тому випадку, якщо точно відомі їх походження й історія). На жаль, Україна досі не приєдналася до цього протоколу, але ми вже підготували всі документи, і технічна процедура в цей час проходить у Міністерстві закордонних справ України. Очікуємо остаточної угоди, щоб в перспективі отримати інструмент міжнародного впливу на захист нашої спільної культурної спадщини»²⁸.

Крім того, С. Фоменко розповіла про процедуру включення об'єктів нематеріальної культури до списку ЮНЕСКО. «Це досить довгий процес. Як правило, повне формування досьє, у тому числі узгодження й включення в список ЮНЕСКО, займає від двох до п'яти років <...>. Думаю, хорошим прикладом в цьому напрямку стане завершення роботи над досьє й подання до списку ЮНЕСКО елементів кримськотатарського орнаменту. Думаю, уже в наступному році ми отримаємо позитивну відповідь від комітету ЮНЕСКО»²⁹, — резюмувала перший заступник міністра культури України. Разом із тим питання щодо статусу й приналежності «Херсонеса Таврійського» й «Артека» залишаються відкритими й потребують реальних дій від українського зовнішньополітичного відомства, аби повернути їх українському народу.

Отже, після анексії Криму РФ Україна, заручившись підтримкою світової спільноти й міжнародних організацій, особливо ЮНЕСКО, спрямувала зусилля на повернення втрачених територій і культурних цінностей, що дісталися окупантам разом із півостровом. ЮНЕСКО неодноразово підтверджувала свою прихильність територіальній цілісності нашої держави, відмовилася визнавати музей-заповідник «Херсонес

²⁵ Москва: Исполнительный совет ЮНЕСКО не поддержал проект решения по Крыму [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://riafan.ru/515786-moskva-ispolnitelnyi-sovet-yunesko-ne-podderzhal-proekt-resheniya-po-krymu>

²⁶ Решение ЮНЕСКО по Херсонесу дает надежду вернуть золото скифов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kerch.biz/kultura/35075-o-vozvrashchenii-skifskogo-zoloto-vspomnyat-posle-priezda-yunesko-v-krym.html>

²⁷ Минкультуры Украины готовит доклад в ЮНЕСКО по Крыму [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kh.biz.ua>

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

Таврійський», внесений до списку її культурної спадщини, російським, навіть було прийнято рішення направити в Крим моніторингову місію. Реалізація цих планів у великій мірі залежить від політичної волі очільників організації, від їхнього

бажання насправді залишитися відданими принципам демократії й підтримати Київ у його спробах відновити справедливість. Будемо сподіватися, що в площині міжнародного права перемога залишиться на боці скривджених.

ДЖЕРЕЛА

1. В ЮНЕСКО подтвердили незаконность аннексии Крыма — дипломат [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://uaport.net/news/ua/t/1603/26/10998823>
2. В ЮНЕСКО подтвердили незаконность аннексии Крыма [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.sobytiya.info/news/16/61366>
3. Исполнительный совет ЮНЕСКО согласился мониторить ситуацию в Крыму [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://mignews.com.ua/ukraine/7278028.html>
4. Киев назвал передачу «Артека» России «ограблением Украины» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.dw.com/ru/>
5. Минкультуры Украины готовит доклад в ЮНЕСКО по Крыму [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kh.biz.ua>
6. Місія ЮНЕСКО не поїде в Крим без запрошення України — заступник міністра культури Мазур [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27867145.html>
7. Москва: Исполнительный совет ЮНЕСКО не поддержал проект решения по Крыму [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://riafan.ru/515786-moskva-ispolnitelnyi-sovet-yunesko-ne-podderzhal-proekt-resheniya-po-krymu>
8. Підсумки другої місії міжнародної експертної комісії щодо включення пам'яток Криму до списку ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://qtm.org/ua/>
9. Путин сделал Херсонес объектом культурного наследия России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://news.bigmir.net/ukraine/922121-Putin-sdelal-Hersones-ob-ektom-kul-turnogo-nasledija-Rossii>
10. Решение ЮНЕСКО по Херсонесу дает надежду вернуть золото скифов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kerch.biz/kultura/35075-o-vozvrashchenii-skifskogo-zoloto-vspomnyat-posle-priezda-yunesko-v-krym.html>
11. Сессия исполнительного совещания ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://1vl.in.ua/svodki/spetsvypusk/item/1050-15-16-aprelya-2015-g-krymskij-obzor-196-ya-sessiya-yunesko.html>
12. Стародавнє місто Херсонес Таврійський [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/sections/unesco/?page=xersonhistory>
13. Украина незаконно призывает ЮНЕСКО осудить передачу Артека [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://jenkers.com/ru#!t=5752981>
14. Украина рассказала в ЮНЕСКО о репрессиях в Крыму [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://qha.com.ua/ru/politika/ukraina-rasskazala-v-yunesko-o-repressiyah-v-krimu/157276/>
15. Херсонес збагатив карту культурної спадщини ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://euukrainecoop.net/2013/10/03/khersonese/>
16. ЮНЕСКО отказал Путину по поводу Херсонеса [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://apostrophe.ua/news/world/2016-02-25/yunesko-otkazal-putinu-po-povodu-hersonesa/50792>
17. ЮНЕСКО утвердила резолюцию о мониторинге нарушений прав человека в Крыму [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://graniru.org/Politics/World/Europe/Ukraine/m.234551.html>
18. ЮНЕСКО: «Крым является частью Украины» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.novostimira.com.ua/news_130648.html
19. ЮНЕСКО: музей-заповедник «Херсонес Таврический» в аннексированном Крыму принадлежит Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.dialog.ua/news/79445_1456412184

REFERENCES

1. V YuNESKO podtverdili nezakonnost anneksii Kryma — diplomat [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://uaport.net/news/ua/t/1603/26/10998823>
2. V YuNESKO podtverdili nezakonnost anneksii Kryma [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupa : <http://www.sobytiya.info/news/16/61366>
3. Ispolnytelnyi sovet YuNESKO soglasiisia monitorit situatsiiu v Krymu [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://mignews.com.ua/ukraine/7278028.html>
4. Kiev nazval peredachu «Arteka» Rossyii «ogrableniem Ukrainy» [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupau : <http://www.dw.com/ru/>
5. Minkultury Ukrainy hotoviyt doklad v YuNESKO po Krymu [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://kh.biz.ua>
6. Misiiia YuNESKO ne poide v Krym bez zaproshennia Ukrainy — zastupnyk ministra kultury Mazur [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupa : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27867145.html>
7. Moskva: Ispolnitelnyi sovet YuNESKO ne podderzhal proekt resheniia po Krymu [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa: <http://riafan.ru/515786-moskva-ispolnitelnyi-sovet-yunesko-ne-podderzhal-proekt-resheniya-po-krymu>
8. Pidsumky druhoi misii mizhnarodnoi ekspertnoi komisii shchodo vkluchennia pamiatok Krymu do spysku YuNESKO [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupa : <http://qtm.org/ua/>
9. Putin sdelal Khersones obiekтом kulturnogo naslediiia Rossii [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://news.bigmir.net/ukraine/922121-Putin-sdelal-Hersones-ob-ektom-kul-turnogo-nasledija-Rossii>
10. Resheniie YuNESKO po Khersonesu daet nadezhdu vernut zoloto skifov [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://kerch.biz/kultura/35075-o-vozvrashchenii-skifskogo-zoloto-vspomnyat-poslepriezda-yunesko-v-krym.html>
11. Sessiiia ispolnitelnogo soveshchaniia YuNESKO [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://Ivl.in.ua/svodki/spetsvypusk/item/1050-15-16-aprelya-2015-g-krymskij-obzor-196-ya-sessiya-yunesko.html>
12. Starodavnie misto Khersones Tavriiskiy [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupa : <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/sections/unesco/?page=xersonhistory>
13. Ukraina nezakonno prizyvaet YuNESKO osudit peredachu Arteka [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <https://jenkers.com/ru#!t=5752981>
14. Ukraina rasskazala v YuNESKO o repressiiakh v Krymu [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://qha.com.ua/ru/politika/ukraina-rasskazala-v-yunesko-o-repressiyah-v-krimu/157276/>
15. Khersones zbahatyv kartu kulturnoi spadshchyny YuNESKO [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupa: <https://euukrainecoop.net/2013/10/03/khersonese/>
16. YuNESKO otказal Putinu po povodu Khersonesa [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://apostrophe.ua/news/world/2016-02-25/yunesko-otkazal-putinu-po-povodu-hersonesa/50792>
17. YuNESKO utverdila rezoliutsiiu o monitoringe narusheniya prav cheloveka v Krymu [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://graniru.org/Politics/World/Europe/Ukraine/m.234551.html>
18. YuNESKO: «Krym yavliaetsia chastiu Ukrainy» [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : http://www.novostimira.com.ua/news_130648.html
19. YuNESKO: muzei-zapovednik «Khersones Tavricheskii» v anneksirovannom Krymu prinadlezhit Ukraine [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : http://www.dialog.ua/news/79445_1456412184

Игорь Кривошея, Людмила Якименко

**КРЫМСКИЕ ОБЪЕКТЫ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО:
ПОСТАННЕКСИОННЫЙ СИНДРОМ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЭЛЕКТРОННЫХ ИЗДАНИЙ)**

В статье проанализировано сотрудничество Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) с Украиной по вопросам сохранения и приумножения культурного наследия. Акцентируется внимание на крымских объектах, попавших под иностранное влияние после оккупации полуострова Россией, и деятельности украинского внешнеполитического ведомства в данном вопросе.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, Украина, Россия, Автономная Республика Крым, Херсонес Таврический, Артек.

Igor Kryvosheia, Ludmyla Yakymenko

**CRIMEAN CULTURAL HERITAGE OF UNESCO: POST-ANNEXATION SYNDROME
(BASED ON ELECTRONIC EDITIONS)**

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) has been cooperating with Ukraine for a long time. The position of international organizations, including UNESCO, is unchanging: Crimea is Ukrainian, and consequently, the Chersonesos, which entered to the list of world cultural heritage, is also Ukrainian — de jure. However, de facto, many legal conflicts and objective, primarily military-political and economic factors affect the real situation and make Ukrainian foreign department respond to attempts of enemies to remove the fact of appropriation of the Ukrainian cultural property by neighboring state and legitimize it in the international arena.

According to the Ministry of Culture of Ukraine, Russia temporarily occupied territories with 99 Ukrainian museums, which have about two million exhibits, including cultural heritage of UNESCO. First of all, we can say it about Chersonesos.

On September 20, 2013 “the Chersonesos” has officially received a certificate of UNESCO World Heritage. This status was granted on June 23, 2013 during the 37th Session of the Committee of UNESCO in Cambodia. The Chersonesos had been founded by Dorians and located on the territory of Sevastopol in Crimea, retained traces of the Greek colonization era, Roman and Byzantine Empires. The Chersonesos became one of 1000 objects selected due to their extreme values and seventh object of Ukraine. It was expected that introducing the city to the World Heritage List had to step up cultural tourism and increase the commitment of Ukrainian authorities for the protection of monuments.

Although UNESCO listed the object as Ukrainian one, but its stay in the occupied territories prevents access to Ukrainian experts, and valuable exhibits of the museum collection, formed over a hundred years, are assigned to the occupants. Currently in reserve funds, there are more than 200,000 cultural and religious objects, found during excavations near Sevastopol.

UNESCO has consistently reaffirmed its commitment to the territorial integrity of our country, and refused to recognize the museum reserve “Chersonesos” as Russian one, even it was decided to send a monitoring mission to Crimea. Implementation of these plans largely depend on the political will of the leaders of the organization, their desire to remain faithful to the principles of democracy and support Kyiv in its efforts to restore justice.

Key words: UNESCO, Ukraine, Russia, Autonomous Republic of Crimea, Tauric Chersonesos, Artek.

Дата надходження статті до редакції: 23.04.2017 р.

УДК 94(477)"17"

Юрій Мицик

МАЄТНОСТІ АНАСТАСІЇ СКОРОПАДСЬКОЇ НА КРОЛЕВЕЧЧИНІ

У статті наводяться архівні документи щодо матеріального становища гетьманши Анастасії Скоропадської та її особистого життя.

Ключові слова: Анастасія Скоропадська, гетьман, маєтності, Кролевецька сотня.

Анастасія Маркович є неординарною постаттю в історії Гетьманщини. Будучи дружиною гетьмана Івана Скоропадського, вона брала діяльну участь у державних справах. Недаремно в народі казали: «Іван носить плахту, а Настя булаву». Менше відомо про особисте життя Насті Маркович, яка походила з роду єврея-вихреста і вирізнялася вродою, що й стало причиною її неймовірної кар'єри. Вона вийшла заміж за генерального бунчужного у 1678–1687 рр. Костянтина Голуба, від якого мала дочку Євдокію. Овдовівши, вона у 1700 р. вийшла заміж вдруге за вдівця, батька двох дочок, теж генерального бунчужного, майбутнього гетьмана Івана Скоропадського. Протегувала своїй рідні: брат гетьманши Андрій був глухівським сотником у 1709–1714 рр., лубенським полковником у 1714–1729 рр., а потім генеральним підскарбієм у 1729–1740 рр., племінник Яків Маркович був наказним лубенським полковником у 1723–1727 рр., але в історію увійшов як видатний мемуарист. Обіймали високі посади Марковичі і в подальшому (наприклад, Іван Андрійович був лубенським полковим обозним у 1758–1760 рр.). Сприяла гетьманша і своєму зятю Івану Чарнишу, який був гадяцьким полковником у 1709–1715 рр. Після смерті Івана Скоропадського Анастасія стала особливо богомільною, велику увагу приділяла підтримці церкви. Зокрема, саме їй завдячує своїм піднесенням Свято-Харлампіївський Гамаліївський монастир під Шосткою, який став усипальницею роду Скоропадських, насамперед самої Насті і гетьмана Івана.

Пролити трохи світла на біографію Анастасії Маркович можуть передусім архівні джерела. Зокрема, нам вдалося виявити в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) цікавий збірник першої чверті XVIII ст.¹ Це копії десятка документів на маєтності, пов'язані з Анастасією Маркович. Йдеться в першу чергу про села Довгалівку і Подолове, які важко локалізувати, бо їх немає на сучасних картах України. Проте згадка про р. Реть вказує на те, що вони знаходилися на Кролевеччині (Реть тече під Кролевцем). Як часто буває в подібних випадках, зберігали також документи, які підтверджували право на маєтності попередніх власників. Це робилося на випадок можливих судових процесів за землі. Отже, першим за хронологією є універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного від 9.08.(30.07.)1669 р.², яким підтверджувалося право козацької вдови Авдотії Красненської та її синів Захарія та Костя на млини в с. Подолове, збудовані на р. Реті їх покійним чоловіком та батьком Іваном. Є й купча (збереглося лише її закінчення) складена в часи, коли Голуб обіймав посаду генерального бунчужного, тобто 1678 — липень 1687 р. Гетьман Іван Самойлович 18(8).06.1681 р. надав Голубу

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 65027-65028. — Арк. 4.

² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.—Л., 2004. — С. 512–513.

с. Подолове³. Як і деякі інші документи, згадані тут, вона наводиться в додатках. У квітні 1687 р. (на жаль, рік не можна точно встановити) генеральний бунчужний Костянтин Голуб купує ліс за р. Реттю, який називався Кирма, у козака Кролевецької сотні Сави Андрієнка, відповідну купчу було затверджено кролевецьким урядом в особі сотника Івана Маковського та ін. У 1691 р. Мазепа підтвердив права Голуба на слобідку й п'ять хат (на Кролевеччині), причому називав його тільки значним військовим товаришем, а не бунчужним⁴. Далі йдуть два універсали гетьмана Івана Мазепи від 18(8).03.1689 р. і не раніше 26(16).11.1699⁵. Першим дозволялося генеральному бунчужному Костянтину Голубу привернути в «послушенство» людей, які селяться на його землях під Довгалівкою й Подоловим. З другого випливає, що удова Анастасія просила підтвердити і по смерті чоловіка землі, ліс, три млини та інше, однак гетьман, видно, зволікав з прийняттям рішення і видав універсал лише після її нового шлюбу з Іваном Скоропадським, «респектуючи злучення її в малженство з пном бунчужним ншим».

У 1706 р., коли Скоропадський уже був генеральним осавулом, козак Кролевецької сотні Григорій Дейнека разом зі своєю матір'ю Марією продав йому та Анастасії за 600 талярів греблю на р. Свидні поблизу Подолова і млин, гай, селище тощо, які були власністю ще його діда Григорія. На жаль, бракує закінчення цієї купчої. Цікаво, що тут називається кролевецьким сотником Яків Марковський (правильніше: Маковський). Але сучасні довідники вказують, що він був кролевецьким сотником у 1712–1713 рр., а його батько Іван сотникував у 1675–1679 і 1681–1707 рр.⁶ Ймовірно, копіст сплутав батька із сином. У 1710 р. сама Анастасія купує за 100 золотих у братів Івана та Максима Федоровичів (кролевецький сотник Федір Данилович виступав перед міським урядом як довірена особа братів) «плец» з полем над р. Реттю на березі, де стоїть с. Подолове. Важливо, що Анастасія відкуповувала маєтність, продану колись покійним Захарієм Голубом. Зберігся у збірнику незначний уривок — закінчення якоїсь купчої Скоропадського, підписаної, зокрема, Андрієм Марковичем, тоді ще (1709–1714) глухівським сотником. Підписався ще глухівський городовий отаман Семен Уманець. Досі було відомо, що він та Василь Хмельник отаманували до 1725 р.

³ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — К.—Л., 2006. — Ч. 2. — С. 500.

⁴ Там само. — С. 149.

⁵ Там само. — С. 101.

⁶ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. — К., 2005. — С. 96.

Тепер же можна дещо уточнити термін його каденції.

У документі 1714 р. йдеться про родинні стосунки Анастасії. Отже, 31(20) січня перед кролевецьким урядом на чолі із сотником Захаром Калістратовичем був зачитаний «поважний лист» гетьмана Скоропадського щодо апеляції гадяцького полковника Івана Чарниша, чоловіка Євдокії Голуб, зятя Анастасії. В апеляції Чарниша йшлося про несправедливе обділення ще малолітньої Євдокії всупереч заповіту її батька, а це сталося через дії покійних Федора Топольницького і його дружини Василіси, яка, вочевидь, доводилася старшою сестрою Євдокії (від першого шлюбу Костянтина Голуба). Щоправда, в дослідницькій літературі про неї не згадується. Василіса мала свою частку батьківського добра, яку дістала, коли виходила заміж («была отвінена»). Тоді, мабуть, Анастасія не мала належного впливу, щоб вберегти дочку від кривди. Тепер же, коли вона стала гетьманшею, ситуація змінилася. Явно цією обставиною було викликано те, що Петро та Іван Топольницькі (сини Василіси) і Дарія Голуб (дочка Костянтина Голуба від шлюбу з невідомою на ім'я Н Іванівною Забілою), яка була дружиною шляхтича Дяковського, добровільно поступилися Семенівським млином під селом Подоловим та частиною комор «на ринку кролевецьком». До речі, цей Дяківський був братом летичівського підстоля Дяківського, який у 1731 р. писав до своїх племінників, запрошуючи їх погостювати в нього, і згадував про своє знайомство з гетьманами Іваном Мазепою та Данилом Апостолом⁷. У свою чергу Чарниш з дружиною відступалися від поділу батьківського добра «в злоті специялах, перлах, срібрі, міді й ціні и иншом», враховуючи «сиротство пнов Тополніцких». А через те що їхні батьки насильно відібрали Семенівський млин у Дарії, вони (подружжя Чарнишів) сплатили Петру й Івану 500 золотих. Цього листа було зачитано перед урядом Кролевця, бо мова йшла про маєтності на території їх сотні. Серед підписантів цього документа бачимо й городового отамана Ярему Гриненка («Ерема Григориевич») і Стефана Топольницького (брата Петра й Івана?).

Зрештою, 1717 р. датована чергова купча. Анастасія Скоропадська купувала за 2000 талярів у братів Григорія, який згадувався вище, Тихона і Павла Дейнеків (Дейнеченки) греблю на р. Реті з частиною млина, два гаї, ниву тощо. Серед підписантів бачимо, зокрема, Федора Макаренка, «на міста пна сотника зостаючий», тобто наказного сотника, хоча був присутній і сам кролевецький сотник Генваровський. Макаренко був тоді городовим отаманом (1710–1714 рр. та 1718 р.). Ясно,

⁷ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 65141. — Арк. 7.

що в цей період він поступився місцем отамана, а його місце зайняв Стефан Стожок. У 1703–1706 рр. отаманував його родич Федір Стожок. Потім цю купчу завірили глухівський сотник Іван Мануйлович, бахмацький сотник Семен Боровський, згаданий вище Семен Уманець,

невідомий ближче Олександр Ситенський, писар полковий гадяцький, та ін.

Таким чином, згадані документи проливають світло на маєтності гетьманші Анастасії Скоропадської на Крелевеччині та на її особисте життя.

ДЖЕРЕЛА

1. Кривошея В.В. Українська козацька старшина / В.В. Кривошея. — К., 2005. — 275 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 65027-65028. — Спр. 65141.
3. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.–Л., 2006. . — Ч. 2. — 798 с.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К.–Л., 2004. — 1085 с.

REFERENCES

1. Kryvosheia V.V. Ukrainska kozatska starshyna / V.V. Kryvosheia. — K., 2005. — 275 s.
2. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Instytut rukopysu. — F. 1. — Spr. 65027-65028; Spr. 65141.
3. Universalny Ivana Mazepy (1687–1709) / upor. I. Butych, V. Rynsevych. — K.–L., 2006. — Ch. 2. — 798 s.
4. Universalni ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilyovycha (1657–1687) / upor. I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko. — K.–L., 2004. — 1085 s.

* * *

№ 1

Між 1678 — липнем 1687 р. — Крелевець. — Закінчення купчої на землю К.І. Голуба

[...]вивям лежачого в кгрунті крелевецком во всіх руках славетному пну Костантию Ивановичу Голубу за певную сумму и сполно до рук моїх отліченную, то есть талярей тридцять, ему самому, жоні и потомком его, на вічне, а непорушное часы з волним шацунком и обовязком от кожного тако такового, хтобы міл уступовати до оной добровольной продажи моей, варую сим власним коштом и накладом (в каждого вряду) отбувати и очищати. Ані я, и жона моя, яко и потомки мої, и с кривних, близких и далних, жадного уступу до пна Костантия не міли, волно ему яко актору и державцу в своей поссессіі міючи и диспозиції яко хотіти ведлуг умислу свого шафовати. При которой продажи моей (на тот час при зебраню до вишънаменованого уряду) били люде зацние и віри годние Конону Ивановичу, Евстафию Лукяновичу, Ивану Макаровичу, Лукашу Ивановичу, Ивану Кунашовичу, Василю Бабиченку и при нем будучих и не именованных. Що просили нас о актиноване так вишъменованного уряду, яко и подукованных особ, щосмо казали записати и видати пну Костантию Ивановичу с подписом рук писара міських (!) и при[ти]сненем печати міської крелевецкой яко есть видано року и дня звишъописанного дано до рук его млсти п. Костантому Ивановичу Голубови, бунчужному войсковому енералному.

Зінес Максименко, писар крелевецкий, рукою.

IP НБУВ. — Ф. I. — № 65027–65028.

№ 2

1687(?), квітня 4 (березня 24). — Крелевець. — Купча

Року Бжого 1701(?) марта 24 дня.

Перед нами зуполним урядом крелевецким, Иваном Николаевичом Маковским, сотником, Иваном Макаровичом, атаманом городовим, Аверкием Антоновичем, войтом, Григорием

Мартиновичем, Петром Ивановичем, бурми́страмы, ставши персона́льне Сава Андрі́енко, товариш сотні Кро́левецкой, чинил нам, ви́жей менованим особам, опові́дь, иж продал лісок свой лежачий за Ретю, Кирма прозиваемий, за золотих шіст его млсти пну Костантию Ивановичу Голубові, бунчучному Войска его царского пресвітлого влчства Запорожского енералному. До которого ліска мененний Андрі́енко он сам, жона и потомки его не міють вічними часы интересоватися, под закладом вины на суд енералний коп десят варуем, а пну Костантию Ивановичу Голубові, ему самому, жоні и потомком его в вікуистой поссессіі тримати и кому хотіти волно дати, продати и даровати. Що для ліпшой певности писмо оное печатю сосницкою ест стверженно.

Діялося в Кро́левці року и дня ви́жей по[ме]ненних (?) и пред звиш описаним урядом кро́левецким.

IP НБУВ. — Ф. I. — № 65027–65028.

№ 3

1706, листопада 17(6). — Чернігів. — Випис з чернігівських міських книг

Випис з книг міських чернігівських права майдебурского.

Року тысяча сімсот шостого місця ноєврия шестого дня.

На майстраті его царского пресвітлого влчства чернігівском перед нами, Силою Феодоровичем Дубровою, бурми́стром и лантвойтом чернігівским, Феодором Якимовичом, бурми́стром, райцями, лавникамы и всіми рочне засілимы родными (*описка, має бути «радними»*. — Ю.М.), ставши обещне Григорий Григориевич Дойнека, товариш сотні Кро́левецкой, явне, ясне и доброволне до книг міських чернігівських признал сам собою и своей родички Мари Григориевой Дойнечихи именем, иж оны, міючи в уезді Кро́левецком поблизу села Подолова на реці Свидні греблю, з давних часов уживаемую, прозиваемую Дойнечинскую, о двох каменех млина, помеж гребель в верху од пна Якова Марковского, сотника кро́левецкого, а внизу его млсти пна асаула енералного застающую, а при греблі обапол лежачие плечи, околицы селитби, на яких и подданих члвка три знайдует, гай, займища, и иние угоды здавна при той греблі застаючие, Дейнекою Василем, дідом его Григорием уживается, жадной найменшой річи з оних на себе не выімуючи, на вічність славетне урожоному его млсти пну Ивану Скоропадскому, асаулови войсковому енералному, пней и потомству их, при битности превелебного отца Николая Сидоровского, протопопи чернігівского, и честного отца Елисея Колчицкого, презвитера щитовицкого, за шестсот талярей личби совитой готових грошей, торг учинивши, продал и гроши отобравши и во всем за тую свою продажу греблі зуполной з плечями, селижбами, околицами, гаямы, займищами, здавна до тоєй Дойничинской греблі.

IP НБУВ. — Ф. I. — № 65027–65028.

№ 4

1710, травня 21(11). — Кро́левець. — Випис з кро́левецьких міських книг купчюї

Випис с книг міських кро́левецких.

Року 1710 мсця мая 11 дня.

Перед нами зуполним урядом міским кро́левецким, Феодором Ивановичем, атаманом городовим, Андрі́ем Прокоповичем, войтом, Семеном Григориевичем и Матві́ем Федоровичом, бурми́страмы, ставши персона́льне пн. Феодор Данилович, сотник нш кро́левецкий, чинил явне ретелную свою оповед, иж пнове, мовит, уряд з поряди и поизвеления Ивана и Максима, братов Федоровичов, Аверченкових коро́пского синов, міючи плец дідичний, нікому ні в чем не пенний, покойним блженной памяти Аверкием купним правом от небожчика пна Захария Голуба набитий, лежачий в подоловий в берег над рікою Ретю, так з доброй своей волі продалисмо в вічність ей млсти Анастасі́ї пні Ивановой Скоропадской, велможной доброді́йці пні гетмановой, з прилеглим до того плеча пахотним полем, в том же селі будучим, за готовую сполную сумму до рук моіх отліченную золотих сто. Которие гроши помененним Ивана и Максиму Федоровичом, в опеці моеї тепер застаючим дідичом и сукцессором, положили нанарушно (*описка, має бути «ненарушно»*. — Ю.М.) додержати, от которой ншой доброволной продажи чуждимы себе чиним, так тож и покровних наших, близких и далеких, отдаляем, жеби ніхто не сміл и не важился в тот, нами проданный Феодором Даниловичом, сотником, и Иваном и Максимом Федоровичамаы, плец и поле интересоватис и жадного вступу міти, леч при неї млсти доброді́йці пні гетмановой купленное міет заховатис вичисте и потомком их. Для которого продажи жадал нас вишшемененний пн. Феодор Данилович, сотник, сим урядовим ншим купчюїм записом ствердити, в книги міские записати. Мы теди, уряд, вислухавши таковой доброволной

продажи по желанию его урядовне схилившия, велілисмо сюю купчую в книги міские кролевецкие уписати и ведлуг того запису тож за упрошением, яко стороні потребуемой ей млсти пні гетмановой росказалисмо видати при обвиклих печатех наших міской и сотницкой виписанное купчое сие писмо з подписом руки писарской.

В Кролевеці року и дня звишписанного.

Данило Павлович, писар м[іський] кролевецкий.

ІР НБУВ. — Ф. І. — № 65027–65028.

№ 5

1709–1714. — Глухів. — Закінчення купчої

[...]Приказалисмо до книг нших міских глуховских сюю продажу записати, а потребуемой особи ясневелможному добродієви его млсти пну гетманові з тих же книг екстрактом винявши при вираженю имен нших и притисненем печати урядовой видалисмо в Глухові року и дня вишписанного.

Андрей Маркович, сотник глуховский рукою власною.

Семен Уманец, атаман городовий глуховский.

Александр Иванович, войт глуховский, з бурмистрамы.

Василий Дмитриевич рукою.

ІР НБУВ. — Ф. І. — № 65027–65028.

№ 6

1714, січня 31(21). — Кролевець. — Випис з кролевецких міських книг купчої

Року Божого 1714 мсця януария 20 дня.

Випис с книг міских кролевецких.

Перед намы зуполним урядом городовим кролевецким, Захарием Калистратовичем (*Калиновським. — Ю.М.*), сотником, Еремієм Григорієвичем (*Гриненком. — Ю.М.*), атаманом городовим, Петром Никифоровичем, войтом, Евхимом Кондратовичем и Еммелияном Семеновичем, бурмистрамы, з притомностью знатного и віри годного товариства Федора Ивановича Макаренка, Евхима Демяновича, Ивана Кондратовича, Филипа Павловича Ковди, Гаврила Терентієвича, хоружого сотні ншой, и знатних мещан, обивателей нших же кролевецких, Тараса Васи́лиевича, Федора Павловича Зачепа и Ивана Яременка читан был поважний лыст ясневелможного его млсти пна Ивана Скоропадского, Войск его царского пресвітлого влчства Запорожских обох сторон Дніпра гетмана, до нас, старшини, писаний, в котором изображено тое, что его ж црского пресвітлого влчства Войска Запорожского полковник гадяцкий, его млст пн. Иоан Чарниш, апелловал до власти рейментарской, чинячи упоминок позосталих добр отцевских на жону его млсти, пні Евдокию Костантиевну Голубовну, прилично належной части, поневаж небожчик пн. Феодор Тополницкий з жоною своею пною Васкою Константиевною Голубовною ж покойному, блженния памяти бывшому бунчужному енералному пну Константию Голубу, при остатній волі тестаменту чинити не допустили, чрез що же тогда немалая в поділі в літех дитинних будучой пні Евдокиі Костантиєвні кривда вчинена в добрах отцевских (бо пні Тополницкая завчасу уже была отвінена и всяким кгрунтом определена и уже ей по смерти волею родителскую поділ не належал). Теди тепер его млсть пн. Иван Чарниш, полковник гадяцкий, упоминался, абы праведно част належная на пнною его била узнана. По тому прето его млсти упоминку Петр, Иван пнове Тополницкие, и пні Дария Костантиевна Голубовна самы доброхотне полюбовне, не вступаючи в право, млин, прозиваемий Семеновский, о двох колах мучних под селом Подоловом маетность его млсти пна полковника гадяцкого, на реці Реті стоячий, и дві окні коморние ровно в меж як пні Дяковской, так пном Тополницким по дві ж окні определенных, на ринку кролевецком найдуючиеса, вічне уступили, а о болший поділ добр отцевских в золті специях, перлах, срібрі, міді й ціні и иншом пн. полковник с пнею своею доброхотне вічне замовчати против Даріі Дяковской и против Тополницких и для спокойного пожития жадали и просили нас, уряду, о записане до книг наших міских кролевецких и о винате экстракту з книг для лучшего обоіх сторон в потомний час віроятия кріпости и пожитковання вікуистого, а пн. полковник з пнею своею Евдокиєю, респектуючи на сиротство пнов Тополницких, повторе, что покойние пн. Тополницкий и пні Тополницкая насиліем пні Даріі Дяковской за той млин тогда по поділі отплатили били за сей час, тепер сей отбираючи запис, дал пном Петру и Ивану Тополницким гроший доброй монети пятсот золотих.

Мы теди, вишгменованная старшина, слушному их млстей потребованю давши у себе місце, яко до книг наших міських казалисмо записати, так и потребуемой стороні такий же екстракт от слова до слова видати з подписом рук наших и на подписом именной при звиклой печати городовой и подпишем рук власних пнов пнов (*написано двічі. — Ю.М.*) Тополніцких року и дня вижей спецификованного.

Захарий Калистратович, сотник кролевецкий, рукою.

Ерема Григориевич, атаман городской.

Петр Никифорович, войт з бурмистры.

Звишшепомянутим товариством и посполитими, а вмiсто их писар городской росписался.

Петро Тополніцкий, Иван Тополніцкий руками власными, Стефан Тополніцкий рукою власною.

Иван Тополніцкий, рукою.

Тимофій Павлович, писар городской кролевецкий, зкоригован з книгами, рукою власною.

IP НБУВ. — Ф. I. — № 65027-65028.

№ 7

1717, квітня 4 (березня 24). — Кролевецъ. — Випис з кролевецких міських книг купчої

Року тысяча сімсот сегонадцять мсця мая двадцять четвертого числа. Мы, нижей подписанные, именами, братья родные, даем відати, кому в том потреба указуватимет, сим ншим добровольним писанием, иж прежде продана сеей греблі, за виноватившихся тринадцять сот золотих, а не міючи чим того долгу отдавати, продалисмо греблю ясневелможной добродійці пней гетмановой еї млсти, пней Анастасіі Ивановой Скоропадской на реці Реті з двома клітками: в одной каменей дві, в другой — пустих двох куль з гайкамы двома, ланом и нивою велможного его млсти пна Иоана Чернища, его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского судіі енералного, за суму двох тысячей талярей в вічне владіние и волно будет еї пнской велможности продати, даровати, зміняти або и вічисте владіти и сколко возможно на той греблі в пожиток себі кліток построіти. До которой греблі жона, діти нши, близкие и далекие родичи, не міют вічисте интересоватися, поневаж сюю мою от себе еї пнской велможности на вишписанную греблю купчую з фундушамы за подписом в купчой рук всіх нас, трох братов, и упрошоних нами ж пнов урядових даемо в вічне оную греблю владіние, а року и дня вишшеписанного при людех урядовых нижей подписанных Григорий Дейнека рукою своею писалем з Тихонием и Павлом, трох братов родных. А он, яко не уміючие брати мої Тихон и Павел писати, руками своїмы на сей же купчой крести приложили Тихон+ Павел+ Дейнеченки. Мы, урядовіі кролевецкие, пред нами сая купчая ясневелможной добродійці еї млсты пні Анастасіі Ивановой Скоропадской, гетмановой, на греблю вишшеписанную рукою его ж, Григория Дейнеченка, писанная и свідительства Якова, Мария занотовавши такое, що мовит, як сидів на греблі Дейнкувскую млинах чрез літ чтири. В той час гребля так биля визшая, що если на полі якая под вербою стоит на отмілі от Глуховского шляху убитая для криги и плаву, палцов на два жеби воды вижше стало, поти не пускаем (*ці три слова повторені. — Ю.М.*) було молоти мы, мирочники, из Иваном Руденком урядовне при вишшеписанной купчой руками власными и печатмы ствержаючи подписуем.

Костянтин Генваровский, сотник кролевецкий.

Федор Макаренко, на місті пна сотника застаючий.

Стефан Стожок, атаман городской.

Гаврило Степонович, войт кролевецкий.

Омелко Товстенко и Михайло Вереміевич, бурмистры.

И мы, на тот час згодившіся, по прошению п. Григория Дейнеки, свідомы вишписанной купчой будучи, имена свої прикладаем Филип Москал, Федор Шкляр, Микита Грищенко, Иван, Вакула, Корній Мосціпан и протчіих.

Року 1717 мсця мая 31 дня к сей купчой данной з уряду кролевецкого.

Ясневелможной еї млсти пней гетмановой, а презентован нам, урядови глуховскому, руки свої при звиклой печати подписуем

Иван Мануйлович, сотник глуховский.

Семен Уманец, атаман городской глуховский.

Александр Иванович, войт глуховский з бурмистры.

Мы, Григорий, Тихоний и Павло Дейнеченки, повернувшис з уряду глуховского для твердійшой (в) потомний час крiпости, упросили нижей подписанных особ, на тот час в Глухові пред судом енералним в своїх правах будучих на сей же рукоданной купчой на ратушу глуховском (что само

извольне и всі согласне во вічне владініе ясневелможной пней продалисмо) potwierженной руки свої подписати.

Я, упрощений от их помененних Дейненченков, Семен Боровский, сотник бахмацкий, т.р. пишу.

Я, на тот час от них упрощенный, Александер Ситенский, писар полковий гадяцкий, подписуюся. Мартин Штишевский, асаул полковий гадяцкий, пишу.

ІР НБУВ. — Ф. І. — № 65027–65028.

Юрий Мыцык

ВЛАДЕНИЯ АНАСТАСИИ СКОРОПАДСКОЙ НА КРОЛЕВЕТЧИНЕ

В статье представлены архивные документы, касающиеся материального положения гетманши Анастасии Скоропадской и ее личной жизни.

Ключевые слова: Анастасия Скоропадская, гетман, владения, Кролевецкая сотня.

Jurij Mytsyk

ANASTASIIA SKOROPADSKA'S ESTATES IN KROLEVETS

Publications of the documents on history of the Cossack starostas, represented central government of the first half of the 18th century, remains an actual task nowadays. The author of the article introduces the estate documents related to Anastasiia Markovych (Skoropadska). These papers help to understand the relation between the Hetman's wife and clarify, information about her wealth. The documents certify the purchase and sale agreement in real estate transactions indicating the price of the lands and crafts. The papers content shows the activity of Anastasiia Skoropadska and her relatives as landlords. It also indicates the previous owners' property list compiled in case of possible land trials. Some historical sources also contain indications as to the geography of that area, the area near the town of Krolevets. These papers give us clear information about the people enlisted in government of Krolivets during the 1710s.

Key words: Anastasia Skoropadska, hetman, estates, Krolevets Hundred.

Дата надходження статті до редакції: 27.04.2017 р.

Марина Будзар**ІСТОРІЯ КИЄВА В ЕГО-ДОКУМЕНТАХ:
ЛИСТ Г.П. ГАЛАГАНА ДО О.В. КОЧУБЕЯ 1857 р.**

У статті наводиться лист Г.П. Галагана до дядька його дружини О.В. Кочубея, у якому описано події приїзду до Києва Олександра II 1857 р.

Ключові слова: Григорій Павлович Галаган, Олександр Васильович Кочубей, Київ, 1857 р.

Сучасна історична урбаністика послуговується понятійним інструментарієм, притаманним усім гуманітарним студіям. Проте використання джерельного матеріалу, зокрема епістолярної спадщини відповідної доби, є однією з головних потреб фахівців у царині історико-культурних досліджень, котрі вивчають українські міста. Не в останню чергу це твердження є слушним для українського епістолярію XIX ст., доби, коли, за правдивим висловом С. Абросимової, приватне листування «стає своєрідною «віддушиною», самовизначенням особистості, формою наукових, культурних, літературних та суспільних бесід, обговорення актуальних проблем громадсько-політичного і культурного життя...»¹.

Нашу увагу привернув документ з досить великого масиву листування Григорія Павловича Галагана (1819–1888), нащадка знаного в історії Гетьманщини козацько-старшинського роду, представника якого (від Гната Галагана (?–1744), прапрадіда автора листа, до Павла Галагана (1792–1834), його батька) успішно пройшли процес інкорпорації до лав імперського дворянства. Оприлюднення листування Г.П. Галагана, одного з найзаможніших землевласників Лівобережної України (до 40 тисяч десятин землі у Полтавській та Чернігівській губерніях), впливового суспільно-політичного діяча на всіх рівнях соціального життя, котрий розпочав суспільну діяльність Борзнянським повітовим маршалком (1848–1851), а завершив членом Державної Ради Російської імперії (1882–1888), інтелектуала, близького до московського гуртка слов'янофілів і водночас до київської «Старої Громади», видається нам доречним і необхідним.

Передусім нагальною залишається проблема дослідження української еліти у межах «імперського» XIX ст. не лише з позиції її ролі

у суспільно-політичному та культурно-духовному процесах, але й у багатоаспектних проявах повсякденно-господарського, родинно-побутового життя, презентаціях світоглядних пріоритетів, внутрішнього світу поміщика, дворянина. Не менш важливим завданням є реконструкція історії Києва за безпосередніми враженнями його мешканців, зафіксованими у приватному епістолярії.

Значимість інформативного потенціалу листів Г.П. Галагана для змалювання епізодів з життя Києва була відзначена ще А.І. Степовичем². Серед сучасних дослідників Т.Ф. Литвинова наголосила на тому, що джерельна спадщина цієї особи не тільки до кінця не вичерпана, але й не введена повністю до наукового обігу. Вона також вказала на те, що для «дослідження суспільної ситуації періоду «гласності» досить інформативними є 10 з 12 листів Григорія Павловича за 1857–1860 рр.»³. Дослідниця має на увазі добірку листів, що зберігаються у фонді III Інституту рукопису НБУВ під номерами 11 092–11 101 та помилково позначені як «листи Г.П. Галагана до дядечка П.Г. Галагана». Насправді ці листи адресовані не Петру Григоровичу Галагану (1792–1855), рідному дядькові автора, а Олександру Васильовичу Кочубею (1788–1866), дядькові його дружини, Катерини Василівни Галаган, уродженій Кочубей (1826–1896). Саме перший із вказаних листів, від 16 листопада 1857 р., пропонується для друку. На час написання листа Г.П. Галаган вже мав у Києві, на розі вулиць Прорізної та Хрещатику будинок, придбаний 1856 р. у князя О.К. Любомирського⁴ та перебудований за проектом архітектора І.В. Штрома (1823–1887). Так, ставши остаточно киянином (пізніше взимку родина Галаганів

² Про київське життя 1849 р. [Подав А. Степович] // Україна. — 1925. — № 6. — С. 109–110.

³ Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). — Д.: Ліра, 2011. — С. 624.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 486. — Оп. 5. — Спр. 319. — Арк. 86–88.

¹ Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2009. — Вип. 3. — С. 73.

найчастіше мешкала у Києві), він був обізнаний в основних подіях, що відбувалися у місті.

Наведений нижче лист, як і всі ego-документи, є поліфункційним джерелом, окрім центрального епізоду оповіді — візиту Олександра II до Києва восени 1857 р. — його зміст зачіпає низку питань суспільно-політичних (початок процесу «емансипації» — реформи зі скасування кріпосного права) та приватно-родинних (господарчі проекти Г.П. Галагана, передусім відкриття цукрового заводу у складі Ічнянського маєтку, сімейні справи). Характерною ознакою документа є його інтимно-дружня інтонація, яку відмітив ще А.І. Степович, готуючи до друку наприкінці 1920-х рр. 10 листів Г.П. Галагана до дядечка О.В. Кочубея: «листи сі писані, так сказати, інтимно, не для друку, автор писав їх своєму дядькові з щирим серцем...»⁵. Такий тон листа пояснюється, вочевидь, близькими стосунками автора із сімейством своєї дружини, представниками однієї з гілок знаного в історії України роду Кочубеїв, спорідненістю з яким він, безумовно, пишався, зауваживши в біографічному нарисі «Род Галаганов»: «эта фамилия чисто малороссийская и по заслугам многих из своих членов приобрела права гражданства, вместе с правом общего уважения в Малороссии...»⁶. Брати померлого за рік до весілля дочки Василя Васильовича Кочубея (1784–1846), старшого в роді, таємного радника, учасника військових кампаній проти

Наполеона Бонапарта початку XIX ст., були успішними на імперському поприщі: Дем'ян Васильович (1786–1859) і Олександр Васильович (адресат листа) були членами Державної Ради, Аркадій Васильович (1790–1878) — сенатором. У своїх біографічних нотатках небіж дав високу оцінку тому почуттю родинності, що об'єднувало цих людей: «Отличительная черта этого многочисленного семейства — была замечательная взаимная дружба [...] Несмотря на принадлежность свою к самому высокому светскому кругу, они сохранили между собою патриархальные отношения и самую нежную друг к другу привязанность...»⁷. Самого О.В. Кочубея у тому ж тексті Г.П. Галаган характеризує як людину, для котрої «хлопоты о ближнем были как бы главною задачею жизни...»⁸. Вочевидь, саме ставлення до адресата зумовило відверту та щирю манеру написання листа.

Зазначимо також, що для публікації текст було узгоджено із правилами сучасного російського правопису, зокрема враховано вимоги написання граматичних форм слів, вживання великої/малої літер тощо (як-от: означення вищих осіб імперії, подані автором з великої літери, у тексті вжиті з малої літери).

Сподіваємось, що публікація цього документа започаткує традицію оприлюднення на сторінках часопису джерельних матеріалів з історії України, які ще не увійшли до широкого обігу.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 179. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 1.

⁶ [Галаган Г.П.] Род Галаганов // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. — К. : Тип. И.И. Чоколова, 1896. — С. 1–23.

⁷ Там само. — С. 22.

⁸ Там само.

ДЖЕРЕЛА

1. [Галаган Г.П.] Род Галаганов // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А.И. Степовича. — К. : Тип. И.И. Чоколова, 1896. — С. 1–23.
2. Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі / С.В. Абросимова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2009. — Вип. 3. — С. 57–115.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 179. — Оп. 1. — Спр. 131. — 6 арк.
4. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) / Т.Ф. Литвинова. — Д. : Ліра, 2011. — 732 с.
5. Про київське життя 1849 р. [Подав А. Степович] // Україна. — 1925. — № 6. — С. 109–110.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 486. — Оп. 5. — Спр. 319. — Арк. 86–88.

REFERENCES

1. [Galagan G.P.] Rod Galaganov // 25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve / pod red. A.I. Stepovicha. — K. : Tip. I.I. Chokolova, 1896. — S. 1–23.
2. Abrosymova S.V. Epistoliarni dzhherela v yikh istorychnomu pobutuvanni ta doslidnytskomu areali // Dnepropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk. — Dnipropetrovsk, 2009. — Vyp. 3. — S. 57–115.
3. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. — F. 179. — Op. 1. — Spr. 131. — Ark. 1.
4. Lytvynova T.F. «Pomishchyt'ska pravda»: dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichnyi aspekt). — D. : Lira, 2011. — 732 s.
5. Pro kyivske zhyttia 1849 r. [Podav A. Stepovych] // Ukraina. — 1925. — № 6. — S. 109–110.
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. — F. 486. — Op. 5. — Spr. 319. — Ark. 86–88.

* * *

Київ, 16 листопада 1857 р.

Київ, 16 ноября 1857

Все это время не писал Вам, любезный дядюшка, и верьте мне, что сим более всего чувствовал недостаток беседы с Вами. Хотел было писать Вам о пребывании государя императора в Киеве, да хотел об этом поговорить подробно и потому отложил, и не исполнил. Скажу Вам, однако же, хотя бы в общих чертах впечатления, произведенные на меня и на других величайшим приездом. Государь был все время необыкновенно со всеми милостив. Я представился ему в числе прочих и потом, зная, что он будет только ночевать в Чернигове, я туда не поехал. А вышло, что имп[ераторские] вел[ичества] пробыли там почти два дня. Государь осматривал гимназию, остался очень доволен и спросил обо мнеⁱ, вспомнив, что видел меня в Киеве. Не знаю наверное, что ему на это отвечали.

Но возвратимся к Киеву. Как Вам уже известно, государь простил студентов и был очень со всеми ласковⁱⁱ. Это произвело большой энтузиазм в молодых людях. Они его провожали с криками и целовали его карету. Кстати, об этом: странно, что во всех газетах напечатали об этом и весьма неверно. Неверности в подобном случае не должны бы быть пропускаемы. Ребиндеруⁱⁱⁱ, например, дали чин, который он вовсе не получил. С поляками государь был очень любезен, и они от него совершенно в восторге; они говорят теперь, что самые даже закоренелые из них обезоружены добротой государя. Киевляне принимали их имп[ераторские] вел[ичества] как умели лучше, и во все время их пребывания Киев действительно имел самый праздничный вид. Народ везде бегал за экипажами имп[ераторских] вел[ичеств], кажется, с непритворною преданностью. Мне в особенности понравилась императрица. Я редко встречал столько достоинства, величия и, вместе с тем, скромности, соединенными в одном лице, так что я искал случая побольше на нее посмотреть. Бал, данный дворянством, был чрезвычайно богат; комнаты были великолепно убраны. Одних шелковых материй для убранства комнат употребили баснословное для Киева количество — 22 тысячи аршин. Но при всем этом беспорядок на бале и особенно во время ужина был самый страшный, так что августейшим гостям надобно было призвать на помощь много снисходительности, чтобы не дать заметить того, что сами видели. Императрица много бывала в церквах, в пещерах ниж[них], осмотрела древности, все замечательные виды, причем погода все время им благоприятствовала. Пребывание их величеств в Киеве не осталось бесполезно и для меня. Я был представлен кн. Долгорукову^{iv} по его собственному желанию, и мы поговорили с ним хоть немного о настоящем положении вопроса крестьянско-помещичьего. Я удерживался от всяких преувеличений и увлечений (спешу это упомянуть). Кн[язь] Долгоруков был очень со мною любезен и объявил мне, что он намерен мне иногда писать и задавать некоторые вопросы. Многие из высших наших чиновников истинно благонамеренны, но в отношении известного вопроса бродят во тьме, потому что у них недостает опоры на людей практических. Мы готовы бы были им служить для общей пользы и совершенно даже устраниая свою личность от всякой чести в этом деле. Стоит этим господам вызывать людей практических, и я Вас уверяю, да и Вы сами в этом убеждены, что дело пойдет лучше на лад. Когда приеду зимою в Петербург, то, руководясь Вашим советом, я намерен явиться к кн[язю] Долгорукову. Кн[язь] Лев Викторович^v и Позен^{vi} подавали записку, в которой изложили свои мысли; были там и вещи дельные, но я не мог подписать ее вместе с ними, потому что в главных основах не вполне был с ними согласен.

Возвратясь к себе домой, я очень был занят хозяйскими делами и переменою двух управляющих. Сахарный завод мой наконец пошел 26 октября^{vii}. Не знаю, как Бог даст, и кажется, что сей раз он устроен хорошо. Из Сокиринцев^{viii} мы выехали 29 и целую неделю прожили в Мостыще^{ix}, где при благоприятной погоде я мог заняться делом. Приехавши сюда, я еще не застал высланного Вами вина, которое прибыло благополучно только третьего дня; но накладной при нем нет, вероятно, получу по почте.

18 ноября. Не окончил Вам письма третьего дня, потому что только завтра утром идет почта, а между тем вчера получил любезное письмо Ваше и вместе с ним накладную вина. Премного благодарю Вас, любезный дяденька, за Ваше одолжение. Деньги будут высланы вскорости, а письмо Ваше так долго шло потому, что Киевский почтамт отправил его в Прилуку, и оттуда опять по почте пришло оно сюда, а Вы знаете, как ходят у нас почты.

Меринг и также ее невестки^x приносят Вам глубочайшую благодарность за участие Ваше в деле. Оно для г. Меринг решительно более чем полезно и даже спасительно, потому что поверенный ее Давиденко человек молодой, самонадеянный и при этом весьма требователен. При Вашем участии он побоится ее обидеть.

Рад сердечно, что Вы довольны теперешним состоянием Вашего здоровья. Молю Бога, чтобы оно продолжало Вам хорошо служить, и чтобы я застал Вас в Петербурге так, как расстался с Вами в Кунашевке^{xi}. Мы оба обнимаем Вас от всей души. Крестник Ваш, слава Богу, растет благополучно^{xii} и вспоминает о своем дедушке, но еще более о кунашевском мосте, который часто строит чуть не через целую комнату. Прошу передать мой поклон дядюшкам и добрейшей тетушке^{xiii}.

Душевно Вам преданный и глубоко Вас уважающий племянник
Г. Галаган.

*IP НБУВ. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 11 092. — 4 арк.
Друкється вперше.*

КОМЕНТАРИ

- ⁱ У 1853–1859 рр. Г.П. Галаган був почесним попечителем Чернігівської губерніяльної гімназії.
- ⁱⁱ Детально подробиці конфлікту студентів Київського університету з владою в 1857 р. дивіться у публікації: Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. — 1892. — № 9. — С. 401. Цю інформацію люб'язно надано Є.А. Ковальовим.
- ⁱⁱⁱ Микола Романович Ребіндер (1813(?)–1865), дійсний статський радник, попечитель Київського навчального округу в 1856–1858 рр., близький знайомий Г.П. Галагана.
- ^{iv} Князь Василь Андрійович Долгоруков (1804–1868), генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант, головний начальник III відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії.
- ^v Лев Вікторович Кочубей (1810–1890), дійсний статський радник, полтавський губерньський предводитель дворянства у 1853–1859 рр. Одружений зі своєю родичкою Єлизаветою Василівною Кочубей, сестрою К.В. Галаган.
- ^{vi} Михайло Павлович Позен (1798–1871), таємний радник, управляючий військово-похідною канцелярією Його Імператорської Величності, управляючий VI тимчасовим відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії, яке опікувалося російськими володіннями у Закавказзі. Голова Полтавського комітету з покращення побуту поміщицьких селян.
- ^{vii} Цукровий завод при маєтку в селі Ічня Борзнянського повіту Чернігівської губернії (зараз — районне місто Чернігівської області), власності Г.П. Галагана.
- ^{viii} Сокиринці — маєток Галаганів у Прилуцькому повіті Полтавської губернії (зараз — Срібнянський район Чернігівської області), розбудований на околиці однойменного села на землях, отриманих у власність Ігнатом (Ігнатом) Галаганом (?–1745) за гетьманським універсалом 1716 р.
- ^{ix} Мостище — село Козелецького повіту Чернігівської губернії (зараз — Козелецького району Чернігівської області), де розташовувався маєток, що був успадкований родинною Галаганів від Дараганів (у їхній власності був з 1750-х рр.).
- ^x Йдеться, імовірно, про родичів Федора Федоровича (Фрідріха Фрідріховича) Меринга (1822–1887) — лікаря, професора Університету св. Володимира у Києві, близького знайомого Галаганів.
- ^{xi} Село Кунашівка (Конашівка) Борзнянського повіту Чернігівської губернії, один з маєтків Кочубей, в зазначений час був у власності О.В. Кочубея, на початку ХХ ст. належав його внучатому племіннику М.М. Кочубею.
- ^{xii} Син Г.П. та К.В. Галаганів — Павло Григорович Галаган (1853–1869).
- ^{xiii} Йдеться про братів Дем'яна, Олександра та Аркадія Кочубей і їхню сестру Олену Василівну Маюрову (Майорову, 1793–1863), уроджену Кочубей.

Марина Будзар

**ИСТОРИЯ КИЕВА В ЕГО-ДОКУМЕНТАХ:
ПИСЬМО Г.П. ГАЛАГАНА К А.В. КОЧУБЕЮ 1857 г.**

В статье приводится письмо Г.П. Галагана к дяде его жены А.В. Кочубею, в котором описан приезд в Киев Александра II в 1857 г.

Ключевые слова: Григорий Павлович Галаган, Александр Васильевич Кочубей, Киев, 1857 г.

Maryna Budzar

**KYIV HISTORY IN EGO-DOCUMENTS:
HRYHORII GALAGAN'S LETTER TO OLEKSANDR KOCHUBEY, 1857**

The use of the epistolary heritage is one of the main requirements of the researchers who study Ukrainian cities. An important task is to reconstruct the history of Kyiv through the impressions of its inhabitants. Such a task is realized in the article, which is the publication of one of the letters of Hryhorii Pavlovych Galagan, the great landlord, influential public and cultural figure of the middle and second half of the 19th century, to his wife's uncle, Oleksandr Vasyliovych Kochubey, the representative of the higher echelons of the imperial elite, a member of the State Council of Russian Empire. The document is a significant source. Apart the main theme of the letter — the visit of Emperor Alexander II to Kyiv in autumn of 1857, here is highlighted a number of socio-political and private-family issues. The publication of the document is important for the study of the Ukrainian elite of the 19th century in multidimensional manifestations of social and everyday life.

Key words: Hryhorii Pavlovych Galagan, Oleksandr Vasyliovych Kochubey, Emperor Alexander II, Kyiv.

Дата надходження статті до редакції: 11.05.2017 р.

Віталій Щербак

За свідченнями османських джерел. Рецензія на монографію Фергада Туранли «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття). — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. — 606 с.»

Османістика є новим дослідницьким напрямом у вітчизняній тюркології. Її основи були закладені у минулому столітті видатними українськими сходознавцями Агатангелом Кримським, Василем Дубровським, Євгеном Завалинським. Згодом цю традицію успішно продовжили Омелян Пріцак, Ярослав Дашкевич та Віктор Остапчук. Проте їх зусиль виявилось недостатньо для повноцінного розвитку української османістики, що зумовило низький загальний рівень її результативності. Тому слід вітати появу праці кандидата історичних наук Фергада Туранли як свідчення нового оптимістичного імпульсу в розвитку означеної галузі.

Автор здійснив наукове дослідження високого фахового рівня, яке ґрунтується на ретельному джерелознавчому опрацюванні османсько-турецьких писемних документів другої половини XVI — першої чверті XVIII ст., що містить у собі інформацію про Україну козацької доби. Значною мірою це стало можливим завдяки фонду Меморіального кабінету бібліотеки-архіву-музею Омеляна Пріцака центру сходознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», який є фактично єдиним науковим закладом, де розвивається османістика як напрямок тюркології в Україні.

Актуальність досліджуваної проблематики не викликає сумніву, адже тюркський чинник відіграв помітну роль в соціально-економічному та політичному житті України козацької доби. В той же час питання методології опрацювання османських джерел в наш час недостатньо розроблене. На заваді науковцям поза межами Туреччини, які намагаються здійснювати пошуки у сфері османської історії, постає проблема мови. Проте автор даної монографії добре нею володіє і мав змогу тривалий час стажуватися у Стамбульському університеті, працювати в архівах та бібліотеках Туреччини.

Фергад Туранли виявив і систематизував відповідно до проблематики даної студії велику кількість османсько-турецьких писемних документів XVI — першої чверті XVIII ст. При цьому він здійснив класифікацію історичних джерел за їх видами та жанровою належністю в межах тогочасної писемної традиції шляхом виявлення авторства, включаючи з'ясування їх світоглядних уявлень. Запропоновані автором правила вибору джерелознавчого матеріалу та інтерпретації отриманих результатів по суті є започаткуванням нового напрямку у розвитку української тюркології.

Необхідно відзначити, що монографія Фергада Туранли являє собою першу вдалу спробу здійснення відбору, систематизації та комплексного аналізу османсько-турецьких рукописних документів, що містять у собі інформацію з історії України козацької доби. На сьогодні вона не опрацьована достатньою мірою українськими тюркологами, а отже, є малознаною чи зовсім невідомою у вітчизняному сходознавчому джерелознавстві.

Автор здійснив виокремлення вищезгаданих історичних документів у самодостатню групу писемних джерел з історії України. Специфіка джерелознавчого опрацювання даного корпусу джерел полягає в тому, що вони виникли в історично-культурному ареалі тюркомовного етнічного масиву, який прилягав до земель України, зокрема на території, підвладній Кримському ханству. Зрозуміло, що ця обставина значною мірою зумовила загальний обсяг, змістовне навантаження, тематичну спрямованість, жанрову належність та структурну цілісність тих османсько-турецьких документів, які містять у собі інформацію щодо історії України.

Науковий пошук Фергада Туранли уможливив здійснення досліджень динаміки розвитку в просторовому вимірі окремих історичних явищ, які з часом поширювалися на інші ареали, зберігаючи при

цьому певну спадкоємність та набуваючи нових конкретних рис. Це стосується методології джерелознавчого опрацювання османсько-турецьких писемних джерел середини XVI — першої чверті XVIII ст. з історії козацької України, аналізу відображення в рукописній традиції Високої Порти і Кримського ханства значення козацького чинника у розвитку військово-політичної ситуації в Північному Причорномор'ї, дослідження інформації османсько-турецьких архівних документів, які стосуються дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка щодо встановлення військово-політичних відносин з Османською імперією.

Джерелознавчий аналіз історичних документів, які входять до складу корпусу османсько-турецьких писемних джерел, здійснений на засадах інтерпретаційно-когнітивної методології з урахуванням принципів сучасного міждисциплінарного підходу, що надало можливість авторові книги простежити на фаховому рівні еволюцію історичного розвитку України в тривалому часовому вимірі. Йдеться про генезу національно-визвольної боротьби українського етносу, відродження Української держави в роки Визвольної війни середини XVII ст. та її еволюцію. Крім того вони проливають світло на суперечливий характер відносин козацької України з Туреччиною та Кримським ханством.

Зважаючи на ту обставину, що до наукового аналізу були залучені маловідомі та невідомі в українському тюркологічному джерелознавстві історичні писемні документи, автор значну увагу приділив вирішенню завдань визначення критеріїв, згідно з якими надав оцінку якісних ознак та специфічних особливостей писемних документів, обраних ним для здійснення дослідження проблематики.

Особливе значення мають залучені до рецензованої праці оригінальні османсько-турецькі тексти, які автор переклав українською мовою та доповнив своїми коментарями. Значний науковий апарат праці Фергада Туранли є вельми корисним не лише для істориків, а й для сходознавців, філологів, етнологів, котрі займаються дослідженням турецько-українських мовних та культурних зв'язків XVI–XVIII ст.

У висновках зазначається, що для досягнення поставленої мети автор чітко дотримувався загальних теоретико-методологічних засад джерелознавства. Водночас комплексне опрацювання різних за жанровою належністю, змістовним навантаженням та конструктивними характеристиками джерел зумовило залучення нових методологічних прийомів, зокрема «антиредукціоністської» концепції пізнання історії, в рамках якої визнається пріоритетність визначення певного історичного процесу та аналіз його специфічних ознак. Акцентується увага автором і на самобутніх ознаках османсько-турецької літописної традиції від часів Сельджуцької держави до ранньомодерної доби. Зрештою аналіз османських джерел дає змогу простежити еволюцію українсько-турецьких відносин протягом майже двох століть.

Обґрунтовані висновки автора дають змогу глибше зрозуміти потребу створення умов для активізації підготовки вітчизняних фахівців-тюркологів, видання навчально-методичних посібників і підручників з історії українсько-турецьких взаємин XVI–XVIII ст. Крім того актуалізується необхідність відкриття у вищих навчальних закладах України здавна практикованої в Європі спеціальності «сходознавство» з поглибленим вивченням східних мов та культур.

Суттєвим доповненням книги є термінологічний словник, хронологія правління турецьких султанів, кримськотатарських ханів, українських гетьманів, зразки графіки османсько-турецьких рукописів, іменний та географічний покажчики, що свідчить про високу культуру наукового видання. Окремо слід наголосити на влучності й оригінальності оформлення обкладинки, яка закликає читача пізнати один з важливих векторів вітчизняної історії.

Водночас доречно зауважити, що проблематика, висвітлена в монографії, має перспективу продовження дослідницької роботи. Це стосується залучення до джерелознавчого аналізу інших архівних матеріалів, зокрема польських та російських. Можливо, варто було б розширити хронологічні межі студії і підготувати збірник османсько-турецьких писемних документів, де містилася б інформація з історії України до кінця XVIII ст.

Викладені нами вище міркування з приводу джерелознавчого дослідження Туранли Фергада Гардашкан Оглу дають підстави стверджувати, що монографія «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття)» є вагомим внеском у розвиток вітчизняної методології дослідження османсько-турецьких писемних джерел ранньомодерної доби. Книга, без сумніву, стане корисною для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історичною минувиною України та її тюркських сусідів.

**Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.:
універсали, листування, угоди, присяги / упорядники В. Брехуненко,
Ю. Мицик, В. Щербак. — К. : Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2016. — 608 с.**

Протягом останнього десятиліття українські історики видають серію археографічних публікацій, покликаних оприлюднити документи з історії українського козацтва, насамперед стосовно українських гетьманів. Серія започаткована на сьогодні вже легендарним українським археографом Іваном Бутичем під назвою «Універсали українських гетьманів» як продовження видань документів Богдана Хмельницького. В цій серії вийшли фундаментальні збірки універсалів, листів та інших документів гетьманів Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Павла Полуботка, інших гетьманів, генеральної старшини і полковників.

Видання сприяли розвитку досліджень з історії козацтва, політичної, соціальної, економічної історії, історії культурного і церковного життя України доби Гетьманщини, а також регіональної історії. Мабуть, найбільше значення серії полягає у наданні нею можливості проведення повноцінних наукових досліджень студентам, молодим науковцям та широкому колу краєзнавців, для багатьох з яких можливості роботи в архівах вкрай обмежені.

Разом з тим серйозною лакуною в археографічному опрацюванні та виданні документів залишалась довга і багата подіями доба історії українського козацтва від його виникнення і до початку війни Богдана Хмельницького. Зрозуміло, що для цього були об'єктивні причини. По-перше, бездержавний статус козацтва та дещо інші, ніж пізніше, функції його лідерів зумовлювали значну відмінність козацької документації тих часів від наступної доби. По-друге, багато важливих рішень козацької верхівки не документувалось. По-третє, значна частина документів не збереглась, оскільки козацькі інституції не мали своїх архівів. Тому поява збірки документів, присвяченої козацтву до 1648 р., заповнює велику інформаційну археографічну лакуну, яка існувала до недавнього часу. У збірці «Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.» «під одним дахом» зібрані сотні розрізаних документів з архівів та археографічних публікацій, які з'являлись протягом останніх двохсот років. Більша частина їх була малодоступною або недоступною читачам та більшості дослідників як через складність роботи в архівних установах різних країн, так і через малі накладки і рідкісність багатьох старих видань. Збірка вміщує 349 документів, з яких 40 % є архівними, вперше опрацьованими або виявленими й систематизованими авторами.

У додатку до збірника вміщено документи, якими польський уряд намагався регулювати діяльність українського козацтва. Це сеймові конституції з козацького питання від 1590 р. та королівські інструкції офіційним посланцям до Війська Запорозького. Позитивне враження справляють коментарі до документальних матеріалів.

Поява такого масиву документів стала можливою завдяки відкритості сучасного наукового простору і можливостей для українських вчених працювати в архівах різних країн. Після 1991 р. завдяки праці кількох дослідників у науковий обіг були введені сотні документів з історії козацтва. Проте більшість вчених використовувала лише необхідну для їхніх наукових студій частину інформації з виявлених ними джерел, не оприлюднюючи самих історичних документів, оскільки це не входило в їхні дослідницькі завдання. Тому упорядникам серед іншого довелося йти слідами своїх колег і проводити непросту роботу з повного археографічного опрацювання таких документів.

Наведені у збірці документи взяті із архівів України, Польщі, Російської Федерації, археографічних видань XIX–XX ст. та окремих авторських публікацій. Тут містяться матеріали щодо козацьких провідників Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького та інших визначних постатей Війська Запорозького. Серед перших документів королівські універсали Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія українським козакам. Останні стосуються переписки козацьких провідників з московськими воеводами у 40-х рр. XVII ст. Матеріали засвідчують широкі політичні та соціальні зв'язки козацької старшини, її участь у важливих міжнародних і внутрішньополітичних процесах, які відбувались на сході Європи.

Не маючи власної держави, українці створили одну з найважливіших державних інституцій — козацьке військо. Унікальність і парадокс козацтва у просторі Речі Посполитої полягали в тому, що воно функціонувало як недержавні збройні сили українського народу і вже завдяки цьому виступало суб'єктом міжнародних відносин. З козацьким військом, яке неодноразово виступало самостійним гравцем на міжнародній арені, мусили рахуватись як в Речі Посполитій, так і в сусідніх країнах.

Унікальність видання полягає у тому, що воно стосується раннього, додержавного періоду існування козацтва і дає нові можливості для проведення наукових досліджень з його історії напередодні Визвольної війни 1648–1657 рр.

Варто зазначити, що це видання має бути доступним для всіх, хто цікавиться історією України. А оскільки сьогодні основним інформаційним ресурсом, який забезпечує таку доступність, є Всесвітня мережа, то видавцям потрібно зробити наступний логічний крок: викласти це видання в Інтернеті на одному з історичних сайтів.

Євген Ковальов

Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — К. : Критика, 2015. — 376 с. : бібл., іл.

Сучасна українська історіографія потребує впровадження нових концептуальних моделей, які мають вивести український історичний наратив за межі суто національної парадигми історії України, поставивши його у глобальний контекст. Багатообіцяючим дослідницьким методом у цьому аспекті є компаративістика. Тому важливим надбанням української історіографії можна вважати монографію Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір», присвячену узагальненню досвіду вивчення специфіки порубіжних теренів у світовій історії.

І. Чорновол передусім пропонує читачеві етимологічно-герменевтичний нарис про поняття фронтиру в низці історичних мовно-культурних контекстів — давньоримському, арабсько-мусульманському, середньовічному західноєвропейському, польському, російському та українському. При цьому найліпшим українським лексико-семантичним відповідником фронтиру автор вважає слово «рубіж», принагідно слушно зазначивши, що назва «Україна» має «істотний фронтирний відтінок».

У першій частині монографії йдеться про теоретичні засади фронтирних студій. І. Чорновол доволі ґрунтовно дослідив ідейну спадщину американського історика Фредерика Джексона Тернера (1861–1932) — фундатора концепції фронтиру, а також її рецепцію в історіографії ХХ — початку ХХІ ст. Автор з'ясував, як ця концепція, опрацьована Ф.Дж. Тернером для осягнення історії Сполучених Штатів Америки (власне феномену освоєння «Великого Заходу»), стала корисною дослідницькою моделлю для вивчення історичних процесів в інших регіонах світу, зокрема у степовому євразійському просторі. З'ясовується, крім того, як змінювався сенс самого поняття фронтиру, адже якщо для Ф.Дж. Тернера це був терен експансії цивілізації проти варварства, де відбувалося утвердження індивідуалізму і міцнішала американська демократія, то синолог Овен Латимор вважав, що це була насамперед зона міжкультурних контактів. Видається, що саме таке культурно-комунікаційне тлумачення поняття фронтиру є найпродуктивнішою моделлю для історичних досліджень.

Друга частина монографії містить компаративний огляд застосування концепції фронтиру в історіографії, присвяченій минувшині Латинської Америки, Канади, Австралії та Росії, а також порубіжним теренам античного Риму і середньовічної Західної Європи.

Особливо важливим є останній розділ цієї частини, в якому йдеться про фронтирні студії в українській історіографії. І. Чорновол показав, що фундаторами цього дослідницького напрямку у вітчизняній історичній науці можна визнати Михайла Грушевського та Дмитра Багалія з їх учнями; першим науковцем, який вказав на прикладне значення концепції фронтиру Ф.Дж. Тернера для вивчення історії України, став Іван Лисяк-Рудницький, а Ярослав Дашкевич обґрунтував доцільність і важливість фронтирних студій для осягнення української минувшини. Останнім часом, за спостереженням І. Чорновола, серед українських науковців-істориків зростає зацікавленість фронтирними студіями. У цьому напрямі, зокрема, вельми плідно попрацювали дослідники історії козацтва Сергій Леп'явко та Віктор Брехуненко, а Володимир Кравченко своєю монографією про Харків як порубіжний осередок заклав підвалини урбаністичного напрямку фронтирних студій. Цікавість до української фронтирної проблематики виявляли й неукраїнські дослідники, між якими виділяється американський історик японського походження Гіроакі Куромія — автор ґрунтовної монографії «Свобода і терор на Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки».

Про перспективи застосування концепції фронтиру для дослідження історії України у компаративному контексті йдеться у третій частині монографії. Для прикладу І. Чорновол охарактеризував порубіжні

соціальні спільноти, які були функціонально-типологічними відповідниками козацтва (середньовічні чернечі рицарські ордени, балканські граничари, американські ковбої та чимало інших), відзначив притаманну їм мультикультурність і милітаризацію, порушив питання їх релігійності й особливостей гендерних відносин, висловив цікаві міркування стосовно порубіжної ідентичності та її впливу на модерну національну свідомість.

Загалом монографія І. Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» є доволі солідною репрезентацією теоретико-методологічного й історіографічного доробку та тематичної розмаїтості у фронтірних студіях, що, напевно, має посприяти активізації наукових досліджень у цьому напрямі. Видання містить розлогий бібліографічний покажчик, дуже корисний у студіюванні історії фронтірів. Також варто зауважити, що книга вельми багато ілюстрована.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Брехуненко Віктор — завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук.

Будзар Марина — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Головченко Володимир — старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, професор.

Гражевська Яна — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Довжик Алла — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Ковальов Євген — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Кривошея Ігор — завідувач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, кандидат історичних наук, професор.

Куляниця Наталя — магістрант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Куцик Руслан — аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Леп'явко Сергій — професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор історичних наук.

Лях Ольга — магістрант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мицик Юрій — провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук, професор.

Надтока Геннадій — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Саган Галина — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Срібняк Ігор — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Тарнавський Ігор — доцент кафедри історії України факультету соціології та права НТУУ «Київський політехнічний інститут», доктор історичних наук.

Черкаська Дарія — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Якименко Людмила — співробітник державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань», кандидат філологічних наук.

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	3
<i>Срібняк І.</i> Створення та діяльність Комітету культурної помочі українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.)	3
<i>Саган Г.</i> Навчання південних слов'ян у Київській духовній академії (1900–1918)	9
<i>Лях О.</i> Формування культурного осередку у Гринвіч-Віллідж у ХІХ — на початку ХХ століть	19
<i>Надтока Г.</i> Участь Російської православної церкви в діяльності чорносотенних організацій на українських землях на початку ХХ століття	26
<i>Головченко В.</i> Історико-інформаційна складова гібридної агресії Росії проти Української держави	35
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	46
<i>Гражевська Я.</i> Сеймова конституція 1611 року: контекст українських воєводств Речі Посполитої	46
<i>Куляниця Н.</i> Уряд старости у місті Кременець в 1560–1627 роках	54
<i>Брехуненко В.</i> Адвокатський хліб: заробітки адвокатів у Гетьманщині	60
<i>Щербак В.</i> Соціально-економічний розвиток Києва у ХVІІІ ст.	68
<i>Ковальов Є.</i> Київський текст Миколи Костомарова (до двохсотліття з дня народження історика)	76
<i>Куцик Р.</i> Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр.	82
<i>Бонь О.</i> Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у Києві в 1920-х рр.: соціальний контроль	88
<i>Довжик А.</i> Репресії проти жінок — викладачів вишів (за матеріалами архівно-слідчої справи Теофілії Войславської)	95
<i>Черкаська Д.</i> Робота Лазаря Славіна у Державній академії історії матеріальної культури	103
<i>Тарнавський І.</i> Місцева допоміжна поліція Донеччини в період нацистської окупації (1941–1943 рр.)	110
<i>Кривошея І., Якименко Л.</i> Кримські об'єкти культурної спадщини ЮНЕСКО: постанексійний синдром (на матеріалі електронних видань)	120
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	129
<i>Мицик Ю.</i> Маєтності Анастасії Скоропадської на Кролевецьчині	129
<i>Будзар М.</i> Історія Києва в его-документах: лист Г.П. Галагана до О.В. Кочубея 1857 р.	136
РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ	141
<i>Щербак В.</i> За свідченнями османських джерел. Рецензія на монографію Фергада Туранли «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина ХVІ — перша чверть ХVІІІ століття). — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. — 606 с.»	141
<i>Леп'явко С.</i> Документи українського козацтва ХVІ — першої половини ХVІІ ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упорядники В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2016. — 608 с.	143
<i>Ковальов Є.</i> Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — К. : Критика, 2015. — 376 с. : бібл., іл.	144
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	146

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 1 (4), 2017

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Н.І. Гетьман, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.І. Погорелова

Підписано до друку 04.07.2017 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,85. Наклад 100 пр. Зам. № 7-075.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.